

**Prof. Fazil QARAOĞLU**

**Ermanilər**

**və**

**həqiqətlər**

**(rəsmi sənədlərlə)**

**III CİLD**

63.3 (5A7e)

Q-24

Prof. Fazil QARAOĞLU

MƏCBURİ NÜSXƏ

№ \_\_\_\_\_

# ERMƏNİLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR

(RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)

F. Kəçərli adına  
Azərbaycan Dövlət Uşaq  
KITABXANASI

INV. № 68680

III CİLD



**NURLAR**

BAKİ - 2009



**Elmi məsləhətçilər:** t.e.n.L.Məmmədova  
dr.Ə.Eyvazov

**Baş redaktor:** prof.N.Mehdiyeva

**Redaktor:** B.Abdullayev

**Korrektor:** G.Məlikova

**Prof. Fazil QARAOĞLU**

**ERMƏNİLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR (RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)**  
Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 344 səh.  
birinci baskı

ISBN 978-9952-8118-0-3

978-9952-8118-1-0

© F.Qaraoğlu, 2007

Professor F.Qaraoğlunun kitabının bu cildində Dağlıq Qarabağ probleminin ermənilər tərəfindən uydurulmuş olması, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər, 20 yanvar hadisəsi, Xocalı soyqırımı tarixi dərinliklərə gedilərək incələnilib müəllifin şərhləri ilə oxucuların diqqətinə çatdırılır.

## MÜNDƏRİCAT

Baş redaktordan .....	940
Qarabağın tarixinə qısa bir baxış .....	945
Qafqazın işğalı və erməni məsələsinin ortaya çıxması .....	960
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması .....	977
20 yanvar faciəsi .....	1022
Erməni təcavüzkarlığının şiddətlənməsi .....	1036
Xocalı soyqırımı .....	1045
Xocalı soyqırımından sonra Qarabağda baş verən hadisələr .....	1073
Türksüz Ermənistan .....	1103
Erməni şovinizmi .....	1144
Qarabağda türk mədəniyyət əsərləri .....	1152
Qarabağda "qalan" tarixi abidələr .....	1157
Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı müharibəsinin yaratdığı vəhşilik əsərləri ....	1173
Öz ata-baba yurdundan didərgin salınmış Azərbaycan türklərinin "yaşadıqları" çadır düşərgələri və yük vaqonları .....	1193
Bəzi düşüncələr .....	1211
Son söz .....	1265
Mənbələr .....	1271



## BAŞ REDAKTORDAN

Artıq iyirmi ildir ki, ortaya atılmış süni Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin öyrənilməsi baxımından prof. F.Qaraoğlunun "Ermənilər və həqiqətlər (rəsmi sənədlərlə)" əsəri son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu əsər tariximizin ən faciəli, qanlı səhifələrini, erməni daşnakların Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qırğınları dünya ictimaiyyətinə çatdırır.

Əsərdə, xüsusilə son illərdə erməni daşnakların Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri cinayətlər haqqında geniş məlumat verilir. Rəsmi sənədlərə əsaslanan bu əsər daxildə və xaricdə erməni mövzusu ilə əlaqəli aparılan tədqiqatlara əsas mənbə xüsusiyyəti daşdığına qeyd etmək istərdim. Erməni məsələsinə dair ciddi bir mənbə kimi dəyərləndirdiyim bu əsər, uzun illər boyu gündəmdə tutulan bu mövzu ilə əlaqəli veriləcək qərarlar üçün hərtərəfli sənədlər və məlumatlarla təmin edir. Eyni zamanda baş vermiş hadisələri izləmək istəyənlərə problemin tarixi axışı və həlli istiqamətində yeni fikirlərin yaranmasına imkan verir. Bu əsər, başda türk ictimaiyyəti olmaqla, bu mövzu üzərində çalışan tədqiqatçıları, rəhbərləri və dünya ictimaiyyətini uzun illərdir gizlədilməyə çalışılan tarixi həqiqətlərlə məlumatlandırır, ermənilər tərəfindən törədilən qeyri-insani hadisələri rəsmi sənədlərlə ortaya qoyur.

Sovet İttifaqının çökməsi nəticəsində yaranan şərtlər altında Rusiyanın siyasətində baş verən dəyişikliklər, rusların ermənilərə verdikləri dəstək "Ermənilər və həqiqətlər" kitabında ap-aydın açıqlanır, erməniləşdirilmiş rus ordusunun Bakıda 20 yanvar gecəsi törətdiyi vəhşiliklər, Rusiya liderlərinin ikiüzlülüyü tam çıpaqlığı ilə göstərilmişdir. Bakıda

törədilən qanlı 20 yanvar hadisələrindən sonra Qərb dünyası ikiüzlülüyünü bir kəs daha isbat etdi. Pribaltika ölkələrinə sahib çıxan Qərb dünyası, Bakının qanlı küçə səhnələri qarşısında insan haqlarını unuddu. Əslində Qərb dünyası bu acı həqiqətləri və seçilən qurbanları görməli və qanayan yaraları sarmalı idi. Amma, çox təəssüflər olsun ki, bu qanama iyirmi ilə yaxındır davam edir, Qərb dünyası isə bu qanama görməzliyə vurur.

Erməni məsələsi, Rusiya başda olmaqla heç bir dövlətin ermənilərə yardım məqsədini güdməmişdir. Bu məsələ hər zaman Türkiyə və Azərbaycana qarşı yürüdülmən bir vasitə rolunu oynamış, uduzan tərəf isə, günahsız Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, yenə də ermənilər olmuşlar. Yəni erməni məsələsi, ermənilərin haqqını qorumaq üçün yox, güclü dövlətlərin öz mənafeləri üçün başlanmış və davam etdirilir. Bütün bu qeyd etdiklərimiz, rəsmi sənədlər əsasında yazılan "Ermənilər və həqiqətlər" kitabı incələndikdə isbat olunur.

Bu kitab erməni zülmü altında şəhid olmuş azərbaycanlıların – süngülənən uşaqların, yandırılan qocaların, insana insanlığını unuduran erməni vəhşiliklərini rəsmi sənədlərlə ortaya qoyur. Bütün bunlar dünyanın gözü qabağında cərəyan etmişdir. Biz elm adamlarının vəzifəsi, bilməyənlərə və anlamayanlara, hətta anlammaq istəməyənlərə həqiqətləri anlatmaqdır.

"Ermənilər və həqiqətlər" kitabında (III cild) Dağlıq Qarabağ məsələsi, 20 yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı tarixi dərinliklərə gedilərək incələnməmişdir. Dağlıq Qarabağa aid uydurulmuş problemlər və bu problemlərin günümüzə aldığı vəziyyət, bu mövzu ilə əlaqəli rəsmi sənədlər və məsuliyyətli şəxslərin çıxışları müəllifin şərhləri ilə oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Hesab edirəm ki, bu açıqlamalar Qarabağ problemini



müxtəlif cəhətlərdən işıqlandıracaq, oxuculara həqiqətləri təsbit etmək baxımından yardımçı olacaqdır. F.Qaraoğlunun qeyd etdiyi kimi, Dağlıq Qarabağ probleminə aid həqiqətləri ortaya çıxarmaq üçün tarixi rəsmi sənədləri danışdırmaq əsas şərtdir.

“Ermənilər və həqiqətlər (rəsmi sənədlərlə)” adlı kitabda Dağlıq Qarabağ probleminin ermənilər tərəfindən uydurulmuş olması, ermənilərin Azərbaycan türkünə, eləcə də Azərbaycanın tarixi abidələrinə, təbiətinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər, ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin tarixi köklərinin aşkarlanmasında dəyərli məlumatlar verilir. Bu vaxta qədər oxuculara məlum olmayan rəsmi faktlar, inkaredilməz tarixi həqiqətlər ədalət naminə oxucuların diqqətinə çatdırılır. Azərbaycan milli tarixi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən bu əsərin geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanacağına inanıram.

Kitabda yerləşdirilmiş orijinal fotosəkillər və müəllifin tətbiq etdiyi Ermənistanın xəritəsi yazılan həqiqətləri bütün çılpalığı ilə sübut edir.

**Prof.N.Mehdiyeva**

Bu gün ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalaraq məhv olmuş, ömür boyu şikəst qalmış Anadolu türkləri və azərbaycanlılar unudulmuşlar, ermənilər isə müdafiə edilir, günahsız sayılırlar. Onlar dünya ictimaiyyətinin diqqətini uydurulmuş “erməni problemi”nə çəkərək, keçmişdə türklərin ermənilərlə qeyri-insani davrandıqlarını ortaya atıb işğal etdikləri bölgələrdə çoxluq yaratmaq məqsədilə insanlarımızı qətl etdilər. Onların bütün dünyanın gözü qarşısında Xocalıda törətdikləri soyqırım yalnız Azərbaycan türklərinə qarşı deyil, bütün insanlığa qarşı vəhşicəsinə işlənmiş bir cinayətdir: uşağı, qadını, qocanı, cavanı nəzərə almadan, vəhşi heyvanların belə törətmədikləri işgəncələrlə insanları öldürmüş, cəsədləri yandırmış, bütün qəsəbəni yer üzündən silmişlər. Bu erməni şovinistlərin törətdiklərinin isbatı üçün rəsmi sənədlərə ehtiyac yoxdur. Çünki bu soyqırım günümüzdə, bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında törədilmişdir. Bunlar Şuşada, Xankəndində, Xocavənddə, Xocalıda, Laçında, Ağdamda, Füzulidə, Kəlbəcərdə, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılda, Tərtərdə (13 kənd), Qazaxda (7 kənd), Gədəbəydə (2 kənd), Ağcabədidə (1 kənd)... tarixi abidələrimizi, qəbristanlıqlarımızı yerlə-yeksan etdiklərini, bir milyona yaxın insanımızın 18 ildir ki, yük vaqonlarında çadır düşərgələrində, qarğıdan-qamışdan “tikilmiş” yuvalarda yaşadıklarını unudurmaqmi istəyirlər? Erməni millətçiliyini dünyaya əks etdirib “Böyük Ermənistan” xamxəyalını həyata keçirməkmi istəyirlər?..

Millətlərin və dövlətlərin özlərinə aid böyük xəyallarının olması təbiidir. Ermənilərin də özlərinə aid xəyalları vardır. Onların bu xəyalları Azərbaycan və Türkiyə torpaqlarının



böyük bir hissəsini bir sərhəd içərisinə alıb “Böyük Ermənistan” qurmaqdır. Bu da bir həqiqətdir ki, bu millət tarix boyu heç bir zaman müstəqil bir dövlət qura bilməmiş, hər zaman güclü dövlətlərin himayəsi altında həyatlarını sürmüş, bir millət şüuruna çata bilməmişlər. Onlar avropalıların və rusların türklərə qarşı olan məqsədlərini yerinə yetirmək üçün bir vasitə olaraq istifadə edilmişlər. Bilindiyi kimi, imperializmin əsas hədəfi “böl, parçala və hökmranlıq et” olmuşdur. Beləcə Osmanlı dövlətini parçalamaq üçün ermənilər imperialistlərin əlində önəmli bir varlıq olaraq görülmüşlər. Bu gün ermənilərin təcavüzkarlığına göz yuman Qərb aləmi bu siyasətin hələ də davam etdirildiyini ortaya qoyur.

Qarabağın tarix boyunca sahib olduğu geostrateji və geosiyasi xüsusiyyətləri bir çox dövlətlərin iştahasını artırmışdır. Bu bölgə ilə əlaqəli tarixi qeydlər nəzərə alındıqda bu dövlətlərin başında Rusiyanın olduğunu görürük. Bunlar tarix boyu erməni şovinistlərin iştahasını necə artırımlarsa, bu gün də Azərbaycan türklərinin tarixi ata-baba yurdu İrəvan xanlığında qondarma bir Ermənistan quran daşnakların iştahasını eləcə artırır. Belə ki, “Ermənistan” bu torpağın özlərinə aid olduğunu isbat etmək üçün “mədəni” və “elmi” fəaliyyətlərinə davam edirlər. Deyə bilərik ki, Ermənistandakı “elmi çalışmaları”ın yarısından çoxu “Böyük Ermənistan” xülyasının yerinə yetirilməsinə həsr edilmişdir. Bu “elmi çalışmaları” nəticəsində əldə edilən “elmi kəşflər”in yerinə yetirilməsində ermənilərin qurduqları erməni diasporası və lobbisi bütün dünyada baş rolunu oynayırlar. Baxmayaraq ki, ermənilər papanın liderliyini qəbul etməzlər xristianlar, başda böyük dövlətlər olmaqla, keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi bu şovinst quruluşları dəstəkləyirlər. Ermənilərin bütün bu fəaliyyətləri Aralıq dənizinə, Qara dənizə və Xəzər dənizinə sahili olan “Böyük Ermənistan”

qurmaq məqsədini güdür!?

Nə isə... Biz “Ermənilər və həqiqətlər” adlı kitabımızın III cildini yazmağa davam edək. Daha əvvəlki cildlərdə qeyd etdiyimiz kimi, kitabımızın III cildini Qarabağ hadisələrinə ayırmağı planlaşdırmışdıq və bu düşüncəmizi həyata keçirmək üçün yazımıza əvvəlcə Qarabağın tarixindən başlamaq istərdik.

### QARABAĞIN TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ

**QARABAĞIN COĞRAFIYASI:** Bu gün ermənilərin işğalı altında olan Qarabağ fiziki coğrafiyası baxımından dağlıq və ovalıqlardan əmələ gələn bir bölgədir. Bu bölgənin təbii sərhədlərini Kür və Araz çayları ilə Göyçə gölü təşkil edir. Azərbaycanın və dünyanın siyasi gündəminə Dağlıq Qarabağ vilayəti olaraq girən bu bölgə ermənilərin işğal etdikləri Göyçə mahalı və Zəngəzur ilə bir bütünlük təşkil edir.

Qarabağ kiçik Qafqaz sahəsinin iki böyük bölgəsindən biridir. Coğrafi gözəlliyi ilə diqqətçəkən bu bölgənin məşhur mineral su mənbələri vardır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin XII əsrdə Qarabağ haqqında yazdığı beytlər Azərbaycanın bu gözəl və qədim diyarının nə qədər füsunkar olduğunu açıq-aydın göstərir. Bədr Şirvani XV yüzilliyin birinci yarısında Qarabağ çiçəklərindən, Muğan səhrasının güzlərə çevrilməsindən, Qarabağı əhatə edən Araz və Kür çaylarından söhbət açır. Azərbaycan tarixşünası İsgəndərbəy Münşi (XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri) Qarabağın gözəl ab-havası, çoxlu yaşıllıq və çiçəkləri, bar-bərəkətinin şöhrəti barədə danışır. (578). Hacı Zeynəlabdin Şirvani (1780-1838) isə Qarabağın behiştə bənzər bir vilayət olduğunu, buralarda hər şeyin bol olduğunu bildirir və “Əhalisi



türk dilli və şiə məzhəbinə aiddir...” – deyir. (579).

Qarabağ yaylağı, Kəlbəcər ilə Laçın ərazisinə daxildir. Bu bölgənin ən önəmli mərkəzləri: Şuşa və Xankəndidir. Qarabağın zəngin bitki örtüyü, saf havası, su mənbələri diqqətçəkicidir. Buraların təxminən 1 / 3 meşəlikdir. Yeraltı mənbələri baxımından bu bölgə olduqca zəngindir. Kəlbəcər bölgəsində qızıl mədənləri belə vardır. Qarabağ bölgəsinin 210.000 hektar sahəsi əkinə əlverişlidir. Bu bölgənin sadəcə 23.000 hektarının suvarılmağa ehtiyacı vardır, qalan sahələr isə yeraltı suları və yağışlarla təmin olunur.

Qarabağın digər bir xüsusiyyəti də Azərbaycanın ən önəmli turistik bölgəsi olmasıdır. İşgaldan əvvəl bu bölgə Azərbaycanın inkişaf etmiş bölgələrindən biri idi. Təəssüflər olsun ki, bütün bunlar təbii gözəlliklərə belə düşmənçilik edən erməni daşnakların tapdağı altındadır, Göyçə mahalı, Zəngəzur olduğu kimi.

Tarix baxımından Qarabağ bölgəsi insanlığın ən keçmiş mərkəzlərindən biridir. Bu bölgə dünyanın ən qədim beş insan mərkəzlərindən biri sayılır. Füzuli rayonuna yaxın olan mağaralarda aparılan qazıntılar nəticəsində əldə olunan qalıntılar arxeoloqlar tərəfindən incələndikdə bu bölgənin 1,5-2 milyon il əvvəl insanların yerləşdikləri bir sahə olduğu müəyyən edilmişdir. 1969-cu ildə bu bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılarda dünyada beşinci olaraq ən qədim insana aid sümük qalığı aşkar edilmişdir. Təxminən 20 yaşında bir qadına aid olduğu təsbit edilən bir çənə sümüyünə əsaslanaraq bu bölgənin ən qədim yaşayış sahələrindən biri olduğu qəbul edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bu insanın 400 min il bundan əvvəl yaşamış olduğu təsbit edilmişdir.

Bilindiyi kimi, Qafqaz tarixin ən keçmiş çağlarından etibarən Şərqi və Qərbi arasında bir körpü rolunu oynamış, müxtəlif millətlərin mübarizələrinə səhnə olmuşdur. M.ə.

VII əsrdən etibarən Azərbaycanın sakinləri Orta Asiyadan gələn Saka türkləri olmuşlar. Sonralar buralara müxtəlif türk boyları gəlib yerləşmişlər. Bəzi türk boyları isə Dərbənd keçidini aşaraq buralardan Anadoluya üz tutmuşlar. Bax bu keçidlər sırasında Qarabağ türklərinin ən geniş və ən keçmiş qışlağı olduğu və Dədə Qorqud qəhrəmanlarının Azərbaycan və Şərqi Anadolunu yurd etdikləri məlumdur. (580, 581).

XI əsrə qədər müxtəlif Oğuz boylarının yerləşdikləri Azərbaycan, 1015-1021-ci illər arasında Səlcuqlu Türk dövlətinin qurucularından Çağrı bəyin Şərqi Anadoluya etdiyi kəşf səfərindən sonra türk nüfusunun yaşadığı bir bölgə halına gəlmişdir. Malazgird zəfərindən sonra Qafqaza doğru çoxalan Səlcuqlu türk axınları zamanında bu bölgədə (Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və s.) müsəlman əmirliklər hökmran idilər. (582). Səlcuqlular 1045-ci ildə bu bölgəyə gəldikləri zaman buralarda nə müstəqil, nə də yarımüstəqil bir erməni təşkilatı ilə qarşılaşmışlar. (583). Bizans imperatoru II Vasil Şərqi sərhədlərini təhlükəsizlik altına almaq məqsədilə Anadoludakı erməni quruluşlarını öz idarəsi altına almış, onları vergiyə bağlamışdır. Bizans imperatoru IX Konstantin Manomak (1042-1055) isə erməniləri üsyankar olduqlarına görə, ağır vergilərə bağlamış, Van yörəsindəki erməni ailələrinin bütün mallarını qəsb etdirmiş, erməni kilsə və monastirlərini boşaltdırmış, Bizansın papaz və bürokratlarına vermişdir. Manomak, erməni kilsəsini aradan qaldırmaq məqsədilə böyük dini qırğınlar törətdiyi kimi, xüsusilə Qriqoryan məzhəbində olan ermənilərə ciddi təzyiqlər edərək onların Ortodoksluğa girmələrini istəmişdir. (584, 585).

Erməni tarixşünas Urfalı Mateos, “İqtidarsız və qadınlaşmış iyrənc Rum milləti Ermənistanın ən cəsur övladlarını yurdlarından qoparıb dağıtdı, millətimizi təxrib edib türklə-



rin istilasını asanlaşdırdı" sözləri ilə bu həqiqəti ortaya qoyur. Belə ki, Suryani elm adamı, tarixşünas Mikayılın, "O dövrdə rumlar bizim millətimizə və ermənilərə zülm edirdilər. Çıxarılan bir əmirnamə ilə batil məzhəblərini qəbul etmək üçün bizə təzyiq edir, bizi əzməklə məşğul olurdular. İstanbul patriarxı kilsələrdə bizə aid olan müqəddəs kitabları yandırdı" ifadələri bu fikri təsdiq edir. (586). Bütün bunlar o zamanlar o bölgələrdə müstəqil bir erməni prinsliyinin mövcud olmadığını göstərir.

O zamanlar Azərbaycan və onun ətrafı İraq Səlcuqlularının hakimiyyəti altında olmuşdur. Səlcuqlu sultanı Məsud zamanında Qıpçaq türklərindən Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanın ümumi valisi olmuşdur. Eldəniz Arran və Şirvan bölgələrini Səlcuqlulara bağlamışdır. 1146-cı ildə müstəqilliyini elan edən Eldəniz Atabəyliyin mərkəzi olan Təbrizi və Naxçıvanı özünə bağlamışdır. Ondan sonra taxta oturan bəylər də bu bölgələrdə sabitliyi təmin etmişlər. Bu Atabəylik 1211-ci ildə Xarəzmşahlara bağlanmış və Cəlaləddin Xarəzmşahın Təbrizi işğal etməsilə bitmişdir.

Daha sonra monqollar bu bölgədə hakimiyyətlərini qurmuşlar. Monqolların istilasını dövründən Arranın cənub hissəsi Qarabağ adlandırılmışdır. Hacı Zeynəlabdin Şirvani yazır ki, Arran türk dilində isti yer deməkdir. O yer isti olduğuna görə, türklər oranı Arran adlandırmışlar. Kür ilə Araz çayı arasında məşhur vilayətdir. Həmdullah Qəzvini də (XIV əsr) Araz ilə Kür çayı arasındakı ərazini Arran adlandırmışdır. (587). Biz ilk dəfə Qarabağ sözünə Hülakunun oğlu Əhməd Takudarın hakimiyyəti dövründə (1282-1284) rast gəlirik. (588). Qarabağın dağlıq hissəsi ilə düzənlik hissəsi tarixən bir olmuşdur. Biz bu mövzuda apardığımız tədqiqatlarda 1923-cü ilə qədər Dağlıq Qarabağ termininə rast gəlmədik. 1259-cu ildə Böyük Monqol xanı Manqunun ölümündən sonra Monqol imperatorluğu parçalanmışdır. Bu

parçalanmadan bir çox dövlətlər ortaya çıxmışdır. Bu dövrlərdən biri olan İlhanlılar (1256-1336) İran və Qafqaza hakim olmuş, Təbrizi özlərinə paytaxt seçmiş, Qarabağı isə istirahət mərkəzi etmişlər. (589).

İlhanlıların təqib etdikləri siyasət nəticəsində farslar bu bölgələri tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. İlhanlılar Təbrizdə, Marağada, Qarabağda, Aladağda, Arranda qalalar, saraylar, karvansaralar tikərək Azərbaycanın inkişafında böyük rol oynamışlar. (590).

XIII yüzilin sonu, XIV yüzilin əvvəllərində Qarabağın sahəsi Şirvana nisbətən daha geniş olmuşdur. Qarabağın gözəl iqlimi, otlaq və ov üçün münasib əlverişli şəraiti baxımından dövrün hökmdarlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Təsədüfi deyil ki, Qazan xanı hakimiyyətə gətirmək üçün bütün şahzadələr, əmirilər, dövlətin yüksək rütbəli şəxsiyyətləri Qarabağa toplanıb onu 1295-ci il noyabr ayının 3-də şahlıq taxtına oturtmuşdular.

1386-cı ildə Qarabağ bölgəsi Teymurləng tərəfindən fəth edilmişdir. Teymurləng Qarsı da zəbt edib, Tiflisi mühasirə altına aldıqdan sonra qışlamaq üçün Qarabağa çəkilmişdir. Çingiz xanın soyundan gələn bu türk əmiri 1386-1388 illərdə Qafqazı və İran bölgəsini işğal altında tutmuşdur. Azərbaycanı ələ keçirmək istəyən Qıpçaq xanı Toxtamışın Dərbəndi zəbt edib Azərbaycana daxil olmasına qarşı çıxan Teymurləng onunla savaşıb və onu məğlub etmişdir (1387). Bu andan etibarən Azərbaycanın tək hakimi olan Teymurləng, Göyçə gölünün sahilində bir ordu quraraq Anadolunun fəthinə başlamışdır. (591).

Ankara müharibəsi ərəfəsində Suriyaya yönələn Teymurləng bu bölgələrdə bir çox döyüşlər aparmış, 1401 / 1402 qışını yenə də Qarabağda keçirmişdir. O zamanlar Bəyazid xanın hökmdarlıqlarına son verdiyi bəylər Teymurləngin yanına gedərək Bəyazid əleyhinə təbliğat işləri aparırdılar.



Digər tərəfdən də Teymurləng xanədanından qaçan Qaraqoyunlu və Cəlayir bəyləri İldırım Bəyazidi Teymurləngə qarşı təhrik edirdilər. Bu təhriklər və Teymurləngin Osmanlılara aid Sivası zəbt etməsi iki böyük türk xaqanını qarşı-qarşıya gətirmişdir. Ankaranın Çubuq ovasında başlayan şiddətli döyüş nəticəsində Osmanlı ordusu məğlub olmuş, İldırım Bəyazid də Teymurləngə əsir düşmüşdür (28 iyul 1402-ci il). Əsir düşdükdən 7 ay sonra əsarət zilləti çəkməyən İldırım Bəyazid 44 yaşında vəfat etmişdir. Teymurləng bu xəbəri aldıqda: "Heyf oldu, böyük bir mücahidi itirdik," – deməkdən özünü saxlaya bilməmişdir.

Hindistan və Çini fəth edərək böyük bir imperatorluq qurmaq istəyən Teymurləng 1405-ci ildə vəfat etmişdir.

Qarabağ Avropa səyyahlarının da diqqətini özünə cəlb etmişdir. 1406-cı il mart ayının sonlarında Qarabağda olan İspaniyalı səyyah Klavixo, Qarabağın geniş düzənliyə, çoxlu yaşıl otlaqlara malik olduğunu qeyd etdikdən sonra yazır ki, "Bu vilayətdə bol meyvə yetişdirilir, buğda, arpa və düyü əkilir. Düyü o qədər bol yetişir ki, atlara belə yedizdirirlər..." (592).

Teymurlulardan sonra Qarabağda Qaraqoyunlular, sonra da Ağqoyunlular hakimiyyəti qurulmuşdur. Qaraqoyunlu hakimiyyəti özünü İranın şimal, İraq və "Anadolu Ermənistanında" göstərmişdir. Azərbaycan tarixində önəmli rolları olan Ərdəbil şeyxləri bu zaman kəsiyində ortaya çıxmışlar. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın Ərdəbil şeyxi Cüneytin üzərinə hücum etməsilə, şeyx Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə sığınmışdır. Sonraları Şeyx Cüneytin nəvəsi Şah İsmayıl Səfəvi dövlətini quraraq İran və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almışdır. Qaraqoyunlulardan sonra bölgəyə Ağqoyunlular hakim olmuşlar (1458-1502). Bu vaxtlar Qarabağ Ağqoyunlu hökmdarlarına qışlaq yeri olmuşdur. (593).

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri zamanında bu

bölgədə türk dili və ədəbiyyatı inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Səmərqəndli alim Əli Quşçu 1471-ci ildə bir elçilik heyyyəti ilə İstanbula gəlmiş və bura yerləşərək mədrəsələrdə dərs verməyə başlamışdır. (594).

Şeyx Sofinin soyundan gələn Şah İsmayılın Səfəvi dövlətini qurması 1502-ci ildə Naxçıvanda Ağqoyunlu ordusunu məğlub etməsi ilə başlayır. Bu dövrdə Qarabağ və ətrafında Səfəvi hakimiyyəti olmuşdur.

Bundan sonrakı əsrdə isə bölgə Şah Abbas zamanında nəzarət altına alınmış və idarə olunması baxımından üç bəylərbəyliyinə ayrılmışdır. Qarabağa Qacar türklərindən Şahverdi sultan bəylərbəyi təyin edilmişdir. Sonrakı zamanlarda da buraların hakimiyyəti Qacar türklərinin əlində olmuşdur.

Səfəvi dövlətinin qurulması bu dövlətin Osmanlı dövləti ilə qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb olmuşdur. Osmanlı dövləti ilə İran arasında baş verən mübarizə özünü ən çox Azərbaycan coğrafiyasında hiss etdirmişdir. Qanuni Sultan Süleyman Naxçıvanı, İrəvanı və Qarabağı öz idarəsi altına almışdır. 1555-ci ildə isə Osmanlı dövləti Səfəvilərlə sülh müqaviləsi bağlamışdır. (595).

Bu tarixdən etibarən Osmanlı dövlətinin əsas siyasətlərindən biri Qafqaz siyasəti olmuşdur. Xüsusilə XVI əsrin ikinci yarısında Qafqazdakı ən önəmli siyasi və hərbi qüvvə və Osmanlı dövlətinin olduğu görünür. III Murad dövründə Osmanlı qüvvələri Qarabağı öz hakimiyyəti altına alaraq Şirvanı və Bakını da fəth etmişlər. Bu hakimiyyət 1590-cı ildə imzalanan İstanbul müqaviləsini İrana da qəbul etdirmişdir. III Murad Şah Abbasa yazdığı məktubda sülhün şərtlərini təsbit etmişdir.

Ancaq çox keçmədən bu bölgə yenidən İran hakimiyyətinə keçmişdir. İqtidarını və hərbi qüvvəsini genişləndirən Şah Abbas Anadoluda baş verən Cəlalə üsyanlarından istifa-



də edərək 1603-cü ildə Təbriz, İrəvan, Gəncə, Şirvan kimi Osmanlı imperatorluğuna bağlı Azərbaycan torpaqlarını fəth etmişdir. 1618-ci ildə Osmanlı və İran qüvvələri arasında baş verən müharibə nəticəsində Şah Abbas Təbriz və Ərdəbil bölgələrini boşaldaraq geri çəkilməmiş, Qars və Ahıska bölgələri də Osmanlı dövlətinə buraxılmışdır. 1628-ci ildə Şah Abbas öldükdən sonra onun yerinə nəvəsi Şah Safi keçmişdir. Bu dövrdə İranda yaranan zəiflik nəticəsində Osmanlılar İrana bir çox dəfə səfərlər təşkil etmişlər. Nəhayət 1639-cu ildə imzalanan Qəsri Şirin müqaviləsi nəticəsində uzun sürən bu hərbi dövrü sona çatmışdır. Bu müqaviləyə görə Bağdad, Bəsrə və Şehri Zor Osmanlı dövlətinə, İrəvan isə Səfəvilərə buraxılmışdır. Bu müqavilə ilə müəyyən edilən sərhədlər, kiçik dəyişikliklər olsa da bugünkü Türkiyə-İran sərhəddinin təməlini təşkil edir.

Türkiyənin İran ilə siyasi əlaqələri davam edərkən Rusiyada I Pyotr iqtidara gəlmişdir. Bu dövrdə rusların isti dənlərə enmə məqsədləri ortaya çıxmışdır. Bu isə rusların Dardanel boğazını və Qafqazı ələ keçirmək istəmələrinə yol açmışdır.

1722-ci ildə I Pyotrın Xəzər dənizinə enməsi Osmanlı dövlətini hərəkətə gətirmiş və türklər Köprülü Abdullah paşanın rəhbərliyində Təbrizi, Mərəndi, Naxçıvanı, 1724-cü ildə isə Ərdəbil və Qarabağı fəth edərək Azərbaycanın böyük bir hissəsini himayəsi altına almışdır. Nəticədə, Fransanın vasitəsilə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında bir müqavilə imzalanmışdır. Altı maddədən əmələ gələn bu müqavilə əsasında Xəzər boyları ilə İran şahı II Təhmasibin boşaltdığı bölgələrin Rusiyaya aid olduğu qəbul edilmişdir. Buna müqabil Şirvan, Gəncə, İrəvan, Muğan və Qarabağ Osmanlı dövlətinə qatılmışdır. Ancaq çox keçmədən Nadir şah Osmanlı dövlətinin idarəsində olan bölgələrə hücum etmiş, lakin Osmanlı qüvvələri qarşısında çox dura bilməmiş və

1729-cu ildə məğlubiyyətə uğramışdır. Bundan sonra Osmanlı ordusu irəliləyərək 1731-ci ildə Azərbaycanın mərkəzi bölgələrini də himayəsi altına almışdır. Çətin vəziyyətdə qalan İran sülh müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qalmışdır. 1732-ci ildə imzalanan müqavilə ilə Araz çayı sərhəd qəbul edilmiş: Şirvan, Dağıstan və Gürcüstan Osmanlı hakimiyyətində qalmış, Təbriz, Kirmanşah, Həmədan isə İranlılara verilmişdir. Fəqət çox keçmədən Nadir Şah təkrar Azərbaycanı işğal etmişdir (1734). Bu bölgədə Osmanlı hakimiyyətini istəməyən ruslar ilə iranlılar ittifaq qurmuş və 1735-ci ildə imzalanan Gəncə müqaviləsi ilə Qafqazı öz aralarında paylaşmışlar. Bu müqaviləyə görə, Tiflis, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətləri İran hakimiyyəti altına girmişdir. Yarlanmış vəziyyət Nadir şahın 1743-cü ildə öldürülməsinə qədər davam etmişdir. Nadir şahdan sonra Azərbaycan bölgəsinin kiçik xanlıqlara bölündüyünü və Qarabağ xanlığının qurulduğunu görürük.

Qarabağ xanlığının qurucusu Pənahəli xandır. Pənahəli xan əvvəllər Nadir şahın xidmətində yer almış və önəmli vəzifələrdə çalışmışdır. Amma Nadir şahın əmrilə qardaşının edam edilməsi nəticəsində Qarabağa qaçmış və azadlıq mübarizəsinə başlamışdır. 1749-cu ildə xanlığını elan edən Pənahəli xan rəqib xanlar və İrandan gələ biləcək hücumlardan müdafiə olmaq üçün Şuşa qalasını tikdirmişdir. (596). Ələ keçirilməsi çətin olan Şuşa qalası İran hücumlarına qarşı mühüm rol oynamışdır. Bura xanlığın mərkəzi olmuşdur. Sonralar Pənahəli xan öz adına sikkə kəsdirmişdir. Şuşa və xanın adına görə bu sikkələrə Pənahabad adı verilmişdir. Bu, Pənahəli xanın müstəqilliyinin və hökmdarlığının bir simgəsidir.

1749-cu ildə xanlığını elan edən Pənahəli xandan sonra onun yerinə oğlu İbrahim xəlil xan keçmişdir (1763). Bir müddət xanlıq etdikdən sonra taxtdan imtina edən İbrahim-



xəlil xan 1786-cı ildə ikinci dəfə xanlıq taxtına oturmuşdur.

1806-cı ildə İbrahimxəlil xanın xələfi Mehdiqulu xan Qarabağ xanlığının hökmdarı olmuş və bu vəziyyət 1822-ci il rus istilasına qədər davam etmişdir. (597).

O zamanlar Qarabağdan başqa yaranan digər önəmli xanlıqlar bunlar idi: Şimalda – Şəki, Gəncə, Bakı, Dərbənd, Quba, Naxçıvan, Talış, İrəvan; Cənubda – Təbriz, Urmiyə, Ərdəbil, Hoy, Maku, Məracin, Qaradağ. (598).

Bu bölgədə torpaqların böyük bir hissəsi Səlcuqlu türklərinin torpaq sistemi ilə işlədilmiş və bu torpaqlar dövlətin mülkiyyətində olmuşdur. Sosial qayda şəriət və törə üzərində qurulmuş, xanlıqlar mülkiyyət prinsipinə görə idarə edilmişdir. Daha sonra xanlar xalqın səs verməsilə iş başına keçməyə başlamışlar. (599).

Qarabağda sakin olmuş əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ta qədimdən Arran türkdilli tayfaların qədim məskəni olduğu kimi, onun bir hissəsi sayılan Qarabağda da əhalinin əsas tərkibi Qacarlar, Bayat, Cavanşir kimi məşhur Otuziki, İyirmidörd, Kəngərli, Baharlı, Kəbirli, Gəraylı, Əhmədli, Şəmsəddinli, Cəbrayılı və s. tayfa, el və qəbilələrdən ibarət idi. İsgəndərbəy Münşi yazır ki, "Cavanşir eli otuz iki qəbilə olduğuna görə, "Otuziki" adı ilə şöhrət qazanmışdır..."(600). Otuziki qəbilənin birləşməsindən əmələ gələn Cavanşir tayfası öz adını Azərbaycanın məşhur sərkərdəsi Cavanşirdən götürmüşdür. Qarabağdan çıxmış bir sıra məşhur şair və yazıçılar Cavanşir nəslindənirlər. Məsələn, Qasımbəy Zakir (1784-1875) Şuşa şəhərinin banisi Pənahəli xanın doğma qardaşı Hüseyinli xanın nəticəsi idi. Bu nəsil Qarabağda Cavanşir adı ilə məşhurdur. Qasımbəy Zakir özünün Cavanşir elinə mənsub olduğunu şeirlərində də təsdiq edir. (601).

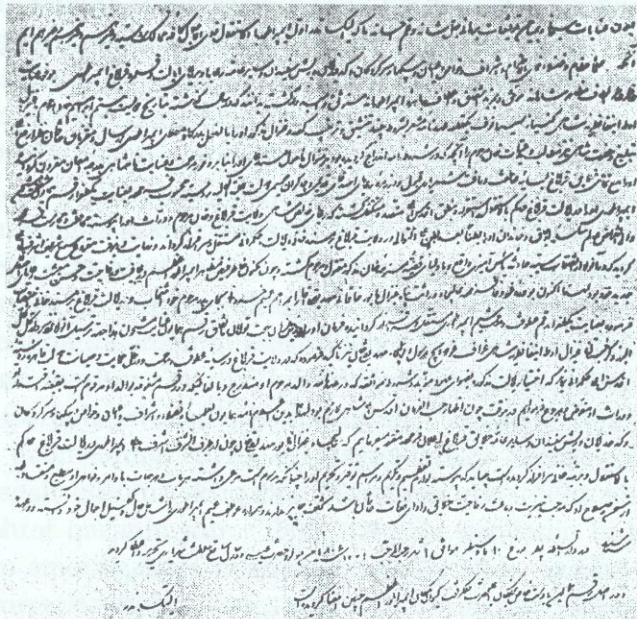
Yetirdiyi dahi sənətkarlarla xalqımızı bütün dünyada şöhrətləndirən Qarabağın, Azərbaycan torpağının ürəyi, onun

ayrılmaz parçası olması barədə çox sayda qiymətli əsərlər yazılmasına baxmayaraq doğma Qarabağımızı, onun dilbər guşəsi olan Şuşanı əlimizdən alan erməni daşnaklar heç bir tarixi faktlarla hesablaşmır, öz havadarlarına güvən-məklə həyasız tələblərindən əl çəkmirlər. Əqlə-zəkaya arxa-lanan Azərbaycan xalqı isə öz hüququnu, doğma torpağımız üzərindəki suverenliyini tutarlı faktlarla daha da möhkəmləndirmək və müasir siyasi mövqedən, dövlət konstitusiyası mövqeyindən müdafiə etməyə səy göstərir. Məhz buna görə də üzə çıxardığımız hər bir tarixi sənəd böyük hüquqi əhəmiyyətə sahibdir.



### İMPERATOR I ALEKSANDRIN QARABAĞ VİLAYƏTİ HAQQINDA FƏRMANI

Məlum olduğu kimi İbrahimxəlil xanın sarayında diplomatik dövlət işləri fars dilində aparılırdı. Ona görə də I Aleksandrın Fərmanı mürəkkəb ərəb-fars ifadələri ilə yazılmışdır:



Bu da bir həqiqətdir ki, bu rəsmi sənədin 1813-cü ildə İranla Rusiya arasında imzalanmış "Gülüstan" və 1828-ci ildə bağlanmış "Türkmənçay" müqavilələrindən qabaq Çar Rusiyasının Qarabağ xanlığına verdiyi müstəqil suverenlik hüququnu rəsmən təsdiq etməsi, bu gün erməni daşnakların uydurduqları Dağlıq Qarabağ probleminin həllində misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu Fərmanın Azərbaycanca mətni

belədir:

"Biz, ali məqamlı və ali cəllalı, ehsarı ümumə şamil olan Allahın mərhəmət və köməyi ilə bütün Rusiya məmləkətlərinin, habelə başqa vilayət və ölkələrin istiqlal və rifahını təmin edən imperator I Aleksandr, bildiririk:

Qoy bizim şahənə lütf və qayğımıza – imperatorluq qüdrət və mərhəmətimizə ümid bağlayan Qarabağ vilayətinin bütün ali üləma, hörmətli başbilənləri və bütün rəiyyətləri bilsinlər ki, keçən il 1220-ci (1805) ildə mərhum İbrahim xan bizim şahlıq canişinimiz olan General Knyaz Sisianovla birlikdə bir "Əhdnamə" tərtib etmişdilər və general onu dərhal imperatorluq dərğahına çatdırmışdır. Biz həmin "Əhdnamənin tələb və şərtləri" ilə tanış olduqdan sonra, mərhum xanın irəli sürdüyü bütün arzu və tələbləri öz sonsuz şahənə lütf və qayğıkeşliyimizlə qarşılıyıb onu bütün Qarabağ xalqı ilə birlikdə himayəmizə alıb, onları ali Rusiya dövlətimizin qədim sədaqətli təbəələri sırasına daxil edərək, mərhum İbrahim xanı xüsusi imperatorluq Fərmanı ilə Qarabağ vilayətinin müstəqil hakimi elan etdik. Və təminat veririk ki, Qarabağın imperatorluq təbəəliyinə daxil olan bütün rəiyyətləri, mərhum xanın varisləri daima imperatorluq təəfindən lazımınca mühafizə olunacaq və dünya durduqca bu ocaqdan çıxan varisləri nəsildən-nəslə Qarabağın xanlıq taxtında oturub, müstəqil surətdə hökmranlıq etmək hüququ ilə təmin olunacaqlar.

İbrahim xanın bir iğtişaş nəticəsində qətlə yetirilməsi kimi hüznü bir hadisədən sonra, yenə sədaqətli vilayət rəiyyələrinin məişətlərini təmin etmək sahəsində Əlahəzrətin xeyirxah fikirləri və münasibəti dəyişməmiş qalır. Əlahəzrət verdiyi sözə əməl edərək öz şahlıq mərhəmət və qaygısı ilə yüksək rütbəli və rəsə general-mayor Mehdiqulu ağanı mərhum atasının yerində bərqərar edib Qarabağ vilayətinin xanlıq taxtında orurtdu və bu qərarı imperatorluq fərmanı



ilə təsdiq etdi. Eyni zamanda lazım bilindi ki, bu fərman məlumat üçün bütün Elbrus və Gürcüstan əyalətlərində şahlıq canişinin olan qraf Qudoviçə də göndərilsin. Ali məqam Mehdiqulu xana da qabiliyyətlə bildirdik ki, o, Qarabağ vilayətində qüdrətli Rusiya dövlətinin himayəsi və mərhəməti sayəsində xalqı möhkəm ələ alsın. Onun atası, mərhum İbrahim xana verilmiş bütün xoş vədlər və şərtlərin hamısının təmini eynilə qüvvədə saxlanılsın.

Belə bir mövqedə Əlahəzrət imperatorun fərmanı ilə lazım görüldü ki, həmən bu şahənə fərman və elamnamə vasitəsilə Qarabağ xalqının böyük üləma və fazilləri, görkəmli şəxsləri, əyan-əşrəfləri, bəyləri, sərkərdələri, kəndxudaları, ağsaqqalları və başqa əhalisinin hamısı bilməlidir ki, ali məqam general Mehdiqulu xan Əlahəzrət imperatorun mübarək fərmanı ilə xanlıq rütbəsi alıb Qarabağ vilayətinə müstəqil hakim təyin edilmişdir. Lazımdır ki, bütün əhali ona tabe olub baş əyərək sözündən çıxmasınlar. Xanun əmrinə və hakimiyyətinə aid olan bütün qayda-qanunlara əməl etsinlər. Xalqın xeyrinə olan işlərdə ona kömək edib zərərli hərəkət və əməllərdən uzaq dursunlar. Eyni zamanda əmin olsunlar ki, imperatorluq öz ali mərhəməti və qayğısı ilə həmişə onlara lazım olan köməyi əsirgəməyəcəkdir.

Paytaxt Peterburqda 10 sentyabr  
1806-cı Miladi ilində müvafiq hicri  
tarixi 1221-ci ildə rəcəbül mürəccib  
ayının 9-da yazıldı və əta olundu.  
Sənədin əslini Fələk Cəlallı Əlahəzrət  
imperator belə imzalamışdır: ALEKSANDR

Böyük Rusiya imperatoru I Aleksandrın Rusiya ilə könnüllü surətdə birləşən Qarabağ xalqı və onun hökmdarı İbrahimxəlil xanın suveren hüququ haqqında hələ 1806-cı ildə

imzaladığı dövlət Fərmanının böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Fərmanda Qarabağın tarixən Azərbaycana məxsus olduğu və İbrahimxəlil xanın nəsil-dən-nəslə, dünya durduqca bu vilayətin hakimiyyət taxtında suveren hüququ təsdiq edilir.

İmperator I Aleksandrın 203 il bundan əvvəl Qarabağla əlaqəli imzalamış olduğu Fərmanda nə bir erməninin, nə də Ermənistanın adı çəkilir. Qarabağın rəsmi qonşusu olaraq ancaq Gürcüstan və Elbrusun adı qeyd edilir. Beləliklə, "Türkmənçay" müqaviləsindən qabaq Çar Rusiyasının Qarabağ xanlığına verdiyi müstəqil suverenlik hüququ rəsmən təsdiq edilir.

Xanlıqların hamısı türklər tərəfindən idarə edildiyinə görə bu vəziyyət bizə bölgənin sosial quruluşu haqqında açıq-aydın məlumat verir. Bax, bu məlumatı oxucularımızın və bu gün erməni şovinistlərini dəstəkləyən güclü dövlətlərin başında duran rəhbərlərin nəzərlərinə çatdırmaq məqsədilə Qarabağ bölgəsinin tarixini araşdırdıq. Nəticədə, istər Səlcuqlular dövründə, istərsə də bölgədə müstəqillik hərəkətlərinin başladığı Azərbaycan xanlıqları dövründə ermənilərə aid bir xanlıq və ya buna bənzər bir hərəkətin mövcud olmadığını ortaya qoyduq. Bu vəziyyət ermənilərin bu bölgədə, yəni Qarabağda, İrəvanda, Zəngəzurda, Göyçə mahalında tarixən olmadıqlarını açıq-aydın isbat edir! Yəni, yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, ermənilər Türkmənçay müqaviləsinə qədər Qarabağın sakinləri olmamışlar. Onlar 1828-ci ildən etibarən, Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra ruslar tərəfindən yavaş-yavaş Qarabağ bölgəsinə, İrəvan xanlığına müəyyən məqsədlərlə köçürülmüşlər.

Heç şübhəsiz, erməni davasının ortaya atılması, aşağıda daha geniş bir surətdə ələ alacağımız kimi Rusiyanın isti də-nizlərə enmək məqsədilə Qafqaza yerləşməsi zamanında



başlayacaq və bu hərəkata Avropanın sümürgəçi ölkələri, başda İngiltərə olmaqla, öz mənfəətləri naminə dəstək verəcəkdilər. Təbii ki, bu ölkələr bu gün də eyni yolu izləyirlər.

### QAFQAZIN İŞĞALI VƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNİN ORTAYA ÇIXMASI

Azərbaycan türk xanlıqları XIX əsrin son illərinə qədər bəzi zamanlarda öz aralarında, bəzən də qonşu dövlətlər ilə ittifaqa girərək öz varlıqlarını davam etdirmişlər. Xanlıqlar arasındakı dəngə, bölgədə Osmanlı dövləti tərəfindən təmin olunurdu. Ancaq XVIII əsrin sonlarında Osmanlı dövlətinin zəifləməsi ilə Rusiyanın Transqafqaz siyasəti güclənmiş, rusların bu bölgə üzərindəki nüfuzu yavaş-yavaş artmağa başlamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rusiyanın isti dənizlərə enməsinə həyata keçirmək üçün Balkanlar və Türkiyənin boğazları ilə birlikdə önəmli bir strateji mövqe olaraq gördüyü Qafqazla maraqlanması I Pyotr dövrünə qədər uzanır. Rusiyanın cənuba doğru irəliləməsi isə II Yekaterina dövründə daha da sürətlənmişdir. Xüsusilə 1784-cü ildə Gürcüstanı girən Rusiya Qafqazı işğal etmək üçün o illərdə ciddi təşəbbüslərə əl atmışdır. Qafqazdakı rus komandanı General Sisianov Gürcüstanı əldə saxlamaq üçün Şərqdə Xəzər dənizi, Cənubda isə Araz çayı istiqamətində irəliləyərək Azərbaycan xanlıqlarının üzərindəki təzyiqini genişləndirmək istəmişdir. Sisianovun məqsədi xanlıqlara Rusiyaya tabe olmağı qəbul edici müqavilələr imzalatmaq idi. Bu mövzuda könülsüz davranan xanlıqlar, Sisianov tərəfindən gücdən istifadə edilərək razı salınırdılar. Ancaq Gəncə xanlığı Cavad xanın rəhbərliyində bu istəyə qarşı çıxmışdır. Lakin bu na-

razılıq 1804-cü ildə qırılmış və Gəncə də ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu işğal zamanı baş verən döyüşlərdə Cavad xan başda olmaqla gəncəlilər təxminən 7.000 şəhid vermişlər. Prins Sisianov xanlığın adını dəyişdirərək rus çarçası Yelizavetanın şərəfinə Gəncənin adını Yelizavetpol qoymuşdur. Rusların Qafqazdakı bu irəliləyişi Osmanlı dövləti ilə İrani həyacanlandırmışdır. Digər tərəfdən rusların Qafqazın cənubuna enmələri İngiltərə və Fransa rusların Cənub Qafqazdan çıxarılmasını üçün Osmanlı dövlətini və İrani ruslara qarşı təhrik etməyə başlamışlar. Bu təhriklərdən sonra İran şahı Qarabağa hərbi hissə göndərmişsə də İbrahimxəlil xan bunları məğlubiyyətə uğratmışdır. İran ordusunu məğlub etməsilə şahın bütün diqqətini öz üzərinə çəkəcəyini hiss edən xan, siyasi bir yalqızlıq içərisində olduğunu görüb təkrar Sisianov ilə görüşlərə başlamışdır. Beləcə, 14 may 1805-ci ildə İbrahimxəlil xan ilə Sisianov arasında Qarabağ xanlığının Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməsi yolunda bir müqavilə imzalanmışdır. Bir həftə sonra Şəki xanlığı da Rusiyanın himayəsini qəbul etmişdir.

Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiyaya bağlanmalarından bir ay sonra İranın hərbi hissələri Qarabağa hücum etmişlər. Bu vəziyyət İran ilə Rusiyanın arasını pozmuş və bu iki ölkə arasında müharibəyə səbəb olmuşdur. General Sisianov Bakı xanlığını ələ keçirmək istədiyi zaman öldürülmüşdür. Bu hadisədən sonra Rusiyanın hərbi hissələri Bakıya doğru hərəkət etmişdir. İran isə Qarabağa soxularaq Şuşa qalasını mühasirəyə almışdır. İranın Şuşanı mühasirə altına alması nəticəsində İbrahimxəlil xan ailəsini Xankəndinə aparmışdır. İbrahimxəlil xanın bu hərəkəti Rusiyanın hərbi hissələrini şübhələndirmişdir. Nəticədə, bir gecə vaxtı minbaşı Lisareviçin komandanlığındakı əsgərlər Xankəndinə gəlmiş və İbrahimxəlil xanı bütün ailə üzvləri ilə birlikdə



qətl etmişlər.

İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən sonra onun yerinə Mehdiqulu xan keçmişdir. 1813-cü ildə imzalanan Gülüstən müqaviləsindən sonra İrani Qarabağdan qovan Rusiya buralara yerləşməyə başlamışdır. (602).

Bakı xanlığının gücü tükənsə də, Hüseynqulu Əli xan 1806-cı ildə qüvvələri ilə Azərbaycanın daxilinə çəkilərək mübarizəsini 1828-ci ilə qədər davam etdirmişdir. (603).

İrəvan xanlığı da asanlıqla təslim olmamışdır. İrəvan xanı Hüseyn ruslara qarşı 1827-ci ilə qədər dirənmişdir. Rusların İrəvanı mühasirə altına aldıkları zaman orada olan rus yazıçıları İrəvan qalasından çox sayda camii minarələrinin görüldüyünü və qala alındıqdan sonra orada yaşayan əhəlinin türk olduğunu qeyd etmişlər.

Rus istilasını qarşısında Azərbaycan xanları tənha qalmışdılar. Osmanlı dövləti o zamanlar bu bölgəyə müdaxilə edə bilməmiş, İranda hökm sürən Qacar xanədanından Fətəli xan ruslara qarşı hərəkətə keçmişdirsə də, məğlub olaraq 1813-cü ildə Rusiya ilə Gülüstən müqaviləsini imzalamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu müqavilə ilə Dağıstan, Dərbənd, Quba, Bakı, Şirvan və Qarabağ xanlıqları Rusiyaya verilmişdir. (604).

1826-cı ildə Fətəli xan təkrar hərəkətə başlayaraq Lənkəranı azad etmiş, Şuşada rusları mühasirə altına almışdır. Bu hadisə nəticəsində Qarabağ, Şirvan və Şəkidə də üsyanlar başlamışdır. Lakin ruslar bu üsyanları basdırmışlar. Rusların irəliləməsi qarşısında dayana bilməyən Fətəli xan 1828-ci il fevral ayının 10-da Rusiya ilə, bu dəfə Türkmənçay müqaviləsini imzalamışdır. Çar Rusiyası bu müqavilə ilə böyük ölçüdə Gülüstən müqaviləsinin şərtlərini qorumuş, buna əlavə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da ələ keçirmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən bir neçə ay sonra başlayan türk-rus müharibəsi qısa bir zamanda Qafqaz cəbhə-

sində məğlubiyyətlə nəticələnmişdir. Rus orduları Qars, Ərdəhan və Ərzurumu ələ keçirmişlər. Bu məğlubiyyətlə Osmanlı dövləti 1829-cu ildə Rusiya ilə Edirne müqaviləsini imzalamışdır. Bu müqavilə ilə Osmanlı dövləti İranda Qacar dövlətinin Türkmənçay müqaviləsi ilə tərk etdiyi torpaqların Rusiyada qalmasını təsdiq etmişdir. (605, 606).

Türkmənçay müqaviləsi istər İran, istərsə də Rusiya torpaqlarında yaşayan xalqlara istədikləri yerlərə köçmək haqqı vermişdi. Rusiya İranda erməniləri köçməyə təşviq etmək məqsədilə onları 20 il boyunca vergidən azad etmişdir. Nəticədə, Rusiya İranda köçürülən ermənilərin böyük bir hissəsini Qarabağa, Naxçıvana və İrəvan xanlığına yerləşdirmişdir. (607).

Beləliklə, Rusiya Türkmənçay müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətinin düşdüyü vəziyyətdən faydalanaraq buralarda ermənilərdən əmələ gələn bir tampon bölgəsi yaratmağa başlamış, Azərbaycanı özündən asılı hala gətirməyə çalışmışdır. Yəni bu gün ermənilərin haqq iddia etdikləri torpaqlara onlar 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra yerləşməyə başlamışlar. Beləcə, Azərbaycan türkünün ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığında yaranaq uydurma Ermənistanın təməli qoyulmuşdur. Azərbaycan torpaqlarında zorla yaradılan bu erməni yerləşim bölgəsi ilə həm Azərbaycan ikiye bölünmüş, həm də Rusiya Osmanlı dövlətinə qarşı bir erməni tampon bölgəsini əmələ gətirmişdir.

Ruslar bu bölgələrdə apardıqları islahatlarla ermənilərlə yanaşı rusları və gürcüləri də yerləşdirməyə çalışmışlar. Bu islahatlar nəticəsində Bakı, İrəvan, Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) idarə mərkəzləri qurulmuşdur. Beləcə, Azərbaycanın böyük bir hissəsi Şərqi Transqafqaz adı verilən Bakı-Yelizavetpol bölgələrindəki türklər xaçpərəstlərin idarəsi altında qalmışlar. Rusların bu islahatlarına baxmayaraq hələ



1871-ci ilin rəqəmlərinə görə Yelizavetpol idarəsinə bağlı olan Qarabağ bölgəsində 292.000 erməniyə qarşı 878.000 Azərbaycan türkü yaşayırdı. Bu da bizə Türkmənçay müqaviləsindən əvvəlki bölgə əhalisi haqqında açıq-aydın məlumat verir. Yəni rusların 40 ildən artıq yürüdükləri söylərinə baxmayaraq bu bölgədəki əhalinin sayını xaçpərəstlərin xeyrinə çevirə bilməmiş, ancaq bu bölgədə yaşayanların dörrdə biri qədər erməni və xristian dininə mənsub digər insanları toplaya bilməmişlər. Buna baxmayaraq bu bölgələrdə yaşayan çox sayda azərbaycanlı əzilməyə məhkum edilmişlər. (608).

Son 200 ildir Anadolu və Azərbaycan türkləri etnik təmizləmə problemi ilə qarşı-qarşıya qalmışlar. Bunda Qərb ədəbiyyatında yer alan məlum Şərqi siyasətinin mərkəzində Türkiyənin yer almasının önəmi az deyildir. Bəlkə də burada Qərb dünyasının min ildən artıq bir zamandır Şərqi Avropa və Balkanlar üzərindən özünü türklərə qarşı müdafiə etmək məcburiyyətində hiss etməsinin bir təsiri vardır. 1998-ci ildə Avropada almanca nəşr olunan siyasi bir jurnalın üst qapağında "Yatan türklər" başlığının yer alması Qərb dünyasında var olan bu qorxunun psixoloji bir əks-sədasını ortaya qoyur. Kod adı ilə özünü tanıdan yüksək vəzifəli bir KQB əməkdaşı 1990-cı illərdə bir toplantı zamanı çıxışında eynilə bunları söyləmişdir: "Sovet İttifaqının Əfqanıstan problemində əfqan, Qafqaz problemində erməni, Qərbi İran problemində kürd kimliyini dəstəkləyir kimi göründüyü doğrudur. Bu, rusların bu cəmiyyətlərə yaxınlıq hiss etdiyi və ya onları sevdikləri mənasına gəlmir. Bu, ruslar daha böyük təhlükənin izindədirlər mənasına da gəlmir. Əgər davam etdirdiyimiz təhlükə bir gün erməni və ya kürd kimliyi üçün də ortaya çıxarsa, o zaman onlara qarşı hiss etdiyimiz sevgi daha yaxşı anlaşılır. Amerikalılar da belədirlər, ingilislər də. Hətta ermənilər də. Onlar da bizim "sevğimizin" şüurunda-

dırlar. Amma onların başqa mənfəət yolları yoxdur. Ermənilər yüzillər boyu Avropa dövlətlərinin qapısını döydülər, ancaq onlara istədiklərini hey biz verdik. Yaxşı, bəs ermənilər bizə istədiklərimizi verdilərmi? Bu da bir həqiqətdir ki, biz onların sayəsində Qafqazda türklərin hakimiyyətinə son verdik..."

Bu açıqlama ilə böyük dövlətlərin beynəlxalq hüquq qaydalarına və cəmiyyətlərin demokratik inkişafına necə tərəfdar olduqları aydın olur.

Hüquqi mənada BMT-nin aldığı qərarlarla bu gün Ermənistanın işğalçı bir dövlət olduğunu qəbul edib bu şovinist milləti beynəlxalq hüquqda yer alan bəzi sanksiyalarla cəzalandırmaq lazımdır. Ancaq "qanunpərəst" xristianlar bütün dünyanın gözü qarşısında Xocalı soyqırımını vəhşicəsinə törədən erməniləri deyil, sözdə "erməni soyqırımı"nu "törədən" türkləri cəzalandırmaq məqsədilə milli məclislərində qərarlar qəbul edirlər. Halbuki "erməni soyqırımı"nın varlığı bugünə qədər isbat edilmiş deyildir. Doğrusu, türklərin 1,5 milyon erməniyi "soyqırma" uğratmaları üçün ermənilərin Anadoluda bu saya çatmaları lazım idi. Ancaq, bizim apardığımız ciddi araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz məlumatlara görə Anadolu erməniləri nüfus baxımından heç bir zaman bu saya çatmamışlar. Bundan əlavə, Birləşmiş Erməni Heyyyətinin Lozanna konfransındakı müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə "köçə zorlama"dan sonra Türkiyədə qalan ermənilərin sayı 280 min, 700 min erməninin isə başqa ölkələrə köçdüyü bildirilmişdir. "Erməni soyqırımı"na gəldikdə isə, bir çox rus və erməni arxiv sənədləri və araşdırmaları bunun tamamilə əksini ortaya qoyur. Erməni tədqiqatçılarından Z.Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi" adlı kitabında sırf daşnakların yanlış siyasətləri nəticəsində təxminən 700 min erməninin öldüyünü bildirir.



Heç şübhəsiz, ciddi mənada erməni tarixini tədqiq edən hər hansı bir elm adamı, bu tarixin uydurmalarla dolu olduğunu görəcəkdir. Ermənilər heç bir zaman müstəqil bir dövlətə sahib olmamışlar. "Böyük Ermənistan" xülyası tarix boyu böyüyən və kiçilən siyasi hadisələrə bağlı olmuşdur.

Tarixdə erməni kimliyinə dayanan ilk siyasi dövlət ilk dəfə 1918-1920-ci illər arasında ortaya çıxmış Ermənistan Respublikası olmuşdur. Bu siyasi dövlətin də necə ortaya çıxdığını kitabımızın I və II cildlərində açıq bir şəkildə anlatmağa çalışdıq. Ermənilər tarix boyunca Balkanlarda, oraldan qovulduqdan sonra Anadoluda dağılmış bir vəziyyətdə bir camaat cəmiyyəti halında yaşamışlar. Doğrudur, bunlar Anadoluda krallıqlar qurmuşlar, fəqət heç bir zaman müstəqillik əldə edə bilməmişlər, yəni hər zaman ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən vergiyə bağlanmışlar. Bu camaat cəmiyyətini siyasi mənada təşkilatlandıran qüvvə ruslar, ingilislər və fransızlar olmuşlar. Oradan-buradan qovulan ermənilər Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdunda Rusiyanın köməyi və Osmanlı dövlətinin göz yumması ilə qurduqları Ermənistan rusların Qafqazdakı antenası vəziyyətindədir. Bu düşüncəmizi təsdiq edən Ermənistan Xarici İşlər Nazirinin bir açıqlamasına diqqət edək: Gürcüstandakı devrimlə iş başına gələn Saakaşvili rəhbərliyini dəstəkləyərək Qafqazda üç dövlətin birliyinə dayanan siyasi və iqtisadi bir quruluşun əmələ gəlməsindən yana olduğunu və bu şəkli ilə Cənubi Qafqaz ölkələrinin NATO-da yer almalarına tərəfdar olduğunu açıqlayan Amerikanın təklifinə qarşı çıxan Ermənistan Xarici İşlər Naziri öz ölkəsi adından, "Rusiyasız Ermənistanın varlığı düşünülə bilməz" – demişdir.

Avropa dövlətləri "erməni soyqırımı"nı qanun maddəsi kimi qəbul etməklə Ermənistanı Rusiyanın nəzarəti altından çıxarmaq istəsələr də Ermənistanın Rusiyadan uzaqlaşmağı düşünmədiyi belə ortadadır. Bu da bir həqiqətdir ki,

rusların təsiri və yardımı ilə ermənilərin istər Azərbaycan, istərsə də Anadoluda törətdikəri vəhşilikləri və bugünkü Ermənistanın qeyri-qanuni qurulduğunu açıqlayan on minlərlə rəsmi sənədlər və qeydlər mövcuddur. Yəni, Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı problemin ruslar tərəfindən yaradıldığı tarixi rəsmi sənədlərlə isbat olunur.

Bu gün ətrafındakı bölgələrlə birlikdə ermənilər tərəfindən törədilən Qarabağ problemi hələ də BMT-nin gündəliyində həllini gözləyən problemlərdən biridir. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi böyük dövlətlərin sayəsində Qarabağ bölgəsinə aid bir münaqişə kimi dünya ictimaiyyətinə əks etdirildi. ABŞ, Rusiya və Fransa BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu mövzuya aid aldığı 822, 853, 874, 884 sayılı qərarlarında Ermənistanın təcavüzkar bir dövlət kimi tanınmaması üçün səy göstərdilər. Xüsusilə Fransa bu münaqişənin Azərbaycan ilə Ermənistan arasında deyil, Qarabağ erməniləri ilə Azərbaycan arasında olduğunu ifadə etmişdir. Halbuki, kitabımızın əvvəlki bölümlərində də bildirdiyimiz kimi, bu problem dünya ictimaiyyətinə çatdırıldığı kimi Qarabağ problemi deyil, azərbaycanlıların ata-baba yurdunda qeyri-qanuni qurulan qondarınma Ermənistanın rusların köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək məqsədini daşmışdır. Nəticədə, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, 18 mindən artıq Azərbaycan türkü ermənilər tərəfindən öldürülmüş, təxminən 20 min nəfər yaralanmış, 4674 nəfər əsarət altına alınmış, bir milyona yaxın Azərbaycan türkü ata-baba yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu insanların 18 ildən artıqdır ki, məruz qaldıqları mənəvi və iqtisadi zərərələrini rəqəmlərlə ifadə etmək mümkündürmü? Yüzillərdir yaşadığınız Vətən torpağından zorla qovulmanın, ananın gözü qarşısında övladının diri-diri kəsilməsinin, kəlmələrlə ifadə edilməsi mümkün olmayan vəhşiliklərə məruz qalma-



nın qiymətini rəqəmlərlə müəyyən etmək mümkündürmü?

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan türkləri dünyaya, onun ədalətinə inanaraq hər keçən gün bir az daha çox acı çəkərək gözlədilər. 18 ildir ağır şərtlər altında yük və qonlarında, çadır düşərgələrində anadan olduqları torpaqlara dönəcəkləri günü gözlədilər. ATƏT-in Minsk qrupunun, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının ədalətin təcəlli etməsi üçün alacaqları qərarları gözlədilər. Problemin diplomatik sülh yolu ilə həll olunacağı günü gözlədilər.

Azərbaycan türkləri torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalına son verilməsi üçün bəzi təşkilatların fəaliyyətlərindən əmin olmadıqlarına görə, artıq bu təşkilatlardan bir şey gözləmirilər. Onlar 18 ildir hər kəsin gözü qarşısında insanlıq faciəsinə laqeyd qalan beynəlxalq təşkilatların ədalətsizliyinə qarşı Azərbaycan əsgərinin müdafiə haqqından istifadə edərək Vətən torpaqlarını azad etməsini gözləyirlər.

Ermənilər "Böyük Ermənistan" xülyasının bir parçası olaraq silah gücü ilə işğal etdikləri Qarabağ bölgəsini Ermənistan Respublikasının sərhədləri içərisinə qatmışlar. Bu səbəblə Ermənistan bütün qonşularından təcrid edilmişdir. Bu da iqtisadi baxımdan zəif olan Ermənistan əhalisinin yarısına yaxınını Ermənistanı tərk etmək məcburiyyətində buraxmışdır. 1989-cu ilin əhali sayımına görə ölkə nüfusu təxminən 3,5 milyon ikən bu gün bu rəqəm 2 milyonun altına düşmüşdür. Təxminən 1,7 milyon erməni ölkəni tərk edərək, başda Rusiya olmaqla Avropa, ABŞ və digər ölkələrə köçmüşlər. Əhali sayını artıq göstərmək üçün Ermənistanı tərk edən insanları Ermənistanda qeydiyyatda saxlamışlar. Dağlıq Qarabağda isə referendum keçirmək məqsədilə qeydiyyatda olan ermənilərin sayını dəfələrlə artırmışlar. Yəni həm insan, həm də yaşayış baxımından Dağlıq Qarabağ iki ölkə arasında olduğundan Qafqazda ən böyük hüzsuzluq mənbəyi olaraq qalmağa davam edir.

Bütün bunlara baxmayaraq Dağlıq Qarabağ probleminin həlli Fələstin problemi qədər ümitsiz görünür. Çünki, həqiqətən də, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli daxildə olmayan bir məsələyə çevrilmişdir. Yəni bu məsələnin həlli böyük dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın mövqeyinə bağlıdır. Bu, erməni diasporası və lobbisinin "müsbət" fəaliyyətləri nəticəsində baş vermişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, bu dövlətlərin təzyiqi olmasaydı, şübhəsiz, vəziyyət fərqli olardı. Yəni bu məsələnin həllini çətinləşdirən Ermənistanda artıq dərəcədə millətçi qrupların iqtidarda olmaları ilə yanaşı bəzi dövlətlərin mənfəət siyasətlərini buralarda davam etdirmələridir.

Ermənistan hərbi quruluş baxımından Rusiyanın köməyi ilə Qafqazda, beynəlxalq qanunları heçə sayaraq ən müasir silahlarla silahlanmış stabil bir vəziyyətdədir. Ermənistanın illik müdafiə xərcləri 150 milyon dollar civarındadır. Bölgənin ən çox müdafiə xərcləməsini həyata keçirən Ermənistan toplam 60 min, səfərbərlik anında isə 300 min nəfərlik əsgəri gücə malikdir. Bunun 43 mini yerdə, 15 min nəfərlik əsgəri hissəsi hava qüvvələrində xidmət edirlər. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən dəstək verilən və könüllülərdən ibarət 2 min nəfərlik gizli bir təşkilatda və ölkədə xidmət edən 3 min nəfərlik rus əsgəri hissələri mövcuddur. Bütün bunlar Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycan üçün bir hərbi təhdid olması mənasını daşımaz, amma Ermənistan Rusiyanın silah deposu olması baxımından bir təhdid ünsürü ola bilər.

Ermənistan 15 may 1992-ci ildə Daşkənd Ortaq Təhlükəsizlik Müqaviləsini, 21 avqust 1992-ci ildə isə Ermənistanda rus ordusunun yerləşdirilməsi haqqında müqavilə imzalamışdır. Bu iki müqavilədən istifadə edərək Qarabağ müharibəsində öz ordu sıralarında bir manevr gücü olaraq rus "Alfa" birliklərinin döyüşmələrini təmin etmişdir. Eyni za-



manda ölkə bu müharibədə erməni lobbisinin maddi dəstəyi ilə pullu əsgərlərdən də faydalanmışdır. 1997-ci il avqust ayının 29-da Rusiya ilə Ermənistan Respublikası arasında 25 illik hərbi yardımlaşma müqaviləsi imzalanmışdır. Sonrakı ildə isə bu iki ölkə Türkiyənin sərhədlərində ortaq bir hərbi tətbiqat əməliyyatları aparmışlar. Bu gün Ermənistanında Rusiyanın iki önəmli hərbi bazası və S-300 raketləri vardır. Digər tərəfdən, Ermənistanın Yunanistan və Suriyada hərbi təhsil görən çox sayda zabıt tələbələri də vardır. Bütün bunları nəzərə aldıqda Ermənistan bu bölgədə dənəgəsiz hərbi ittifaqlar təşkil etməklə, XX əsrdə olduğu kimi indi də Qafqazdakı siyasi vəziyyətdə gərginlik yaratmağa davam edir.

Ermənistan özünü Türkiyə və Azərbaycanın qısqacında gördüyünə görə fərqli siyasi dəngələr təşkil edə bilər. Ancaq problem təşkil edəcək mövzu Ermənistanın Qafqaza öz pəncərəsindən baxmaqda dirənməsidir. Torpaq iddiaları və soyqırım uydurmaları ilə özünü bataqlığa məhkum edən Ermənistanın Dağlıq Qarabağ probleminə də özünü haqlı göstərməyə çalışması məsələnin çıxılmaz vəziyyətə sürüklənməsində ən böyük səbəbdir.

Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı ixtilafı həll etmək üçün ATƏT vasitəçilik edir. ATƏT-in quruluşunun əsas məntiqini əmələ gətirən sənədlər bu təşkilata üzv olan dövlətlərin torpaq bütünlüyünü təminat altına alır. Ermənistan və Azərbaycan bu şərtləri bilərək ATƏT-ə üzv olmuşlar. Bəs necə olur ki, Ermənistan Azərbaycanın bütünlüyünə hörmət etməyib onun torpağını işğal altında saxlaya bilər? ATƏT-ə üzv olan dövlətlərin buna mane olmamaları son dərəcə düşündürücüdür. Burada ortaya belə bir sual çıxır: Necə olur ki, ATƏT-in üzvü olan və Minsk qrupunda vasitəçi olaraq yer alan Rusiya, Amerika, İngiltərə və Fransa Ermənistanın qeyri-hüquqi tələblərinə göz yumurlar? (609).

Ermənistan dövlət adamlarının Azərbaycan torpaqlarının işğalını qəbul etdiklərinə və 2002-ci ildə Naxçıvanda keçirilən görüşlərdə Ermənistanın Müdafiə Naziri S.Sarkisyanın işğal bölgələrində Ermənistan əsgərlərinin olmasını rəsmən açıqlamasına baxmayaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanı təcavüzkar ölkə olaraq göstərmir. Halbuki Ermənistan hərbi təcavüzdə iştirakını etiraf etməklə 3314 sayılı qərarın 3 maddəsinə görə özünün təcavüzkar bir dövlət olduğunu təsdiq etmişdir.

Böyük dövlətlərin və beynəlxalq quruluşların Qarabağ probleminin həllində yaşadıkları müvəffəqiyyətsizliyin ən ciddi səbəblərdən biri onların Ermənistanı qarşı nümayiş etdirdikləri tərəfdarlıqdır. Azərbaycan bir milyona yaxın insanın öz vətəninə qaçqın, didərgin vəziyyətinə son qoymaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına uyğun bir şəkildə haqqından istifadə edə bilər. Çünki Avropa Şurası Parlamentlər Məclisi 2005-ci ilin yanvar ayında üzvlüyə qəbul etdiyi bir ölkənin bu məclisə üzv olan digər bir ölkənin torpağını işğal etməsi bu ölkənin Avropa Şurası ilə əlaqəli öhdəliklərinə tərs düşür.

Ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında ekoloji qətləmlər törətdiklərinə dair elm adamlarının ciddi dəlilləri mövcuddur. Bu bölgələrdə narkotik maddələrin əkilməsi və bu maddələrin ticarəti ilə məşğul olub-olmaları suallarını rədd edən uydurma "Qarabağ hakimiyyəti"-nin təmsilçisi Masis Mailyan bu maddənin ticarətindən 156 cinayət hadisəsinin varlığını qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bundan əlavə, radioaktiv maddələrlə yalnız torpaqların deyil, Azərbaycan ərazisindən keçən çayların zəhərlənməsi də ciddi etirazlara səbəb olmuşdur. Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Naziri H.Bağirov NATO iclasında ölkənin bəndlərində olan suyun yüksək toksiki elementlər daşdığını ifadə etmiş və bu təşkilatın ciddi xəbər-



darlığı nəticəsində sulardakı zərərli maddələrin miqdarı azalmışdır. Heç şübhəsiz, Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal edilməsindən sonra Azərbaycanda xərçəng xəstəliyinin sürətlə artmasının səbəblərindən biri də içməli suyun və kənd təsərrüfatında istifadə olunan su mənbələrinin böyük bir hissəsinin işğal altında olan torpaq sahələrindən keçməsidir.

Ermənilər yalnız Azərbaycan torpaqlarına deyil, Azərbaycanın mədəni sərvətlərinə də təcavüz etmişlər. Türklərə aid 500-ə yaxın tarixi abidələr, 100-dən artıq arxeoloji tapıntılar, nadir əsərlərin və əlyazmaların olduğu kitabxanalar, musiqi və incəsənət məktəbləri, mədəniyyət və teatr binaları ermənilərin əlində qalmışdır. (610).

Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilərin Dağlıq Qarabağın qədimdən bəri onların tarixi yurdu olduğuna dair bütün dünyaya uydurma fikir yaymalarının heç bir əsası yoxdur. Rəsmi sənədlər və təkzib olunmaz tarixi faktlar bunun tamamilə əksini isbat edir. Rusiya və İran arasında imzalanmış Gülistan (12 oktyabr 1813-cü il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələri açıq-aydın göstərir ki, Çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını işğal etmişdir. İbrahimxəlil xan ilə Rusiya imperatorunun imzaladıqları sənədlərin heç birində ermənilər haqqında işarə belə yoxdur. Bax, bu illərdə istər Anadoludan, istərsə də İrandan Azərbaycan türklərinin atababa yurdu olan Qarabağ bölgəsinə çox sayda erməni köçürülmüşdür. Bu tarixi hadisəni uydurulmuş Dağlıq Qarabağ problemini yaradana qədər ermənilər özləri də qəbul edirdilər. Hətta onlar 1978-ci ildə Qarabağın Mardakert rayonunda bir abidə tikmiş və bu abidənin üzərinə "Ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə köçürülmələrinin 150-ci ili xatirəsinə" yazmışdılar. Lakin 1988-ci ildə baş verən hadisələr nəticəsində ermənilər tikilən bu abidənin üzərindəki yazıdan "150-ci ili" rəqəmini qaşayıb silmişlər. Yəni 1988-ci ilə

qədər Mardakertdəki ermənilər özlərinin Qarabağa 1828-ci ildə köçüb gəldiklərini qəbul etmiş və bunu abidələşdirmişdilər. (611).

Yer adlarının siyasi bir məna ifadə etdiyi hər kəsə məlumdur. Bu da bir həqiqətdir ki, yer adları xüsusilə tarixşünas üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Şübhəsiz, hər hansı bir yerin adı oranın üzərində haqq iddiasını da bərabərində gətirir. Buna görə, yerlərin tədqiqatı hər şeydən əvvəl bu mövzu üzərində aparılmalıdır. Bu mövzunun nə qədər ciddi olduğunu bilən ermənilər hər zaman Azərbaycanın yer adlarını dəyişdirməyə çalışmış və bunu bacarmışlar.

Erməni tarixşünas Koçaryan 1921-ci ildə "Dağlıq Qarabağda" yaşayan əhalinin 94,4 faizini erməni, 5,6 faizini də Azərbaycan türkü olaraq göstərmişdir. Halbuki 1921-ci ildə "Dağlıq Qarabağ" deyə bir yer olmamışdır. "Dağlıq Qarabağ" ifadəsi 1923-cü ildə ermənilər tərəfindən bilə-bilə meydana gətirilmişdir. Bundan əlavə, 1921-ci ildə Qarabağda əhali sayımı deyə bir şey olmamışdır. (612).

Çar Rusiyasının sistemətlə olaraq erməni köçünü təşviq etməsinə baxmayaraq I Dünya müharibəsinin sonunda belə, Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan əhalinin 64 faizini yenə Azərbaycan türkləri təşkil etmişlər. Buna görə də Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Dağlıq Qarabağ bölgəsi İrəvan xanlığında qeyri-qanuni yaradılan uydurma Ermənistanın sərhədləri içərisinə qatıla bilməmiş, Azərbaycan Respublikasının sərhədləri içərisində saxlanılmışdır. Azərbaycanda Sovet iqtidarının qurulmasından sonra N.Nərimanov, ermənilərin istədikləri Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğunu elan etmişdir. O zamanlar A.Mikoyan 1920-ci il may ayının 22-də V.Leninə ünvanladığı bir teleqrafda: "Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin bu, Qarabağ əhalisinin həyat mənbələri olan Bakıdan



məhrum olması və heç bir zaman, heç bir vasitə ilə bağlı olmadiqları İrəvana bağlanması deməkdir,"- deyərək Sovet iqtidarını xəbərdar etmişdir.

Bilindiyi kimi, bir bölgənin kimə aid olması, hər şeydən əvvəl bu bölgə tarixi, milli, etnik və iqtisadi baxımdan ələ alınaraq təyin edilir. Belə ki, Sovet iqtidarı da Qarabağın dağlıq bölgəsinin vəziyyətini bu baxımdan dəyərləndirərək Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalmasını uyğun görmüşdür. Əgər ermənilər bu bölgədə çoxluq təşkil etsəydilər və ya tarixi və iqtisadi baxımdan bu bölgənin ermənilərlə güclü bağları olsaydı, Sovet iqtidarı Qarabağın dağlıq bölgəsinə, hətta Qarabağın tamamını belə Ermənistanla bağlayardı. Çünki o zamanlar Moskvada Türkiyə ilə Sovet iqtidarı arasında keçirilən görüşlərdə Xarici İşlər Komissarı Çiçerinin vasitəsilə Türkiyədən ermənilər üçün Van, Bitlis və Muş vilayətlərini istəyən Sovet iqtidarı Qarabağın dağlıq bölgəsinin, hətta Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın tərkibində qalmasını təsdiq etməzdi.

Mondros müqaviləsindən sonra 1920-ci ildə bu bölgəyə gələn ingilislər Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu qəbul və elan etmişlər. (613). Daha sonra Sovet İttifaqı da Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu elan etmişdir. (614).

1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycan Cümhuriyyəti rus-bolşevik orduları tərəfindən işğal edildikdən sonra da Azərbaycanın ürəyi olan Qarabağda qarışıqlıqlar davam etmişdir. Azərbaycan torpaqlarında qurulan Ermənistan erməni şovinistlərini təmin etməmiş, Qarabağ bölgəsinin tam ortasında, yəni Qarabağın dağlıq bölgəsində xüsusi bir bölgənin qurulmasına səy göstərmişlər. Ermənilərin bu fəaliyyəti 04.07.1923-cü ilə qədər davam etmişdir. Bu tarixdə Dağlıq Qarabağ, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti" adı altında Azərbaycana bağlı bir bölgə olaraq qəbul edilmiş, 07.07.1923-cü ildə "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti"nin Azərbay-

canın tərkibində qurulduğuna dair bir qərar elan edilmişdir. Bu qərar elan edildiyi zaman bu bölgədə yaşayanların 67,5 faizini Azərbaycan türkü, təxminən 30 faizini isə ermənilər təşkil etmişlər. Bu da "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti"nin elan edilməsinin qeyri-qanuni olduğunu sübut edir.

Qarabağın dağlıq bölgəsi meşəlik və yaylaqlardan ibarətdir. Buralara "Dağlıq Qarabağ" deyilməsi yenə siyasi bir məqsəd daşmışdır deyə bilərik. Çünki dağlıq kəlməsi belə yerlər üçün alçaltma və bölgə xalqının gözündən düşürmə vasitəsi olaraq istifadə edilmişdir. Məqsəd bir bəhanə uydurmaq, sonra da göz dikilən yeri ələ keçirmək olmuşdur. Yəni, bura "dağlıq, daşlıq, verimsiz bir bölgədir, buradan bir gəlir əldə edə bilməzsiz. Buraları bizə verin, sizi daha verimli yerlərə köçürək..." Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, Qarabağ üçün "dağlıq" sifətinin istifadəsi Sovet hakimiyyətilə birlikdə başlamışdır. Lakin bir az daha ciddiyətlə diqqət etsək bu yaraşdırmadakı ziddiyət və təzad ortaya çıxır. Yəni həm "dağlıq," həm də "bağ." Dağ ilə bağın bir arada olması mümkündürmü? Uzun əsrlərdən bəri bu bölgənin əsl adı Qarabağdır. Bölgəyə bu adın verilməsinə səbəb də, bu ərazinin çox hissəsinin meşəlik, üzüm başda olmaqla müxtəlif meyvə bağları və çayırıqlarla örtülü olmasından irəli gəlmişdir.

Rusların Qarabağ bölgəsinə gəlmələri və buralarda hakimiyyət qurmalarından sonra daşnaklar tərəfindən uydurulmuş Ermənistanda yaşayan ermənilərin hədəfi Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək olmuşdur. Bu hədəfi əldə etmək üçün də erməni şovinistlər hər zaman qeyri-qanuni yollara müraciət etmişlər. Onlar Sovet hakimiyyətinin xaçpərəst siyasəti ilə uydurma bir Ermənistan əldə etmələrinə baxmayaraq, ruslara qarşı apardıqları gizli fəaliyyətlərinə də son qoymamışlar. Zahirə rus tərəfdarı kimi görünüb istər Ermənistanda, istərsə də müxtəlif ölkələrdəki lobbilər vasitə-



silə Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə səy göstərirdilər. Türkiyənin Sovet İttifaqına ehtiyatla yaxınlaşmasından istifadə edən ermənilər gizli təşkilatlar qurub öz fəaliyyətlərini daha da gücləndirmişlər. Əslində ermənilər Türkiyə ilə Rusiyanın yaxşı əlaqələrdə olmalarını istəmirdilər. Onlar bu gizli fəaliyyətləri ilə yanaşı, açıqdan-açığa nümayişlər də təşkil edir, Dağlıq Qarabağı və Anadolunun böyük bir hissəsini uydurulmuş Ermənistana qatmaq istəyirdilər. Nəticədə, bəzi uydurulmuş problemləri və şişirdilmiş əhali sayını ortaya ataraq Dağlıq Qarabağ hadisəsini yaratdılar. Çünki Qarabağ məsələsi Türkiyəni yaxından maraqlandırır. Ermənilərin məqsədi Rusiya ilə Türkiyənin arasını qarışdırmaq, özlərinə fürsət yaradıb Anadolunun altı bölgəsini və Qara dənizə çıxışı olan Trabzonu tələb etmək, "Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" xülyasını həyata keçirmək olmuşdur. Heç şübhəsiz, bu problemin yaranmasında baş rolunu dini məsələ oynayırdı. Əgər yaradılmış problem əhali sayı ilə əlaqəli idisə, onda ermənilər niyə gürcülərdən torpaq sahəsi tələb etmirdilər? Axı Gürcüstanda toplu halda yaşayan ermənilərin sayı 500 minə yaxın idi. Üstəlik, ermənilərin Gürcüstanda yaşadıkları yerlər Ermənistanın sərhəddinə olduqca yaxın yerlər idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarix boyu nəinki Qarabağın, hətta İrəvan xanlığının, Zəngəzurun, Göyçə mahalının ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Yəni, ermənilər bugünkü qondarma Ermənistanı belə tərk etməlidirlər. Əslində bu millətin nəinki "Böyük Ermənistana" kiçik bir Ermənistana belə haqqı yoxdur. Çünki bu insanlar bir-birlərini belə sevmirlər. Ona görə də bunların birlikdə dinc yaşamaları mümkün deyildir. Bu gün qondarma Ermənistanda qeyddə olan təxminən 3,5 milyon erməninin yarısına yaxını xaricdə, Ermənistandan uzaqlarda yaşayırlar. Bunlar tarix boyu orada-burada yaşayıblar və harada yaşayıblarsa, hər

zaman azlıqda olublar... (Kitabın I cildində bu mövzuda geniş məlumat verilir).

Bu da bir həqiqətdir ki, Qarabağ problemi ruslar tərəfindən şişirdilmiş, ermənilərin torpaq tələbi ilə həlli mümkün olmayan bir hala gətirilmiş, türklərə qarşı istifadə edilmişdir. Beləcə, Rusiya Qarabağ problemini bir bəhanə kimi istifadə edərək hər iki ölkədəki mənəfətlərini asanlıqla təmin edir.

### DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN YARADILMASI

Ermənilərin Qarabağın ilk çağlarından etibarən bir erməni torpağı olduğu iddiaları heç bir əsasa dayanmır. Bugünkü Qarabağın olduğu bölgə çox keçmiş zamanlardan bəri türk yurduudur. Erməni əhalisi heç bir zaman Qarabağ bölgəsində, eləcə də türklərin yaşadıkları digər bölgələrdə çoxluqda olmamışlar. Bunlar yaşadıkları bölgələrdə hər zaman dağınıq vəziyyətdə və azlıqda olmuşlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra 1828-1829-cu illərdə ruslar İranda yaşayan və özlərini yazıq göstərən erməniləri, Edirne müqaviləsindən sonra isə Anadoluda yaşayan erməniləri Qafqaza dəvət edərək, onları türklərə qarşı istifadə etmək məqsədilə Tiflisdə, İrəvan xanlığında və Qarabağda yerləşdirməyə başlamışlar. Beləcə Rusiya ermənilərlə türklər arasında milli münaqişənin başlanmasına zəmin yaratmışdır. Bax o günlərdən bu yana İrəvan xanlığında, Göyçə mahalında, Qarabağda yaşayan Azərbaycan türklərinin qara günləri başlamışdır. Doğrudur, atalarımız hər zaman ermənilərdən iy-rənmiş, onların keçdikləri yerləri su ilə yuyar, yağış yağdığı



zaman ermənilərin üzərindən axan yağış suyu yerləri mürdarlamasın deyə onları küçəyə çıxmağa qoymazlarmış. (Bunu mənə bir zaman oralarda yaşayan dostum B.Abdullayev öz atalarından eşitdiyini söyləmişdir).

XX əsrin əvvəllərində bugünkü Ermənistanda, Bakıda və Qarabağ bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların mənəvi və fiziki soyqırım dövrü olmuşdur. Bakıda başlayan qırğınlar Şuşa, Zəngəzur, İrəvan və Naxçıvana qədər yayılmış, köməksiz və silahsız olan Azərbaycan türkləri azgınlıqla qətlə yetirilmişlər. Qocalara, qadınlara, uşaqlara belə aman verilməmişdir. Minlərlə dinc əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edilmiş, insanlar diri-diri yandırılmışlar. Bu qırğınları görən M.Nəvvab belə yazırdı: "Azərbaycanlılarla bir oturub-duran ermənilər birdən-birə onların toplandıqları yerlərə, hətta namaz vaxtı məscidlərə hücum edərək kütləvi qırğınlar törətdilər..."

Olduqları yerlərdə kimsəni özlərindən üstün görmək istəməyən bu millət hər zaman qarışıqlıq çıxarmağa çalışmış və hər zaman, bu gün olduğu kimi, "Böyük Ermənistan" xülyasını yaddan çıxarmamışlar. Yüzlər əvvəl türkə, farsa, gürcüyə, rusa və təbiətə qarşı tərətdikləri vəhşilikləri bu gün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında Xocalıda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdilər. Bütün dünya ictimaiyyəti də buna seyirci qaldı və qalmağa davam edir. Erməni diasporası və lobbisinin eləcə də rusların əvvəldən bəri bu hadisələrdə böyük "əməyi" vardır. 1918-ci ildə Qarabağ bölgəsindəki ermənilər daha böyük bir üsyan çıxarmış, türklərə qarşı vəhşicəsinə davranmışlar. Ancaq türk ordusunun Bakını alması və Qarabağ hərəkətinə başlaması nəticəsində qətlə dayandırılmışdır.

Mondros müqaviləsindən sonra türk ordusu bu bölgəni

tərk edərək ingilislər bu bölgəyə girmişlər. Əvvəlcə bu bölgədə yaşayan xaçpərəst erməni və gürcülərə əsaslanan bir siyasət izləyən ingilislər, həqiqətləri gördükdən sonra, 1920-ci ildə Qarabağın Azərbaycana bağlı qalmasını qəbul və elan etmişlər. Çox keçmədən Azərbaycanı öz idarəsi altına alan Sovet İttifaqı da 1923-cü ildə Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu qəbul və elan etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan ermənilər buraları Dağlıq Qarabağ adlandıraraq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək üçün qeyri-insani hərəkətlərə yol verərək qətlə, sürgün, soyğunçuluq kimi vəhşilikləri heç çəkinmədən törətmişlər. Onlar imzaladıqları müqavilələrə belə sadıq qalmamış, Dağlıq Qarabağı Ermənistana bağlamaq fəaliyyətlərinə gizli və ya açıq-aşkar davam etmişlər.

Bilindi ki, 1921-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Sovet Respublikaları Transqafqaz Sovet Federal Respublikaları olaraq bir araya gəlmişlər. Bu federasiyanın yaranmasından sonra ermənilər Dağlıq Qarabağda qarışıqlıq törədərək 1923-cü il fevral ayının 15-də Transqafqaz bölgə komitəsinə bir raport vermiş, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycana deyil, Transqafqaz federasiyasına bağlanmasını tələb etmişlər. (615).

Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycanda verilən bir qərarla "Dağlıq Qarabağ İşləri Komitəsi" quruldu. Bu komitənin fəaliyyətləri nəticəsində isə 1923-cü il iyul ayının 1-də Bakı rəhbərliyi Dağlıq Qarabağa xüsusi bir status verməyi uyğun gördü və 1923-cü il iyul ayının 7-də bu fikri qərara bağladı. Beləcə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti quruldu. Azərbaycan Kommunist Partiyasının I katibi S.Kirov 1924-cü ildə keçirilən qurultayda Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaradılan muxtariyyətin əhəmiyyətini bildirmiş, "Nəhayət bu məsələni həll etdik. Çox yaxşı bir iş gördük" – demişdir. (616). Halbuki "Qarabağ məsələsi" ermənilərin yaratdıqları süni bir



məsələ idi. Bu məsələ ermənilərin arzusu ilə Dağlıq Qarabağ bölgəsinə muxtariyyət verilmiş, erməni cəmiyyətinin lehinə həll edilmişdi.

Muxtariyyət elan edildikdən sonra Aşağı və Dağlıq Qarabağın təmsilçiləri bir komissiya təşkil etdilər və sərhədləri müəyyən etməyə başladılar. Bu işlərə Moskva və İrəvan qatılmırdı. İclaslara Qarayev sədrlik edirdi. (617).

Uydurulmuş bu məsələ ilə əlaqəli keçirilən icaslarda ermənilərin qərbdən Laçın və Kəlbəcərdən açılacaq bir koridorla Dağlıq Qarabağı Ermənistana verilən Zəngəzurla birləşdirmək söyləri baş tutmadı. Bundan əlavə, şimalda Şamaxor, Xanlar və Daşkəsən bölgələri Dağlıq Qarabağ sərhədlərinin xaricində qaldı. (618).

1923-cü il avqust ayının 1-də Dağlıq Qarabağın mərkəzi olan Şuşa Xankənd ilə dəyişdirildi. Ermənilər bolşevik Stepan Şaumyanın adını əbədləşdirmək məqsədilə bu şəhərə Stepanakert adını verdilər. Ermənilərin təkidi nəticəsində keçirilən referendumda çoxluq Azərbaycan tərəfində oldu və Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qaldı. Beləliklə, 1924-cü ilin noyabr ayında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının bir parçası olduğu rəsmən elan edildi. (619).

Bütün bunlara baxmayaraq ermənilər boş durmadılar və 1926-cı ildə azərbaycanlı rəhbərlərə qarşı nümayişlərə başladılar. Onların məqsədləri Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək idi. Onlar Parisdə nəşr olunan bir erməni qəzetində Dağlıq Qarabağda yaşayan türklərin və bolşeviklərin ermənilərə zülm etdiklərini və bölgədəki ermənilərin çox pis şərtlər altında yaşadıklarını bildirən uydurma yazılar yazdılar. Məqsəd uydurulmuş Dağlıq Qarabağ məsələsini dünya ictimaiyyətinin gündəmində saxlamaq, türkləri bir barbar millət olaraq dünya ictimaiyyətinə yaymaq idi. (620). Ermənilər türkləri ləkələmək məqsədilə belə uydurma fə-

liyyətlərini 1936-cı ildə yeni Sovet konstitusiyasının əsaslarına görə Transqafqaz Sovet Federasiyası dağılana qədər davam etdirmişlər.

Bu konstitusiyaya görə sərhədləri dəyişmədən Qafqazda üç Sovet Sosialist Respublikaları yarandı. Beləliklə, Dağlıq Qarabağın bir muxtariyyət olaraq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına bağlılığı bir daha təsdiq olundu və bu bağlılıq daha da qüvvətləndi. Ermənistan Kommunist Partiyasının rəhbəri A.Xancıyan Dağlıq Qarabağı bir problem olaraq ortaya atmaq istədisə də, İ.Stalin bu məsələdən yan keçdi. Erməni tarixçiləri A.Xancıyanın bu istəyi səbəbilə öldürüldüyünü irəli sürürlər. (621).

1945-ci ildə Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi Arutunyan Sovet Sosialist Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə yazılı müraciət edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana bağlanması tələb etmişdir. Arutunyan öz yazısında, "Dağlıq Qarabağın Ermənistana bağlanması burada yaşayan əhalinin tələb etdiyini və belə olduqda Dağlıq Qarabağın sürətlə inkişaf edəcəyini" vurğulamışdır. (622). Ancaq Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və Sovet hökuməti Arutunyanın bu tələbini rədd etmişdir. Buna baxmayaraq şovinst düşüncəli bu adam, bu tələbini 1949-cu ildə azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından deportasiyası zamanında da təkrarlamış, lakin onun tələbi yenə də rədd edilmişdir.

1948-1953-cü illərdə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən deportasiya siyasətinə türklərin, eləcə də Sovet İttifaqının gözucu baxmaları Ermənistanın daxili narahatlıq yarada biləcək hər hansı bir problemə qarşı özünü təhlükəsiz hiss etməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, ermənilər 1960-cı ildən etibarən yeni uydurma düşüncələrlə geniş ölçüdə Dağlıq Qarabağ problemini ortaya ataraq torpaq tələb etməyə davam etdilər. Beləcə sistemli bir şəkildə erməni mediasında



türkə qarşı yazılar və xəbərlər yer almağa başladı. Artıq erməni mediasında türklər haqqında açıqdan-açığa təhqiredici ifadələr və düşməncə uydurulan günahlandırmaclar yer alırdı.

Ermənilər heç bir əsası olmayan tələblərini gündəmə gətirir, Dağlıq Qarabağla əlaqəli Ermənistan qarşı törədilən "haqsızlığın" aradan qaldırılmasını, yəni Dağlıq Qarabağın Ermənistanla bağlanmasını tələb edirdilər.

1961-ci ildə Ermənistan Respublikası xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçmələrini qəbul edən qanun mədəsini təsdiq etmişdir. Bu məsələ ilə əlaqəli 1961-ci ilin oktyabr ayında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən keçirilən fəvqəladə iclasda xaricdən yeni gələcək erməniləri qarşılamaq üçün 1948-1953-cü illərdəki təcrübələrindən faydalanaraq, dövlətin büdcəsindən pul ayrıldı. Sovet İttifaqının xaricdəki səfirlik və konsulluqlarında bu mövzuda kampaniya başlandı. Nəticədə, 1962-1965-ci illərdə ABŞ, Misir, İran, Kipr, Türkiyə, Uruqvay və Arqentinadakı ermənilərdən əmələ gələn 7.000 min erməni Ermənistanla yerləşdirildi. Ümumiyyətlə, 1962-1973-cü illərdə 26.000 erməni yaşadıkları ölkələri tərk edib Ermənistanla köçmüşdür. (623).

1963-cü il may ayının 19-da Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan 2.500 erməninin imzaladığı bir ərizəni Sov.İKP MK I katibi Xruşova göndərdilər. Ermənilər bu ərizədə "Azərbaycanın erməni cəmiyyətini məhv etmək və onu köçə zorlamaq şovinist siyasətini..." tənqid edir, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini istəyirdilər.(624). Bu ərizə incələndiyi zaman ermənilərin 1988-ci ildən sonra irəli sürəcəkləri iddialarını ta o zamandan hazırladıkları ortaya çıxır. Bu ərizədən sonra ermənilər rus rəhbərlərindən gördükləri müsbət münasibətlər nəticəsində fəaliyyətlərini artırmışlar. Ən böyük ixtişaş "erməni soyqırımının 50-ci ildönümü" ilə

əlaqəli keçirilən nümayişlərdə baş vermişdir. Artıq ermənilər həm Azərbaycandan, həm də Türkiyədən torpaq tələb edirdilər. Nümayişçilər daşdıqları "Qəhr olsun Türkiyə," "Türklərə ölüm," "Türksüz Ermənistan," "Böyük Ermənistan üçün türklərə qarşı savaş" kimi plakatlarla İrəvanın küçələrində dəhşət saçdılar. İrəvanda Azərbaycan türklərinə aid ev və iş yerləri qarət edildi. Onlarla azərbaycanlı yaralandı. Eyni tarixlərdə Ermənistanın mediasında "Qərbi Ermənistan (Anadolu) Ermənistanın olacaqdır," "Dağlıq Qarabağ bizimdir," "Naxçıvan Ermənistan torpağıdır" və buna oxşar bir sıra yazılar nəşr etməyə başladılar. O zamanlar Sov.İKP-nin Baş prokurorunun müavini V.İlyuxin bu hadisələrlə əlaqəli bu açıqlamaları vermişdir: "Biz Dağlıq Qarabağ komitəsinin işlərini yaxından izləyirik. Bu komitənin işləri hər kəsin zənn etdiyi kimi deyildir. Dağlıq Qarabağ hərəkatı 1940-1950-ci illərdən qalma bir hərəkatdır..." (625). Antitürk siyasətinə önəm verən Rusiya ermənilərlə yumşaq davranmış, onlara "soyqırım" xatirəsinə bir abidə tikmələrinə icazə vermişdir. (626).

1965-ci ilin iyun ayında ermənilər Sov.İKP MK-ya ikinci ərizə ilə müraciət etdilər. Bu dəfə ərizəni Dağlıq Qarabağda tanınmış 13 erməni imzalamışdılar. Tələb yenə də eyni idi: Dağlıq Qarabağ Ermənistanla birləşdirmək. Ərizəyə imza atanlardan biri də Arkadiy Manuçarov adlı gənc bir millət vəkili idi. İfrat dərəcədə millətçi ruhlu bu gənc qeyri-adi bəyanatları və təhrikədiçi çıxışlarına görə Ermənistanla sürgün edilmişdir.

1966-cı ildə bu dəfə İrəvan hökuməti Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi üçün Sov.İKP MK-ya müraciət etmişdir. Lakin bu müraciət də bir nəticə verməmişdir. Çünki ermənilər Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı əhalidən heç bəhs etmir və o bölgənin Azərbaycanla olan tarixi, coğrafi və iqtisadi bağlılıqlarını görməməzliyə vururdular. 1967-ci



ildə Ermənistan müraciət edən Dağlıq Qarabağ erməniləri təhrikedici yalanlarla erməni şovinistlərini köməyə çağırırdılar. Onlar: “Şərəfimiz kirləndi, haqlarımız qəsb edildi...” – deyirdilər. (627).

Ermənilər uydurma düşüncələrlə Qarabağ və Azərbaycanın önəmli bir hissəsinin qədimdən erməni yurdu olduğunu isbat etmək üçün böyük səy göstərirdilər. Onlar uydurulmuş tarixi sənədləri yanlış dəyərləndirməkdən və tərəfli yozmaqdan çəkinmirdilər. 1968-ci ildə “İrəvanın 2750 illiyini qeyd etmək” münasibətilə təşkil edilən iclaslarda erməni tarixçiləri İrəvanın keçmiş ermənicə adının “Erebuni” olduğunu və bu adın bir şüşənin içində “krabarca” yazıldığını iddia etdilər və bir mətn ortaya çıxartdılar. Ancaq daha sonra bu “tarixi” mətnin sonradan yazıldığı və şüşənin II Yekaterina dövründə Rusiyada istehsal olunduğu ortaya çıxdıqda erməni şovinistlərin ünvanına çox sərt fikirlər söylənmişdir.

1968-ci ildə Xankəndində azərbaycanlılar və ermənilər arasında münaqişələr baş vermişdir. Bu qarşıdurmalar nəticəsində erməni yazıçılar millətçi istəklərlə gəncləri və Azərbaycan torpaqlarını mənimsəyən və Qarabağı əldə etmək istəyən şovinist erməniləri təhrikedici yazılar yazır, “əsərlər” nəşr etdirirdilər. Buna görə də bir çox erməni yazıçı, şair, jurnalist, tarixçilər uydurma yalanları ilə “mühakimə” edilirdilər. Bu erməni mədəniyyətinin öndə gedənləri türklərə aid tarixi əsərləri mənimsəyir, hər bir tarixi əsəri ermənilərin adına çıxır, ermənilərə milli ruh verməyə çalışırdılar. Bu millətçilik o qədər irəli götürülmüşdü ki, II Dünya müharibəsində ölənlərin xatirəsinə tikilən bir heykələ ermənilərin milli simvolu olan qartal da yerləşdirmişdilər. Bu hadisə Sovet rəhbərləri tərəfindən görüldükdə heykəl ləğv edilmişdir. (628).

● Ermənistan rəhbərliyi 1965-ci ildə Göyçə gölü suyunun

azalmasını bəhanə edərək Arpa çayından açılacaq 48,5 km-lik kanal proyektini üçün Mockvadan maddi dəstək almışdı. Kanalın inşası zamanında türklərin yaşadıkları bir çox kənd bu layihənin keçəcəyi yerə alınaraq boşaldılmışdır. Beləcə Azərbaycan türkləri tarixi ata-baba yurdlarından köçürülmüşdülər. Maraqlıdır ki, bu köçürülmə zamanı köçürülənlər yeni yaşayış yerləri ilə təmin edilməmiş və heç bir maddi dəstək almamışlar. Ermənistanda erməni olmayan cəmiyyətlərə qarşı törədilən təzyiq və ermənilərin digər millətlərə mənsub insanları ölkəni tərk etməyə zorlayan hərəkətlərinə baxmayaraq Moskva 1972-ci ildə Ermənistanı “Xalqlar dostluğu” ordeni ilə mükafatlandırmışdır.

● Ermənilər Andraniki milli qəhrəman olaraq göstərən kitablar hazırlayıb, “Böyük Ermənistan,” “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” mövzularını təbliğ edən filmlər çəkərək Qarabağdakı Azərbaycan türkləri, çox təəssüflər olsun ki, sakit qalmış, sosializm quruluşunun “xalqların dostluğu və qardaşlığı” fikirlərinə inanmış, milli hisslərini canlandıracaq fəaliyyətlərdən uzaq durmuşlar. Bunu bir azərbaycanlı müxbir belə bildirir: “Yuxarı Qarabağda baş verən hadisələr bizim milli birliyimizə yardım etdi. Milli duyğu və dövlət fikri cəmiyyətdə ilk dəfə ortaya çıxdı. Bu, keçmişdə olmamışdı... Azərbaycan xalqını oyadan və xaqqlarını müdafiə etməyə sövq edən hadisə, ermənilərin hərəkətləri oldu...” (629).

● 1975-ci ildə Kommunist Partiyasının Bölgə Komitəsi ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək səylərini rədd etdi və bunları daşnak təbliğatı olaraq qiymətləndirdi.

● 1977-ci il oktyabr ayının 15-də Zəngəzurlu yazıçı Sero Xanzadyan L.Brejnevə bir məktub yazmışdır. O, bu məktubda yenə məlum fikirləri təkrarlayır, Qarabağ rəhbərlərini günahlandırır, sovet mətbuatının və rəsmi açıqlamaların



yanlışığundan bəhs edir və Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsini istəyirdi. (630). Bu haqsız istək nəticəsiz qalmışdır.

1979-cu ildə Qərb mətbuatında və ABŞ-da Dağlıq Qarabağla əlaqəli erməni fikirlərini əks etdirən bir çox məqalələr yayımlanmışdır.

Ermənistanı köçən ermənilər rəhbərlikdə çalışan Azərbaycan türklərinə təzyiq etməyə başladılar. Onlar 1948-1953-cü illərdə olduğu kimi, azərbaycanlıları İrəvandan, ümumiyyətlə, Ermənistandan köçürmək istəyirdilər. Ancaq o zamanlar Azərbaycana rəhbərlik edən H.Əliyev İrəvanın bu istəyinə və Moskvanın bu məsələyə qeyri-ciddi yaxınlaşmasına sərt cavab vermişdir. O, erməni iddialarına qarşı Azərbaycan Elmlər Akademiyasını və Yazıçılar İttifaqını səfərbər edərək Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan haqqında tarixi tədqiqatların aparılması üçün komissiyaların qurulması barədə təlimat vermişdir.

1983-cü ildə Ermənistanda türklərə qarşı yeni bir təcavüz dalğası başlamışdır. Ermənilər "soyqırımı" bəhanə edərək Zəngibasar (indiki Masis) mərkəzində yer alan Uluxanlıda türklərin ev və iş yerlərini yandıraraq dağıtdılar. Onlarla Azərbaycan türkünün öldüyü və yaralandığı bu hadisədə Sovet rəhbərliyi heç bir tədbir görməmişdir. Sovet rəhbərliyinin bu münasibətini görən ermənilər daha da vəhşiləşmiş, türk məzarlıqlarını belə yandırmışlar. Müdafiəsiz qalan türklər isə Türkiyə Cümhuriyyətinin sərhədlərinə sığınmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu qeyri-insani hərəkətlərin cığırından çıxdığını görən sovet əsgəri bu hadisələrin böyüməməsi üçün Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlərdə "növbə" tutmağa başlamışlar. (631).

O zamanlar türklərin çoxluqda olub yaşadıkları kəndlərdə ermənilər rəhbər vəzifələrdə olmuşlar. Hətta türklər Kommunist partiyası sıralarına belə alınmamışlar. Bütün

bunlar 1988-ci ildə baş verəcək Dağlıq Qarabağ hadisələrinə ermənilərin necə hazırlaşdıqlarını ortaya qoyur. Bu da "Türksüz Ermənistan"ın yaranmasına, bir milyona yaxın Azərbaycan türkünün öz ata-baba yurdundan didərgin düşməsinə və Azərbaycan torpaqlarının yüzdə 20-nin işğal edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Türklər əleyhinə şovinist siyasət yürüdən ermənilər çağımızın modern sümürgəçilərin pərdə arxasından verdikləri dəstək sayəsində bu dəfə Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək məqsədini ortaya qoymuşdular. Ancaq erməni istəklərinin Dağlıq Qarabağ ilə bitməyəcəyinin çox açıq görüntüləri də var idi. Bu, onların oynadıqları, daha doğrusu imperialist güclərin ermənilərə oynatdıqları keçmişdən gələn bir oyun idi.

Azərbaycanlı alim V.Quliyevin yazdığına görə son zamanlarda ermənilərin "Böyük Ermənistan" qurmaqdan bəhs etdiklərini, buna görə də yalnız Azərbaycandan deyil, eyni zamanda Türkiyə, İran və Gürcüstandan da torpaq tələb etdikləri" aydın olur. Ermənilərin bu istəklərini 12.03.1988 tarixli qəzetlərdə görmək mümkündür.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı hadisələrə paralel olaraq Türkiyəni də gündəmə gətirəcəkləri səbəbsiz deyildir. Onların məqsədləri təkcə Azərbaycandan bir torpaq parçasını qoparmaq deyil, I Dünya müharibəsinin sonunda super güclərin dəstəyi ilə qurmaq istədikləri "Böyük Ermənistan" xülyasını yenidən qızıqdırmaq olmuşdur. Dağlıq Qarabağ üzərindəki erməni iddiaları və istəkləri bu məqsədin ilk pilləsini təşkil edirdi.

Son illərdə erməni mətbuatında bədnam Dağlıq Qarabağ problemi haqqında o qədər yazılıb, o qədər kitab buraxılmışdır ki, bütün bunları təhlil etmək üçün bir elmi tədqiqat institutunun uzun illər gərgin çalışması lazım gələrdi. Bu yazıların müəllifləri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Er-



mənistanı birləşdirməyin vacibliyini əsaslandırmaq üçün belə bir zəhlətökən fikri dönə-dönə təkrar edirlər ki, guya vilayətdə erməni millətindən olan sakinlərin vəziyyəti ağırdır, onların sosial-mədəni tələbatı ödənilmişdir. Əslində bu iddiaların tamamilə əsassız, uydurma olduğunu sübut etmək çətin deyildir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanın bütün regionlarında, muxtar vilayətin ətraf rayonlarında, o cümlədən vilayətin özündə ermənilərin vəziyyəti hər zaman azərbaycanlıların vəziyyətindən yaxşı olmuşdur. Təəsüflər olsun ki, ölkənin rəhbərliyində bütün bunları araşdıraraq, bu şovinist millətçilərin yalanlarını üzə çıxaran olmamışdır. Əksinə, mərkəz onların böhtanlarına haqq qazandıraraq Dağlıq Qarabağda sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sürətləndirmək tədbirlərinə ölkə xəzinəsindən yüz milyonlarla vəsait ayırır, bu da "məsum" ermənilərin iştahasını daha da artırırdı. Bundan əlavə, erməni diasporası və lobbisinin maddi və mənəvi yardımına arxalanan, daşnak komitəsinin "Böyük Ermənistan" ideyasından qidalanan Balaşyanlar, Kaputikyanlar, Xanzadyanlar layiqli cavab almadıqlarına görə meydan suladılar, erməni əhalisi arasında millətçilik ruhunu daha da qızışdırdılar. Ermənistanın partiyası və sovet orqanları, ayağı yer tutan erməni şovinistləri heç nədən çəkinmədən öz məqsədlərini açıq-aşkar bəyan etməyə başladılar. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Markaryantsın bir erməni müxbiri ilə müsahibəsi səciyyəvidir. Markaryants sözarası qeyd edir ki, "Nazirlər Soveti Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı İ.Muradyanın rəhbərlik etdiyi qrupun hazırladığı təklifləri incələyir..." Muradyanın konsepsiyası isə diqqətləri cəlb etməyə bilməz. Muradyana görə, "Erməni xalqı öz dövlətini yaratmalıdır. Dövlət o vaxt dövlət olur ki, müstəqilliyə can atır. Digər tərəfdən, özünü müdafiə edə bilməyən dövlət dövlət hesab etmək olmaz. Bir şey də aydındır ki, müstəqillik və suverenlik

yalnız Ermənistan SSR-in sərhədləri çərçivəsində həyata keçirilməməlidir..." Yəni, Ermənistan müstəqil və suveren olmaq üçün ermənilərin qonşu dövlətlərdə yaşadıkları torpaqlara da göz dikməlidir.

Daha sonra müəllif müstəqil Ermənistan dövlətinin müdafiəsi məsələsinə toxunaraq belə yazır: "Yalnız güclü, yaxşı təmin olunmuş ordunun mövcudluğu Ermənistanın müstəqilliyini təcavüzkarlara qarşı qələbəni təmin edə bilər. Belə bir ordunu daim döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamaq üçün kifayət qədər maddi imkanlar və təbii sərvətlər olmalıdır. Axı, Ermənistanda bunlar yoxdur. Bəs, nə etməli? Bu problemi həll etməyin yolu Dağlıq Qarabağ Ermənistanı birləşdirilməlidir..." Bu şovinist düşüncələri əsas alan yeni seçilmiş Ermənistan Ali Soveti elə birinci sessiyasında bu konsepsiyayı "qanunlaşdırmış," Ermənistanın müstəqilliyi haqqında bir bəyannamə qəbul etmişdir. Bu bəyannamənin giriş hissəsində göstərilir ki, sessiya "Ermənistan SSR-i və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" Ermənistan SSR Ali Sovetinin və Dağlıq Qarabağ Milli Şurasının 1989-cu il 1 dekabr tarixli birgə qərarına əsaslanaraq" müstəqil erməni dövlətinin fəaliyyətə başladığını elan edir... Uydurulmuş bu bəyannamənin qəbul olunmasına Ali Sovetin sədri L.Ter-Petrosyan ilə birlikdə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, Ermənistan KP MK-nın birinci katibi V.Movsesyan, habelə deputat korpusundan olan bütün kommunistlər səs vermişlər. Bu işə suveren Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddialarını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmışdır. Beləcə, mərkəzin ikimənalı siyasəti regiondakı vəziyyəti müharibə həddinə gətirib çıxarmışdır.

Ermənistanın liderlərindən biri olan R.Nazaryanın rəhbərliyi altında hazırlanan və Dağlıq Qarabağ ilə Naxçıvanın Ermənistanı birləşməsinə tələb edən 75 min imzalı bir ərizə M.Qorbaçova göndərilmişdi. Ermənilər bu ərizədə Dağlıq



Qarabağ və Naxçıvanın erməni torpaqları olduğu və bu bölgələrin Türkiyəni məmnun etmək üçün Azərbaycana bağlandığı iddiası irəli sürülür. Bu təhriklərdən sonra gərginləşən Azərbaycan – Ermənistan əlaqələri, ermənilərin Şuşa şəhərinin yaxınlığındakı meşənin ağaclarını buldozərlərlə çıxarıb atmaları və onların burada “Kanakaner” alüminium zavoduna bağlı bir şöbə qurmaq istəmələri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Ermənilərin Azərbaycan rəhbərliyindən izin almadan irəli sürdükləri bu təşəbbüs hadisələrin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Əslində ermənilərin istədikləri də bu idi. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Partiya Komitəsinin I katibi A.Poqosyan və onun tərəfdarları Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməmələri, çörəyini yeyib, suyunu içdikləri millətə xəyanət etdiklərinə görə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Partiya komitəsi bürosu, daha doğrusu I katib A.Poqosyanın “Muxtar vilayət” statusu ləğv edilməlidir” ifadəsi Azərbaycan türkünün səbrini daşırdığını söyləmək o qədər də çətin deyildir. Bu o Poqosyandır ki, hələ 1988-ci il fevral ayının 23-də Dağlıq Qarabağda keçirilən fəvqəladə Partiya iclasında Muxtar Vilayətin rəhbərliyinə təyin edildikdə verdiyi ilk bəyanatda gərilmiş vəziyyəti daha da gücləndirəcək açıqlamalar vermiş, “Bəlkə bir kommunist kimi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə bağlı görünə bilərəm, ancaq bir erməni olaraq bölgənin sizin Respublikadan ayrılması üçün mübarizə aparacağam” – demişdi. (632).

Bu açıqlamadan iki gün sonra erməni milli televiziyasında danışan ermənilərin dini lideri Vazgen açıq-aydın ifadələrlə belə deyirdi: “Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə mən təbii və qanuni görürəm. Mən Sovet rəhbərlərinin bu demokratik quruluşda yaradılan bu problemə çox ciddi yanaşacaqlarına inanıram. Mən, xaricdə yaşayan 2 milyondan artıq ermənidən çox sayda məktub və teleqramlar alı-

ram. Onlar mənə Sovet rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ problemində doğru qərar verməsini istəyirlər. Bu məqsədlə mən M.Qorbaçova Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin istəyinə uyğun hərəkət etməsini bildirdim.” (633).

Bu çıxışdan bir gün sonra Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Baş katibinin Azərbaycan və Ermənistan cəmiyyətlərinə xitabən açıqlaması yayımlandı. Ümumi mənada M.Qorbaçov: “Sovet xalqlarının arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətləri Sovet İttifaqının əsas gücünü təşkil etdiyini...” bildirdi. (634). Baş katib öz açıqlamasında ermənilərin Ermənistandan “Sovet dostluq və qardaşlığına yaraşmayacaq şəkildə” minlərlə azərbaycanlının qovulmasına, bir çoxunun da öldürülməsinə dair bir cümlə belə ifadə etməmişdir. Heç şübhəsiz, M.Qorbaçovun açıqlamaları uyğun görülən bir iş idi və Sovet İttifaqının lideri öz rolunu oynayırdı. Halbuki ermənilər 1988-ci il fevral ayının 27-də Əsgəran şəhərində azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərə hücum edərək iki azərbaycanlıyı öldürmüşdülər. Bir çox siyasətçi və yazıçılar bu hadisəni Dağlıq Qarabağ müharibəsinin başlanma tarixi kimi qəbul etmişlər. Əslində Dağlıq Qarabağ müharibəsinin başlanğıcı olaraq 13 fevral 1988-ci il tarixini qəbul etmək daha doğru olardı. Çünki bu tarixdə Dağlıq Qarabağın mərkəzi Xankəndində on minlərlə erməninin qatılması ilə təşkil edilən nümayişdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycandan ayrılıb Ermənistanla qatılması gündəmə gətirilmişdir. (635).

1988-ci il fevral ayının 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali Şurası Azərbaycan millət vəkillərinin qatılmaları olmadan keçirdiyi iclasda Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrıldığını və Ermənistanla birləşdiyini qəbul etdi. Beləcə, Dağlıq Qarabağ problemi Sovet İttifaqı və dünya ictimaiyyətinin gündəminə gəlmiş oldu.

1988-ci ildə Moskvanın təzyiqli altında qalaraq Azərbay-



can cəmiyyətini azdıran Bakı Kommunist rəhbərlərinin yalanları nəticəsində, Azərbaycan türklərinin Ermənistandan və Dağlıq Qarabağ bölgəsindən zorla, təzyiq və şiddət yolu ilə yurdlarını tərk etmələri azərbaycanlıların sıxıntılı və qara günləri sayıla bilər. Nəticədə, 220.000 Azərbaycan türkü Ermənistandan qovuldu. 31.000 ev, xüsusi bağlar qəsb edildi, 214 nəfər (57-si qadın, 8-i uşaq, 5-i körpə) öldürüldü. 1154 adam yaralandı, yüzlərlə insana işgəncə verildi, onlarla qadın və qız uşağına təcavüz edildi. Ermənistanı tərk etmək məcburiyyətində qalan 220.000 Azərbaycan türkü, 15 min kürd və rus millətinə mənsub insanlar Azərbaycana sığındılar. Beləcə, erməni şovinistlər planlarının ilk addımında "müvəffəqiyyət" əldə etmiş oldular. (636).

O günlərdə İrəvanda arası kəsilmədən davam edən nümayişlər başlamışdı. Bu nümayişlərdə "Türksüz Ermənistan," "Ermənistan türklərdən təmizlənməli," "Türklərə ölüm," şüarları söylənmiş, nümayişçilər qarşısında çıxış edən yazıçılardan Z.Balayan, S.Xanzadyan, S.Ayvazyan və başqaları türklərə qarşı nifrət duyğusu yaratmağa çalışmışlar. Çıxışlarının birində Z.Balayan açıq bir şəkildə türklərə qarşı soyqırım çağırısı etmişdir. (637).

Beləliklə, psixoloji olaraq hazırlanan ermənilər kontrol-dən çıxır, türk düşmənçiliyi ilə alışıb-yanırdılar. Həqiqətləri bilən və sülh tərəfdarı olan ağıllı ermənilər isə digərlərinin hücumuna uğrayaraq ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar. Hadisələrin Sovet ictimaiyyətindən gizlədilməsi və Bakı rəhbərlərinin qorxaq siyasəti problemin daha da böyüməsinə səbəb olmuşdur. Beləcə, Moskvanın təzyiqi altında hərəkət edən Azərbaycan dövlətinin rəhbərləri Dağlıq Qarabağda nəzarəti əldən vermişdilər.

Türk düşmənçiliyi yaradan Zori Balayan 1988-ci ilin fevral ayında Ermənistan televiziyası ilə çıxışında belə deyirdi: "Biz Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya atmaq üçün iyirmi

ildir gözləyir, fürsət axtarırdıq. Ancaq belə bir fürsəti bizə "yenidənqurma" bəxş etdi." (638).

Ermənilər 1987-ci ilin noyabr ayı ilə 1988-ci ilin fevral ayı arasında üç dəfə Moskvaya gedib Dağlıq Qarabağın Ermənistanına birləşməsi üçün müraciət etmişdilər. Bu müraciətlərin ardınca Xankəndində nümayiş başlamışdı. 1988-ci il fevral ayının 18-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin iclasında M.Qorbaçovun millətlər məsələsinin də ələ alınmasını istəməsi, Dağlıq Qarabağ ermənilərini hərəkətə gətirmiş və 20 fevral 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ali Şurası Dağlıq Qarabağın Ermənistanına birləşməsinə qərar vermişdir. Halbuki Dağlıq Qarabağ bölgəsi minillərdir azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan tarixi bir bölgədir. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali Şurasının 140 üzvündən 110 erməni idi və bu qərarın alınmasında azərbaycanlı üzvlər iştirak etməmişdilər. Bu da bir həqiqətdir ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali Şurasının Ermənistanına qatılma qərarını, "hər iki respublika xalqının mənfəətlərinə tərs düşdüyü" üçün rədd etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda millətçilik hissləri qızıqdırılır, Azərbaycan haqqında uydurulmuş ideyalar təlqin edilirdi. Nəticədə, 27 fevral 1988-ci il tarixində Əsgəranda iki azərbaycanlı gənc – 16 yaşlı Bəxtiyar Əliyev və 23 yaşlı Əli Hacıyev öldürüldü. Bu hadisədən bir gün sonra isə, yəni 1988-ci il fevral ayının 28-də Sumqayıtda faciəvi hadisələr baş verdi. Sumqayıtda baş verən hadisədə 6-sı azərbaycanlı, 26-sı erməni olmaqla 32 nəfər ölmüş, 197 nəfər də yaralanmışdı. 1988-ci ilin yanvar və fevral aylarında Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlər, köçürülmələr və təzyiqlər qarşısında susan Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin rəhbərləri, 1988-ci il fevralın 28-də bir dəstə erməni tərəfindən törədilən Sumqa-



yıt hadisələrini azərbaycanlıların üstünə yıxaraq Azərbaycan tərəfini "millətçilik, pantürkizm və panislamizm" ilə günahlandırmağa başladılar. Halbuki məhkəmə prosesində Sumqayıt hadisələrinin Edik Qriqoryanın rəhbərliyində qabaqcadan planlaşdırıldığı ortaya çıxmışdır. (639).

Sumqayıt hadisələri Azərbaycanın özünü toplamasını uzun zaman əngəllədi. Əvvəldən hazırlanmış uydurulmuş video kaset görüntüləri ermənilər tərəfindən bütün dünyada göstərildi. Daha sonra həqiqətlər ortaya çıxdıqda, heç bir media quruluşu buna əhəmiyyət vermədi. Sumqayıt hadisələrinin şahidi rus A.Proxanov bir mənada azərbaycanlıların acizliyi və Azərbaycan kommunist rəhbərlərinin məsuliyyətsizliyi Azərbaycan cəmiyyəti üzərində açdığı yaraya üzülərək belə demişdir: "Allah eləməsin, hər halda Sumqayıtda baş verən hadisələrin günahkarı olaraq azərbaycanlıları görməzlər. Bu cür iddialar mənasız, uydurma iddialardır. Mən o dəhşətli gecədə həyatlarını təhlükəyə ataraq erməniləri öz evlərində gizlədən sumqayıtlı azərbaycanlıları, erməni qadın və uşaqlarını zirehli maşınlarla mindirərək mühasirədən çıxaran Azərbaycan əsgərlərini gördüm. Orada bir xalq deyil, xuliqanlar iş başında idilər..." (640).

Yazıçı-jurnalist R.Arakelov Sumqayıt hadisələri haqqında maraqlı bir hadisəyə belə diqqət çəkir: "Mən, Stepanakertə çatdığımında bir erməni qadınla qarşılaşdım. Dağlıq Qarabağ hadisələri haqqında danışarkən qadın mənə eynilə bunları dedi: "Sumqayıt bizim üçün bir fürsət idi, ancaq biz bundan faydalana bilmədik..." Mən qadının psixoloji böhran içərisində olduğunu düşündüm və ondan uzaqlaşdım..." (641). Bu yazıçı, Sumqayıtda baş verən hadisələrin Dağlıq Qarabağ probleminə bir bəhanə olaraq faydalanmaq üçün ermənilər tərəfindən təşkil edildiyini bildirmişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Sumqayıtda baş verən hadisələ-

rin istintaqı zamanı əldə edilən məlumatlar Sumqayıtda törədilən hadisələrin başında ermənilərin olduqları ortaya çıxmışdır. Yəni bu qırğın, Dağlıq Qarabağ məsələsində istifadə etmək üçün ermənilər tərəfindən bilərəkdən törədilmişdir. Baş verən hadisələrlə əlaqəli verilən məhkəmə raportlarında isə qorxunc bir həqiqət üzə çıxmışdır: Qətliamın başında duran Edik Qriqoryan ancaq özünün 9 erməniyi boğduğunu, bunu edərkən də məqsədinin azərbaycanlıları bütün dünyaya ermənilərə qarşı "soyqırım törədən" tərəf olaraq göstərmək olduğunu söyləmişdir. Təəssüflər olsun ki, Qriqoryan bunu müəyyən bir ölçüdə bacarmışdır. Yenə təəssüflər olsun ki, vəhşi Qriqoryanın bu etiraflarına baxmayaaraq Sovet Beynəlxalq TV kanalında günahkar "pantürkist" azərbaycanlılar olaraq göstərilmişdir.

Sumqayıt hadisələri Azərbaycanın üzərinə bir kabus kimi çökmüşdür. Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan rəhbərlərinin laqeyd qalmaları nəticəsində haqlı olduqları halda haqsız vəziyyətinə düşmələri Azərbaycan türklərinə olduqca pis təsir etmişdir. Bunu fürsət bilən Sovet rəhbərləri nəinki Azərbaycandakı silah anbarlarını nəzarət altına aldirdilər, hətta xalqın əlində olan ov tüfənglərini belə toplatdirdilər. Nəticədə, şanlı tarixə sahib bir millət müdafiəsiz qaldı. Beləcə, rusların köməyi ilə üstün vəziyyətə gətirilən şovinst ermənilər müdafiəsiz qalmış azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətməyə başladılar. Mart ayı boyunca Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrdə dəhşətli hadisələr baş verdi. Azərbaycan türkləri öz ata-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Yüzlərcə yaşayış yerləri qarət edildi, yandırıldı, lakin heç bir erməni məsuliyyət altına alınmadı. Sadəcə baş verən hadisələr barəsində müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyyəti mart ayının 23-də və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyyyətinin aldıkları qərarlar



ilk baxışda çox ciddi qərarlardır. Buna görə də bu qərarları kitabımıza daxil etməyi uyğun gördük.

Mart ayının 23-də Kremldə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin sədri A.A. Qromikonun sədrliyi ilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin iclası olmuşdur. İclasda Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də baş verən hadisələr barəsində müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında məsələ müzakirə olunmuşdur. Bu məsələ barəsində A.A.Qromiko və Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov çıxış etmişlər. Nəticədə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti bu mövzu ilə əlaqəli bir qərar qəbul etmişdir.

**“DAĞLIQ QARABAĞDA, AZƏRBAYCAN SSR-də VƏ  
ERMƏNİSTAN SSR-də HADİSƏLƏR BARƏSİNDƏ  
MÜTTƏFİQ RESPUBLİKALARIN MÜRACİƏTLƏRİ  
İLƏ ƏLAQƏDAR TƏDBİRLƏR HAQQINDA SSRİ  
ALİ SOVETİ RƏYASƏT HEYYƏTİNİN QƏRARI**

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də yaranmış vəziyyətlə əlaqədar RSFSR, Ukrayna SSR, Belorusiya SSR, Özbəkistan SSR, Qazaxıstan SSR, Gürcüstan SSR, Litva SSR, Moldaviya SSR, Latviya SSR, Qırğızıstan SSR, Tacikistan SSR, Türkmənistan SSR və Estoniya SSR ali sovetləri rəyasət heyyyətlərinin müraciətlərini nəzərdən keçirərək və SSRİ Konstitusiyasının 81-ci maddəsini rəhbər tutaraq qərara alır:

1. Qeyd edilsin ki, Dağlıq Qarabağda hadisələrlə əlaqədar Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də yaranmış vəziyyət bu respublikaların xalqlarına və ümumən vahid çoxmillətli ittifaq dövləti kimi SSRİ-nin xalqları arasında dostluğun daha da möhkəmlənməsinə zərər vurur.

Mürəkkəb milli ərazi məsələlərini dövlət hakimiyyət or-

qanlarına təzyiq yolu ilə, emosiyaların və ehtirasların qızışdırılması, SSRİ Konstitusiyasında təsbit olunmuş milli dövlət sərhədlərini və milli inzibati sərhədləri dəyişdirmək uğrunda çıxış edən cürbəcür özbaşına qurumlar yaradılması şəraitində həll etməyə cəhd göstərmək yolverilməz sayılsın, çünki belə cəhdlər gözlənilməz nəticələr verə bilər.

Ayrı-ayrı şəxslər və qruplar tərəfindən yol verilmiş və insan tələfatı ilə nəticələnmiş cinayətkar hərəkətlər qətiyyətlə pislənilsin. Nəzərə alınsın ki, bunda müqəssir olanlar inzibati məsuliyyətə və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

2. Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR xalq deputatları Sovetləri partiyanın XXVII qurultayının, Sov.İKP MK-nın sonrakı plenumlarının qərarlarını, Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə, xalqlarına müraciətini rəhbər tutaraq, milli siyasətin sarsılmaz Lenin prinsipləri, SSR-nin qardaş xalqlarının dostluğu və sıx birliyi ruhunda əhali arasında kütləvi siyasi işi və tərbiyə işini kökündən yaxşılaşdırınsınlar. Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxaran səbəbləri dərinləndirən və hərtərəfli təhlil etsinlər, onları vaxtında aradan qaldırınsınlar, hər cür millətçilik və ekstremist təzahürlərinə qarşı fəal çıxış etsinlər. İstehsal kollektivlərində və tədris müəssisələrində sakit, işguzar şərait yaratsınlar respublikalarda yaşayan bütün millətlərin və xalqların zəhmətkeşlərinin səylərinin cəmiyyətimizdə gedən inqilabi dəyişikliklərin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün səfərbər etsinlər.

3. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti və Ermənistan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti sosialist qanunçuluğunu və ictimai asayışı möhkəmlətmək sahəsində lazımi əlbir tədbirlər həyata keçirsinlər, bütün millətlərin vətəndaşlarının qanuni mənafələrinin qorunmasını, öz hərəkətləri ilə vəziyyətin sabitliyini pozanların qardaş sovet xalqlarının dostluğuna və əməkdaşlığına qəsd edənlərin



ciddi məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin etsinlər.

4. SSRİ Nazirlər Soveti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təsərrüfat və sosial-mədəni inkişafının vaxtı çatmış məsələlərinin həllinə yönəldilən tədbirlər işləyib hazırlasın.

5. SSR İttifaqı Prokurorluğu və SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in ərazisində ictimai asayiş yaratmaq və əhalinin qanuni mənafelərini qorumaq üçün hər cür lazımi tədbirlər görsünlər.

**SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin sədri**

**A. Qromıko**

**SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin katibi**

**T. Menteşşavili**

Moskva, Kreml, 23 mart 1988-ci il.

“Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də hadisələr barəsində müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin qərarını yerinə yetirmək sahəsində vəzifələr haqqında məsələ martın 24-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyyətində iclasında müzakirə edilmişdir. Bu iclasda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.M. Bağirov çıxış etmişdir. Nəticədə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyyəti bu məsələ barəsində aşağıda qeyd etdiyimiz qərarı qəbul etmişdir.

**“DAĞLIQ QARABAĞDA, AZƏRBAYCAN SSR-də VƏ  
ERMƏNİSTAN SSR-də HADİSƏLƏR BARƏSİNDƏ  
MÜTTƏFİQ RESPUBLİKALARIN MÜRACİƏTLƏRİ  
İLƏ ƏLAQƏDAR TƏDBİRLƏR HAQQINDA” SSRİ  
ALİ SOVETİ RƏYASƏT HEYYƏTİNİN QƏRARINI  
YERİNƏ YETİRMƏK VƏZİFƏLƏRİ BARƏDƏ  
AZƏRBAYCAN SSR ALİ SOVETİ RƏYASƏT  
HEYYƏTİNİN QƏRARI**

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyətinə RSFSR, Ukrayna SSR, Belorusiya SSR, Özbəkistan SSR, Qazaxıstan SSR, Gürcüstan SSR, Litva SSR, Moldaviya SSR, Latviya SSR, Qırğızıstan SSR, Tacikistan SSR, Türkmənistan SSR və Estoniya SSR ali sovetləri rəyasət heyyətlərinin müraciətləri gəlmişdir; həmin müraciətlərdə Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR-də Ermənistan SSR-də yaranmış vəziyyətdən qardaş respublikaların zəhmətkeşlərinin dərin narahatlığı və təşviş hissi ifadə edilmişdir.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti qardaşcasına həmrəylik üçün müttəfiq respublikaların ali sovetlərinin rəyasət heyyətlərinə səmimi minnətdarlığını bildirir, bu aktı sovet xalqlarının yekdilliyinin və monolit sıx birliyinin – sosialist Vətəninin qüdrətinin əsasının qorunmasına qayğının təzahürü, ölkəmiz, SSRİ-də milli münasibətlərin bütün tarixi üçün görünməmiş hadisələrdən ciddi narahatlığın təzahürü kimi qiymətləndirir.

Martın 23-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də hadisələr barəsində müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər məsələsinə baxmış və müvafiq qərar qəbul etmişdir.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti mürəkkəb milli ərazi məsələlərini dövlət hakimiyyət orqanlarına təzyiq yolu ilə,



emosiyaların və ehtirasların qızıqdırılması, SSRİ Konstitusiyasında təsbit olunmuş milli dövlət sərhədlərini və milli inzibati sərhədləri dəyişdirmək uğrunda çıxış edən cürbəcür özbaşına qurumlar yaradılması şəraitində həll etməyə cəhd göstərilməsini yolverilməz saymışdır, çünki bütün bunlar vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirə bilər və gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də mürəkkəb vəziyyətdən SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin, müttəfiq respublikaların ali sovetləri rəyasət heyyətlərinin narahatlığına bütünlüklə şərik çıxır və tamamilə razılaşırsın ki, bu, hər iki respublikanın xalqlarına və ümumən vahid çoxmillətli ittifaq dövləti kimi SSRİ-nin xalqları arasında dostluğun daha da möhkəmlənməsinə zərər vurur.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti ayrı-ayrı şəxslər və qruplar tərəfindən yol verilmiş və insan tələfatı ilə nəticələnmiş cinayətkar hərəkətləri qətiyyətlə pisləyir. Respublika zəhmətkeşləri şübhə etməyə bilərlər ki, müqəssirlər ciddi inzibati məsuliyyətə və cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcək və lazımi cəzalarını alacaqlar.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyyyəti qərara alır:

1. "Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də hadisələr barəsində müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin qərarı bəyənilsin, dönmədən rəhbər tutulmaq və icra üçün qəbul edilsin.

2. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti xalq deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsi, respublika rayon və şəhər Sovetlərinin icraiyyə komitələri "Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də hadisələr barəsində müttəfiq respublikala-

rın müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin qərarını rəhbər tutub hər yerdə ciddi ictimai asayiş yaradılması, əhalinin sakitliyinin qorunması, sosialist qanunçuluğuna sözsüz əməl olunması, vətəndaşların hüquq və mənafelərinin təmin edilməsi üçün hər cür lazımi tədbirlər görsünlər. Bütün müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların əmək kollektivlərində, tədris müəssisələrində işgüzar şərait yaradılsın. Sovetlərə verilmiş hüquqlardan istifadə olunub SSRİ xalqlarının yekdilliyinə və sıx birliyinə zərər vuran hər cür hərəkətlər və təzahürlər qətiyyətlə dəf edilsin, hər cür millətçilik və ekstremist təzahürlərinə qətiyyətlə müqavimət göstərilsin. Öz hərəkətləri ilə vəziyyətin sabitliyini pozanlar, qardaş xalqların dostluğuna və əməkdaşlığına qəsd edənlər ciddi məsuliyyətə cəlb edilsünlər.

Sovetlərin deputatları, fəalları partiya, həmkarlar ittifaqı və komsomol təşkilatları ilə birlikdə əzmlə kütləvi siyasi iş aparmalı, Lenin milli siyasət prinsiplərinin mahiyyətini, vətəndaşların milli heysiyyətinə hörmət etmək lüzumlu əhali arasında izah etməlidirlər.

Hər bir müəssisədə, hər bir təşkilatda, kolxozlarda, sovxozlarda, idarələrdə, tədris müəssisələrində, bütün əmək kollektivlərində sakit işgüzar şərait yaradılsın, respublikada yaşayan bütün millətlərin və xalqların zəhmətkeşləri XXVII qurultayın və Sov.İKP MK-nın sonrakı plenumlarının qərarlarına müvafiq surətdə həyata keçirilən inqilabi dəyişikliklərin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə səfərbər edilsünlər.

3. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təsərrüfat və sosial-mədəni inkişafının vaxtı çatmış və respublikanın səlahiyyətinə aid məsələlərinin həlli üçün on gün müddətində tədbirlər kompleksi hazırlasın və müvafiq qərar qəbul etsin.

Azərbaycan SSR nazirlikləri, dövlət komitələri və baş



idarələri tabeli müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda dövlət və əmək intizamına sözsüz əməl olunmasını təmin etsinlər.

Müəssisələrin, kolxozların, sovzozların, tikinti və nəqliyyat təşkilatlarının normal işinin pozulmasına yol verilməsi üçün, dövlət plan tapşırıqlarının pozulması, xalq təsərrüfatına dəymiş zərər üçün rəhbər işçilərin şəxsi məsuliyyəti məsələsinə baxılsın.

4. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaradılmış üzdənirəq "Krunk" cəmiyyətinin özünə xas olmayan funksiyaları öz üzərinə götürdüyünü və onun fəaliyyətinin əslində kommunizm quruculuğu məqsədlərinə və sosialist beynəlmiləçiliyi prinsiplərinə zidd olduğunu, əhalinin kütləvi iğtişaşlara təhrik etdiyini nəzərə alaraq "Krunk" cəmiyyətini, ona başçılıq edən orqanları – komitəni və şuranı buraxmağı qərara alır. Prokurorluq orqanları bu qərarın təxirə salınmadan icrasını təmin etsinlər, cürbəcür özbaşına qurumların qanunsuz fəaliyyətinə yol verməsinlər.

5. Hüquq qaydalarını təmin etmək məqsədilə respublikanın Daxili İşlər Nazirliyi, prokurorluğu cəmiyyətə zidd hərəkətlər edən, milli düşmənçiliyi qızışdıran, hakimiyyət orqanlarının qanuni tələblərinə tabe olmamağa çağıran şəxslərə qarşı qanuna müvafiq surətdə ən qəti tədbirlər görsünlər.

Nəzərə alınsın ki, SSRİ prokurorluğu Əsgəranda və Sumqayıtda hadisələr zamanı törədilmiş cinayətlərin ətraflı istintaqını aparır.

6. "Yığıncaqların, mitinqlərin, küçə yürüşlərinin və nümayişlərinin təşkili və keçirilməsi qaydası haqqında" və yığıncaqların, mitinqlərin, küçə yürüşlərinin və nümayişlərinin təşkilinin və keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydasını pozmaq üstündə məsuliyyət haqqında" Azərbaycan SSR Ali

Soveti Rəyasət Heyyətinin fərmanlarını qəbul etmək zəruri sayılsın.

7. Sosialist qanunçuluğunu və ictimai asayışı möhkəmlətmək sahəsində razılaşıdırılmış əlbir tədbirlər həyata keçirmək, bütün millətlərin vətəndaşlarının qanuni mənafələrinin qorunmasını təmin etmək, qardaş sovet xalqlarının dostluğunu və əməkdaşlığını möhkəmlətmək barəsində Ermənistan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyyətinə təkliflər göndərilsin.

Kütləvi informasiya vasitələrinə tapşırılsın ki, sovet xalqlarının dostluğu və qardaşlığı ideyalarının təbliğini hər vasitə ilə gücləndirsinlər, milli ədavəti qızışdırmaq, respublikada yaşayan müxtəlif millətlərin və xalqların vətəndaşlarının hüquqlarına və mənafələrinə toxunmaq üçün göstərilən hər cür cəhdləri açıq ifşa etsinlər.

**Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin sədri**

**S.Tatlıyev**

**Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin katibi**

**R.Qazıyeva**

Bakı şəhəri, 24 mart 1988-ci il.

Doğrusu, alınan bu qərarlar ilk baxışda çox ciddi təsir bağışlayır. Çünki bütün müttəfiq respublikalar, yəni Sovet İttifaqı bütövlükdə Azərbaycan üçün çox ciddi olan bu erməni məsələsinə dair alınan bu qərarlarda öz səylərini ortaya qoymuşdular. Fəqət, ruslar daxilən bu mövzuda bir az fərqli düşünmüşlər. Onlar yuxarıda qeyd etdiyimiz bu çox ciddi qərarları almalarına baxmayaraq, erməniləri Rusiyanın silahları ilə silahlandırır, hərbi hissələr halına gətirirdilər. Beləcə, rusların köməyi ilə Ermənistanın milli ordusu qurulmağa başlamışdır. 1988-ci il fevral ayının 23-də Moskva tərəfindən hər iki millətə edilən müraciət, daha sonra 23 mart-



da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin və 24 martda Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin aldığı qərarnameələr və bunlara bənzər çox sayda yazılar formal xüsusiyət daşmışlar. Əgər Sovet İttifaqı istəseydi Ermənistan və Azərbaycan arasında sərhəd mühafizəsini təmin edər, Dağlıq Qarabağda nəzarəti ələ alaraq baş verən çirkin hadisələrin böyüməsinə mane olardı. Doğrudur, 1988-ci il mart ayının 9-da Moskvada bir iclas keçirilmişdi. Bu iclasda M.Qorbaçov və Sovet İttifaqının rəhbərləri Ermənistan və Azərbaycan Kommunist partiyası I katibləri Dəmirçiyan və Bağırovu dinləmişdilər. May ayının 21-də isə Dəmirçiyan ilə Bağırov tutduqları vəzifədən azad edilmişdilər. Ermənistan Respublikasının rəhbərliyinə Suren Arutunyan, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə isə Əbdürrəhman Vəzirov gətirilmişdilər. Ancaq Moskva əvvəldən bəri təcavüzkar Ermənistanın tərəfində olmuş, onları silahlandırmış və bu mövzuda verdiyi qərarlar göstəriş üçün verilmişdir. (642).

Ermənistan Elmlər Akademiyasının üzvü Rafael Koçaryan, İrəvanın "Plashad" teatr binasındakı çıxışında: "İllərdir Ermənistanı təmizləmək üçün bu ilk fürsətdir," – deyərək, erməniləri türklərə qarşı təhrik etmişdir. (643).

1988-ci il iyun ayının 13-də Ermənistanda böyük nümayişlər keçirildi. Bu nümayişlərin məqsədi iyun ayının 15-də ortaya çıxdı. Çünki 15 iyunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovet İttifaqı konstitusiyasının 70-ci maddəsinə əsaslanaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi haqqında bir qərar qəbul etdi. İyun ayının 16-da Parisdə 100 minə yaxın erməni Sovet İttifaqının səfirliyi qarşısında toplanaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsini istədilər. Məqsəd Qərb ictimaiyyətini öz tərəfinə çəkmək idi. Azərbaycan da iki gün sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin qərarını ləğv etdi. Sovet İttifaqı konstitusiyasının 78-ci maddəsinə görə, bir

respublikanın sərhədləri onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi. Ancaq bu dəfə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali Şurasını əllərində tutan ermənilər (şuranın 140 üzvündən 110-u erməni idi) Sovet İttifaqı Ali Sovetinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşmə qərarının təsdiq edilməsini tələb etdilər.

Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.Qorbaçov partiya konqresindəki çıxışında Ermənistanın tələblərini qəbul etmənin mümkün olmadığını bildirmişdir. Gəlin, Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.Qorbaçovun SSRİ ALİ Soveti Rəyasət Heyyətindəki çıxışının bəzi bölümlərinə bir nəzər salaq:

"Yoldaşlar! Biz SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətindəki iclasının müzakirəsinə verilmiş məsələni nəzərdən keçirərkən çox diqqətli və son dərəcə məsuliyyətli olmalıyıq. Söhbət böyük siyasi mənası, çoxmillətli dövlətimiz üçün həyati əhəmiyyəti olan məsələdən gedir. Bu məsələ insan münasibətlərinin, ölkənin millətləri və xalqları arasında münasibətlərin son dərəcə həssas bir sahəsinə aiddir. Bu, Ümumittifaq miqyaslı problemdir. Çünki dövlətimizin müxtəlif hissələrində baş verən bütün hadisələr bizim hamımıza aiddir. Biz hamımız ürəkdən istəyirik ki, ən böyük və mürəkkəb məsələlər tamamilə, hərtərəfli, bizim ümumi mənafələrimiz xeyrinə həll edilsin..."

Mən deyirəm ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətindəki bu günkü iclası bizim yenidənqurma prosesimizdə çox mühüm bir mərhələdir. Üstəlik, mən bu iclası tarixi iclas adlandıram. Axı biz sizinlə bu gün bu məsələnin həlli üçün açar tapmasaq, biz isə onu tapmalıyıq, onda bu, arzuolunmaz nəticələr verər və bütün yenidənqurmaya təsir edər..."

Buna görə də yoldaşlar, məsələ həqiqətən son dərəcə vacib məsələdir və iclasımız, təkrar edirəm, tarixi iclasdır. Bu gün biz bu məsələyə elə cavab tapmalıyıq ki, həmin cavab millətlərarası münasibətlər sahəsində meydana çıxan bir



çox başqa məsələlər üçün də nümunə olsun...

Bu gün biz görürük ki, Ermənistan və Azərbaycan çox böyük potensiala – həm iqtisadi, həm mədəni, həm də intellektual potensiala malik olan inkişaf etmiş respublikalardır. Bu sübut edir ki, keçmişdə qəbul edilmiş qərarlar ideal olmasa da, əsasən düzgün qərarlar idi. Buna görə də mən bütün yoldaşlardan xahiş edirəm ki, biz məsələnin necə həll edildiyi barədə qərar çıxararkən bunu nəzərə alsınlar. Mən alimlərə tərəf baxıram: məsuliyyətli olmaq çox vacibdir. Əgər hər şey əvvəlcədən səhv və pis olsaydı, məgər biz belə nəticələr əldə edə bilərdikmi? Yox...

Bu gün biz burada SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin iclasında Azərbaycanın nümayəndələri tərəfindən daha çox, Ermənistanın nümayəndələri tərəfindən daha az özünütənqid eşidirik. Bunun üzərində fikirləşin, həm bir, həm də digər respublikada düşünülməli olan məsələlər vardır, dərin düşüncələrə dalmaq və ibrət dərsi götürmək üçün zəmin vardır. Əgər siz indiki görüşdən, bu söhbətlərdən sonra da hər şeyi araşdırmaq və indiki hadisələri başqa istiqamətə döndərməyin yollarını düşünmək istəməsəniz, bu düzgün olmazdı. Mən deyərdim ki, bu, adama hətta ağır gələrdi.

Mən əminəm ki, bu söhbət, yoldaşlar, bizim hamımız üçün izsiz keçməyəcəkdir. Bütün respublikaların və ölkənin mərkəzi hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrini əhatə edən Ali Sovetin Rəyasət Heyyəti üçün də, hər iki qardaş respublikanın – Azərbaycan və Ermənistanın nümayəndələri üçün də. Əziz dostlar, onu da sizə deyim ki, mövqeyinizin zirvəsi və əhəmiyyəti onunla təyin edilməyəcəkdir ki, siz nə deyəcəksiniz, bəzi yoldaşlar Yerevanda və Bakıda sizi yalnız dinləyəcəklərinə bel bağlayacaq, burada elədikləri kimi. Yox, mövqeyinizin zirvəsi və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu gün ittifaqımızın ümdə mənafeələrini, Azərbaycan və erməni xalqlarının ümdə mənafeələrini ifadə edəsiniz,

bunlar isə bir-birinə uyğun gəlir, yoldaşlar, uyğun gəlir.

Mənə elə gəlir ki, mərkəz bu çətin aylarda əsas istiqamətləndirici, Lenin istiqamətləndiricisi olmağa: iki xalqa hörməti qoruyub saxlamağa və əlindən gələni etməyə çalışmışdıq ki, onlar arasında münasibətlərin kəskinləşməsi son həddə çatmasın, bu xalqların hər biri barəsində incikliyə yol verilməsin. Biz həmişə elə hərəkət edirik ki, yaradılmış nə varsa, dağılmasın və üstəlik, hər iki xalqın xeyrinə və bütün ittifaqın xeyrinə yeni məsələlərin həllinin ağıllı yolları tapılsın. Biz real vəziyyəti görmək üçün respublikalara yoldaşlar göndərdik, özü də bir neçə dəfə. Bu, həm fikirləri, həm də təklifləri, bayaq dediyim hökumət qərarını – miqyaslı və mühüm qərarı formalaşdırmağımıza kömək etdi. Vəziyyət mürəkkəbləşməyə başladıqda və biz ağır sınaq, hətta qırğın qarşısında dayandığımızı gördükdə vəziyyətin qarşısını almaq üçün milis qüvvələri və qoşun yeritdik. Biz belə hesab edirik ki, bu bizim borcumuzdur – mərkəzi hökumətin, mərkəzi hakimiyyətin borcudur. Bir görün, biz nə qədər haqlı idik: axı sözün əsl mənasında yarım gecə, bir neçə saat gecikdik (axı bütün əhvalat gecə başladı) və hər şey Sumqayıtda nə kimi faciəli nəticələr verdi.

Deməliyəm ki, bu bizim ümumi bələmizdir, bu, böyük ideyalarla, ümidlərlə çulğalanmış bugünkü həyatımızı çox korladı. Bunu biz bir insan kimi başa düşürük: böyük bəla üz vermiş və bu bəla bütün adamları həyacanlandırmışdır.

Yerevan aeroportundakı hadisələr bir daha göstərir ki, gərək çox məsuliyyətli olasan, vəziyyətin kəskinləşəcəyini gözdən qaçırmayasın. Hələ onu demirəm ki, hər iki respublikada vəziyyəti normaya salmaq lazımdır.

Fikir verin, yoldaşlar, indi ehtiraslar müəyyən dərəcədə nəzarət altından çıxır. Antisosialist, antisovet, antirus xarakterli şüarlar meydana çıxır, təcavüzkar əhval-ruhiyyəli ünsürlərin əlinə silah keçir. Xülasə, bu gün biz qeyd etməliyik



ki, Azərbaycan və Ermənistan əhalisinin həyatı və arxayınçılığı üçün təhlükə yaranmışdır. Bu təhlükə real surətdə mövcuddur. Belə bir vaxtda isə bəziləri Yerevan Şəhər Sovetinin sessiyasını qoşunların çıxarılması haqqında qərar qəbul etməyə sövq edirlər. Axı bu bizim öz ordumuzdur və indi bu ordu orada ali məqsədlər naminə dayanmışdır ki, gözlənilməz nəticələr olmasın.

Bax, buna görə də Ali Sovetin Rəyasət Heyyəti bütün bunları bir yerə toplayıb, həmin məsələni buraya çıxarmaqla, məncə düzgün hərəkət etmişdir və biz açıq-aşkar bir-birimizin üzünə baxa-baxa bizim üçün, dövlətimiz üçün çox vacib olan bu məsələni müzakirə edirik.

Biz lazımı qərar qəbul etməliyik ki, Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrin təhlükəli inkişafını dayandırmaq. Deyilənlərdən başqa vəziyyətin xüsusiyyəti nədən ibarətdir? Ondan ibarətdir ki, bu problemə bu vəziyyətə iki respublika daban-dabana zidd mövqelərdən, mən hətta deyərdim, ultimatum ruhlu mövqelərdən yanaşır. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu diskussiyalarda respublikaların ali sovetlərinin sessiyalarında qəbul edilmiş sənədlərdə də əksini tapmışdır. Onlar qarşılıqlı surətdə bir-birini inkar edir, razılaşdırılmış qərar üçün zəmin yaratmır və ümumən bizi çıxılmaz vəziyyətə salır. Amma biz mövqelərinin bütün mürəkkəbliyinə və bu cür bir-birinə qarşı qoyulmasına baxmayaraq, hər halda elə qərar tapmalıyıq ki, nə Azərbaycan xalqına, nə erməni xalqına, nə də bizim bütün sovet xalqının mənafeyinə xələl gətirməsin.

Ermənistanda və Azərbaycanda baş verən hadisələrin bütün qardaş respublikalarda doğurduğu narahatlıq bu gün burada, Rəyasət Heyyətinin iclasında güclü ifadəsini tapdı. Yoldaşların dediklərindən belə başa düşürəm ki, bizim hamımızı narahat edən tək-cə polemika, tək-cə qarşılıqlı ittihamlar və təhqirlər deyildir, hərçənd bunun özü də millət-

lərarası münasibətlərdə yolverilməzdir, həmin münasibətləri korlayır, məsələlərin müzakirəsinə, həllinə mane olur...

Bir görün hansı formalardan istifadə olunur: aramsız kütləvi nümayişlərdən, mitinqlərdən və nəhayət tətillərdən. Başqa sözlə desək, biz görürük ki, yenidənqurmanın açdığı və yaratdığı demokratik hüquqlardan və yeni şəraitdən açıq-aşkar demokratiyaya zidd məqsədlər üçün istifadə olunur. Məncə, yoldaşlar, bu qeyri-məqbuldur, bu, heç kəsə lazım deyildir və ölkəmizin xalqlarının mənafeyinə uyğun gəlmir...

Deməliyəm ki, bütün respublikalarda, ümumiyyətlə ölkədə bizdən qəti tədbirlər gözləyirlər ki, Dağlıq Qarabağda, Ermənistanda və Azərbaycanda hadisələrin bundan sonra da mənfi inkişafının yolu kəsilsin...

Mənə elə gəlir ki, həm bu tərəfdən, həm də o biri tərəfdən burada səslənən emosiyaları, kədəri, məzəmmətləri bir kənara qoysaq, indi bu iclasda bizdə ümumi rəy yaranar: iki xalqın ümdə mənafeələrini, bütün sovet adamlarının mənafeələrini əsas tutub, ən əvvəl mövcud realıq və belə bir faktı təsdiq etməliyik ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxildir. Bu, məsələnin bir tərəfi. Mənə elə gəlir ki, yoldaşlar, bu, bizim hamımız üçün aydınlaşır. Eyni zamanda indiki vəziyyətə gətirib çıxarmış halların olmaması üçün Dağlıq Qarabağ sakinlərindən ötrü təminatların güclənməsinə aid təkliflər irəli sürüldü. Keçmişdə çox vədlər verilmişdir və onlar bir çox hallarda puça çıxmış, üstəlik də əslində Dağlıq Qarabağın sakinləri barəsində yalana çevrilmişdir. Gərək qərarımız bu ünsürü – indiyədək olanların təkrarına yol verilməməsinin təminatlarını da əhatə etsin...

Zənnimcə, əgər biz öz qərarımızı belə tamamlasaq, bu, necə deyərlər, onu elə bir sənədə çevirər ki, həmin sənəd əsasında vəziyyətin normal hala salınması prosesini daha da genişləndirmək mümkün olar...



SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin layihəsi sizə təklif edilən qərarı, əlbəttə, qəbul edildikdən sonra dönmədən yerinə yetirilməlidir. Zənnimcə bu qərar bütün sovet xalqı tərəfindən müdafiə ediləcəkdir. Azərbaycan və Ermənistanın fəhlə sinfini, kəndlilərinin, ziyalıların, bütün zəhmətkeşlərinin ağıl-kamalına, təcrübəsinə və müdriqliyinə möhkəm bel bağlayırıq.

Sov.İKP MK, SSRİ Ali Soveti, hökumət də hər cür tədbir görürlər ki, vəziyyətin normal hala salınması prosesi fasiləsiz və müvəffəqiyyətlə getsin. Gəlin, iclasdan belə bir inamla gedək ki, biz yeganə düzgün qərar çıxardıq və bu gün razılığa gəldiyimiz kimi hərəkət edəcəyik."

**"ERMƏNİSTAN SSR VƏ AZƏRBAYCAN SSR ALİ SOVETLƏRİNİN DAĞLIQ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ BARƏSİNDƏ QƏRARLARI HAQQINDA SSRİ ALİ SOVETİ RƏYASƏT HEYYƏTİNİN QƏRARI:**

1. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti DQMV Xalq Deputatları Şurasının xahişi ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə keçməsi haqqında Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1988-ci il 15 iyun tarixli xahişini və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsinin qəbul edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1988-ci il 17 iyun tarixli mənfi qərarını müzakirə edərək Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in sərhədlərinin və konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilmiş milli ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsini qeyri-mümkün hesab edir.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti belə qərar qəbul edərək SSRİ Konstitusiyasının bu müddəasını (78-ci maddə) əsas alıb ki, müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Başqa qərar hər iki respublika-

nın haqlarının ümdə mənfəətlərinə zidd olar, bu regionda millətlərarası münasibətlərə ciddi zərər vurardı.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyəti qeyd edir ki, Sovet hakimiyyəti illərində Lenin milli siyasətinin həyata keçirilməsi əsasında Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşləri partiya və sovet təşkilatlarının rəhbərliyi altında müvəffəqiyyətlər qazanmışlar. Bununla birlikdə Muxtar Vilayətdə erməni əhalisinin milli mənfəətləri ilə bağlı olan bir çox məsələlər xüsusən də mədəniyyət, təhsil sahəsində, kadr siyasətində məsələlər uzun müddət həll edilmirdi. Muxtar Vilayətin konstitusiyaya hüquqları pozuldu. Bütün bu mənfi hallar vaxtında nəinki aradan qaldırılmır, həm də yığılıb qalırdı. Azərbaycan SSR-in, Ermənistan SSR-in və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hakimiyyət orqanları yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsinə səthi yanaşmış bu regionda mövcud milli ərazi quruluşunu dəyişdirmək barəsində əsassız çağırışların siyasi cəhətdən təhlükəli olduğunu dərk etməmiş, gözləmə mövqeyi tutmuşlar. Respublikada vəziyyət kəskinləşmiş, iqtisadiyyata, Ermənistan və Azərbaycan xalqlarının millətlərarası münasibətlərinə böyük zərər dəymişdir. Bütün bunlar ölkəmizin zəhmətkeşləri tərəfindən pislənmişdir.

Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyəti düzəltmək və ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq üçün Sov.İKP MK-nın SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində iqtisadiyyatın, mədəniyyətin daha da inkişafını təmin etmək, zəhmətkeşlərin rifahını yüksəltmək, sosialist qanunçuluğunu və ictimai asayışı möhkəmlətmək, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR əhalisinin qardaşcasına dostluq və əməkdaşlıq ruhunda tərbiyəsini gücləndirmək sahəsində böyük tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR ilə əlaqələrini genişləndirmək üçün lazım olan şərait yaradılmışdır. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət



Heyyati öz nümayəndələrini Dağlıq Qarabağa göndərməyi məqsədə uyğun hesab edir; onlar gedib təsbit olunmuş qərarların sözsüz yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərəcəklər.

2. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyati Azərbaycan və Ermənistan müttəfiq respublikalarının zəhmətkeşlərini partiya və dövlət təşkilatlarını Azərbaycanlı əhali ilə erməni əhalisi arasında mehriban və qardaşlıq münasibətlərinin bərpası üçün əllərindən gələni etməyə çağırır.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyati SSRİ Nazirlər Sovetinə, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR xalq deputatları sovetlərinə, onların icra və sərəncam təşkilatlarına tapşır ki, Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər bölgələrində vəziyyəti normal hala salmaq, əmək intizamının möhkəmlənməsini, SSRİ Konstitusiyasına və Sovet qanunlarına sözsüz əməl olunmasını təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görsünlər. Milli düşmənçiliyin qızışdırılmasına yönəldilən hər cür fəaliyyətin demokratik hüquqlardan anti-demokratik məqsədlər üçün istifadə etmək cəhdlərinin qarşısını qətiyyətlə alsınlar.

Bununla əlaqədar olan və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin iclasında qaldırılan məsələlərin öyrənilməsini Millətlər Sovetinin xüsusi olaraq yaradılan komissiyasına tapşırmaq məqsədə uyğun hesab edilsin; komissiya öz təkliflərini hazır olduqda SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin müzakirəsinə verəcəkdir.

3. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyati belə hesab edir ki, indi Sov.İKP XIX Ümumittifaq konfransı cəmiyyətimizdə inqilabi dəyişikliklər proseslərini dərinləşdirmək, o cümlədən millətlərarası münasibətləri daha da möhkəmlətmək və inkişaf etdirmək sahəsində qarşıya yeni vəzifələr qoyduğu bir zamanda xüsusilə vacibdir ki, yerli xalq deputatları so-

vetləri Sovet adamlarının dostluğunu və bərabər hüquqlu əməkdaşlığını beynəlmiləçilik prinsipləri əsasında möhkəmlətmək məsələlərini daima diqqət mərkəzində saxlasınlar. Çalışmaq lazımdır ki, millətdən asılı olmayaraq hər bir Sovet adamı ölkənin hər hansı rayonunda özünü tamamilə hüquqlu bir vətəndaş kimi hiss etsin. Millətlərarası münasibətlərin qarşıya çıxan məsələlərini vaxtında istər hər bir millətin və xalqın, istərsə də bütün sosialist vətənimizin mənafeələrini maksimum nəzərə almaqla həll etmək lazımdır.

**SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin  
Sədri A. Qorıko  
SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin  
Katibi T.Menteşəşvili**

Parisdə, Erməni Fransa İnstitutunun və Erməni Veteranları Assosiasiyasının təşkil etdiyi qəbulda, xudbin erməni alimi akademik A.Aqanbekyan öz çıxışında belə demişdir: "Mən istərdim ki, Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Dağlıq Qarabağ Ermənistanın olsun. Mən, bir iqtisadçı olaraq belə hesab edirəm ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycana nisbətən Ermənistana daha çox bağlıdır. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm. Ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində həmin problem öz həllini tapacaqdır..." (644).

Hesab edirəm ki, fitnəkar xarakter daşıyan bu bəyanat sağlam təfəkkürə sığmayan bir hərəkətdir. Heç şübhəsiz, "Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin Dağlıq Qarabağ məsələsi barəsində qərarları haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin aldığı qərar Aqanbekyanlara verilən tutarlı bir cavabdır.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyatinin aldığı qərara baxma-



yaraq Dağlıq Qarabağ sərhədləri içərisində ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım söyləri davam edirdi. 21 sentyabr və 18 oktyabr 1988-ci ildə Xankəndində yaşayan azərbaycanlılara aid ev və iş yerləri yaxılıb-yandırıldı. Hadisələr 24 noyabr tarixində sərhəd döyüşlərinə çevrildi. Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində çox sayda insan öldürüldü. Qubadlının Eyvazlı, Davudlu, Qədirlı və digər kəndləri yandırıldı. 24 noyabr 1988-ci il tarixli "Azərbaycan Gəncləri" qəzetində nəşr olunan "Etiraz, tələb, iman" başlıqlı yazıda şair İslam Sadıq belə yazırdı: "Biz, bu məsələnin qarşısını ala bilmək üçün bir il əvvəl, yəni, Aqanbeyanın heç bir məntiqə və idraka sığmayan – Dağlıq Qarabağ Ermənistan ilə birləşməlidir fikri "Humanite" qəzetində yayımlandığı zaman ayağa qalxmalıydıq. O zamanki liderlərimiz susdular və isti yerlərini tərk etməmək üçün azərbaycanlıları da susdurdular. Ataların dedikləri kimi, ağıllı fikirləşənə qədər, dəli dərəni keçdi. Bizim səbr etməyimiz, təmkinli davranmağımız Qafanda, Zəngibasarda, İrəvanda, Göyçə mahalında və Ermənistanın digər yerlərində azərbaycanlıların evlərinin yandırılmasına, minlərcəsinin öz isti yuvalarını məcburən tərk etmələrinə, ata-baba yurdundan ayrı düşmələrinə səbəb olmuşdur. Xankəndində küçəyə çıxmaq qadağan olduğu halda, əsgərlərin gözü qarşısında azərbaycanlıların evləri yandırıldı və minlərlə Azərbaycan türkü öz ata-baba yurdundan qovuldu. Mən heç kəsin öz başına İrəvandan gəlib Azərbaycanda topxana məşəsindəki ağacları sökə biləcəyinə və orada ev tikəcəyinə inanmıram. Əlbəttə, onları dəstəkləyən və təhrik edənlər vardır..."

Yaranmış vəziyyətlə əlaqəli daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olub çətin vəziyyətə düşmüş vətəndaşlara yardım göstərmək üçün dekabr ayının 1-də SSRİ Ali Soveti bir qərar qəbul etmişdir.

**"DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNDƏ  
VƏ ONUN ƏTRAFINDAKI VƏZİYYƏT HAQQINDA  
DEPUTATLAR Qrupunun SORĞUSU ÜZRƏ  
SSRİ ALİ SOVETİNİN QƏRARI**

SSRİ Ali Soveti deputatlar qrupunun sorğusunu və Sov. İKP MK-nın və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki nümayəndəsi A.İ.Volskinin həmin sorğuya cavabını dinləyərək QƏRARA ALIR:

1. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və onun ətrafında yaranmış vəziyyət haqqında deputat A.İ.Volskinin məlumatı nəzərə alınsın.

2. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyətinə tapşırılsın ki, göstərilən reğionda vəziyyəti normal hala salmaq sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin müzakirəsi, azərbaycanlı, erməni vətəndaşlar arasında beynəlmiləl dostluğun bərpası üçün partiya, dövlət təşkilatlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələri ilə birlikdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən, Azərbaycan SSR-dən və Ermənistan SSR-dən seçilmiş SSRİ Ali Soveti deputatlarının müşavirəsini keçirsin.

3. Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR ali sovetlərinə tapşırılsın ki, iki qardaş respublika xalqlarının əmin-amanlıq və həmrəylik şəraitində yaşaması, sovet sosialist cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrini yeniləşdirmək vəzifələrinin həyata keçirilməsi naminə fəal çalışması üçün əllərindən gələni etsinlər.

4. SSRİ Ali Soveti Ermənistan və Azərbaycan zəhmətkeşlərinə müraciət edib onları müdrik və təmkinli olmağa, qarşılıqlı inciklik və ittihamları bir kənara qoymağa, müəssisələrin, təşkilatların və məktəblərin ahəngini yoluna salmağa, hər hansı millətdən olan hər bir sovet vətəndaşının hər iki respublika ərazisində özünü sovet xalqının apardığı böyük yenidənqurma işinin tam və bərabər hüquqlu iştirakçısı hiss



etməsi üçün var qüvvələrini sərf etməyə çağırır.

**SSRİ Ali Sovet Rəyasət Heyyyətinin sədri**  
**M.Qorbaçov**  
**SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyyətinin katibi**  
**T.Menteşəşvili**

Moskva, Kreml, 1 dekabr 1988-ci il.

Dostluq əlaqələrinə tərəf olan Azərbaycan 1988-ci il dekabr ayının 7-də Ermənistanda baş verən zəlzələ fəlakətində bölgəyə yardım üçün gedən ilk ölkə olmuşdur. Buna qarşı-lıq Azərbaycan qurtarma heyyyətini daşıyan təyyarə 11 dekabr günü ermənilər tərəfindən məhv edildi. İçində 78 nəfərin olduğu təyyarə "qəzasından" sadəcə bir nəfər xilas ola bildi. Xilas olan bu şəxsin anlatdıqlarına görə Ermənistan tərəfinin anlatdıqlarının əksinə, təyyarə enməyə başlayanda hava dumanlı deyildi. Qüllənin bilə-bilə səhv təlimat verməsi Azərbaycan təyyarəsinin qəza keçirməsinə səbəb olmuşdur. (645).

A.Abdullayev yazdığı kitabda maraqlı bir mövzuya diqqət çəkir: "...Ancaq dörd il sonra hadisələr haqqında açıq və dəqiq məlumatlar əldə edə bildik. Bunu açıqlayan Səbuhi Səmədov olmuşdur. O, 1992-ci il yanvar ayının 3-də "Səhər" qəzetinə verdiyi müsahibədə belə deyirdi: "1988-ci il 11 dekabr günü təyyarənin "qəza" keçirdiyi gündə hava günəşli və açıq idi. Heç bir duman yox idi. Mən bir təyyarənin Hava limanının üzərində fırlandığını görürdüm. Təyyarənin enəcə-yi zolağda çox sayda maşın dayandırılmışdı. Onlar təyyarənin enməsinə mane olurdular. Belə olduqda təyyarə Hava limanı üzərində 3-4 dəfə fırlandıqdan sonra uzaqlaşmaq məcburiyyətində qaldı. Elə bu zaman güclü bir partlayış oldu. Mən Leninakan üzərində bir təyyarənin havanın du-

manlı olduğu nəticəsində "qəza" keçirdiyini eşidəndə şok oldum..."

Bu hadisədən bir gün əvvəl isə Yuqoslaviya təyyarəsi "qəza" keçirmişdi. Erməni terroristlər təyyarənin Belqrad-Ankara-İrəvan istiqamətində uçduğunu hesaba alaraq bunun bir Türkiyə təyyarəsi olduğunu düşünmüş və bu səhv nəticəsində təyyarə partladılmışdı. Sonralar səhv etdiklərini anlayan ermənilər öz kədərlərini bildirmək məqsədilə ölən yuqoslavlular üçün bir abidə tikdirmişlər. (646).

İstər təyyarədə olan A.Abdullayev, istərsə də onun məlumatlarına mənbə olan Saleh bəyin çalışmalarında Leninkan (Spitak) zəlzələsindən sonra Ermənistana olunan daxili və xarici yardım paketlərinin çoxunun içində silah olduğunu açıqlanmışdır. Saleh Bəy fransız qəzetini əsas alaraq, Livandan İrəvana gələn təyyarələrin silah və hərbi ləvazimatlar gətirdiklərini bildirir.

Ermənilərin Livan əlaqələrinə diqqət çəkən digər bir çalışmada maraqlı məlumatlara yer verilmişdir. Bu məlumatlara görə 1975-ci ildə Beyrutda qurulan ASALA erməni terror təşkilatı Sovet İttifaqının təsiri altında fəaliyyət göstərən Fələstin Qurtuluş Təşkilatından silah yardımı görməkdə idi. Buna bənzər "Erməni devrim ordusu" və "Erməni soyqırımını mühakimə edən ədalət komandası" kimi təşkilatların əlində çox sayda silah ambarı var idi. (647).

A.Abdullayev isə daha önəmli bir açıqlamaya diqqət çəkir: "Livandan İrəvana gələn təyyarələr ağır hərbi avadanlıq daşıyırdılar. Təyyarələri boşaltma işləri gecələr erməni əsgərləri tərəfindən aparılırdı. Artıq bir neçə gündür Hava limanında rus əsgərlərinə rast gəlinmirdi. Qarabağ hadisələri pisləşdiyi zaman Ermənistan ilə Azərbaycan sərhədlərindəki erməni kəndlərində çox sayda silahlı erməni dəstələri görünməyə başladı. Bu terror dəstələrinin başında Beyrut və Şamdan gələn erməniləri görmək mümkün idi. Ermənilər



bu yeni şəraitdən faydalanaraq “Böyük Ermənistan” adına yeni torpaqları ələ keçirmək niyyətində idilər. Onlara görə “Böyük Ermənistan” torpaqları köçəri barbarlar tərəfindən işğal olunmuş və zavallı ermənilər yox edilmişdilər. Bu gün törədilən ədalətsizliyi aradan qaldırmağın zamanı gəlmişdir...” (648).

Bütün bunlar ermənilərin Azərbaycana qarşı işğal siyasətini həyata keçirmək üçün bir tərəfli olaraq necə silahlandırıldıklarını, buna qarşılıq Azərbaycanın iki tərəfli olaraq sıxışdırıldığını göstərir. Maraqlıdır, çox-çox sonralar M.Qorbaçov öz etiraflarının birində belə açıqlama vermişdir: “Mən erməniləri Kremldə danışımağa dəvət etdim və baş verən hadisələri geniş açıqlamalarına şərait yaratdım. Onlar topladıqları sənədlər və məlumatlar işığında bu problemin tarixini geniş və aydın bir şəkildə açıqladılar. Sonra onlar necə təzyiqlə altında tutulduqlarından, öz ölkələrindən necə təcrid edildiklərindən, keçmiş tarixi məbədlərinin necə yox edildiyindən bəhs etdilər. Qonaqlarımdan biri bu danışılanları belə yekunlaşdırdı: İslamın xristianlar üzərindəki hücumları davam edir.” (649).

Doğrusu, Azərbaycanın da daxil olduğu bir ittifaqın başında duran Baş katibin hadisələrin pərdə arxasını bilmədiyini söyləməsi, problemi həll etmək üçün sadəcə ermənilərə fürsət verməsi və bütün bunlar azmış kimi, 1720-ci ildən bəri rusların Azərbaycanda törətdiklərini və Ermənistan deyilən ölkənin necə təşkil olunduğunu hesaba almadan və bu zaman içərisində Qafqazda türklərə qarşı törədilən vəhşilikləri göz ardına vuraraq ermənilərin əllərindəki “məlumatları” həqiqət qəbul etməsi o qədər də inandırıcı deyildir. Çox güman ki, M.Qorbaçov, azərbaycanlıları bir islam kimliyini bölüşən düşmən olaraq zehmində qəbul etmişdir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan türklərinin Ermənistandan didərgin salınmaları bütün sürətilə davam edirdi. 1988-

1989-cu illərdə Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri işğancə və qətliaamlar qarşısında daha artıq dözə bilməmiş, təxminən 220 min insan öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. (650). Təkcə Nüvədi kəndinin əhalisi erməni hücumlarına uzun zaman dözmüş, ancaq 8 avqust 1991-ci il tarixində onlar da öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. (651).

Təkrar edirik, əgər Sovet İttifaqı istəsəydi, Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı sərhəddi kontrol altında tutar, hadisələrin böyüməsinin qarşısını ala bilərdi. Ancaq Moskva, tarix boyu olduğu kimi, əvvəldən bəri ermənilərin tərəfində olmuş və bu istiqamətdə verdiyi “qərarlar” nəticəsiz qalmışdır.

Bu da bir həqiqətdir ki, Ermənistandakı müdafiəsiz və silahsız Azərbaycan xalqına qarşı zorakılıq, zülm və vəhşiliklərə başlayan erməni milislərinə Ermənistan Kommunist partiyası dəstək vermiş, hətta Sovet hərbi qüvvələrinin əsgərləri də bu vəhşiliklərə qatılmışlar. Bunlar azərbaycanlıların evlərini yandırdılar, cinayətlər törətdilər, həyatda qalanlarını qışın soyuğunda dağlardan Azərbaycan istiqamətində qovdular və onlara: “Ermənistandan rədd olun, lənət olsun türklərə” – dedilər. (652).

Ermənistandakı azərbaycanlılara zülm və işğancə verilir xəbərləri gəldikdə Azərbaycandakı nümayişlər daha kəskin bir hal aldı. Azərbaycan Dağlıq Qarabağda fəvqəladə hal elan etdi. Belə olduqda İrəvandakı hadisələr daha da şiddətləndi. Azərbaycanda da ermənilərə qarşı təzyiqlər başladı. Ermənilərin törətdikləri qətliaamlar nəticəsində Dağlıq Qarabağ erməniləri və azərbaycanlılar arasındakı gərginlik daha da artdı. Moskva Qərb qüvvələrinin gözlədikləri səhv addımı atdı. Bu addım haqsız qorumaq, haqlını cəzalandırmaq kimi ortaya çıxdı. Bu da Azərbaycan türklərinin qürurunu alçaltdı və onları qarşı-qarşıya qoyduqları bu haqsız vəziy-



yətin düzəldilməsi üçün şiddətli nümayişlərə sövq etdi. Azərbaycanlılar "Ya Dağlıq Qarabağ, ya ölüm" şüarı ilə nümayişlər etmələri, özlərinə aid bir Vətən parçasının əllərindən alınması ilə təhqir edilən, digər xalqların qarşısında qırılan milli qürurlarının bir nəticəsidir. (653).

Moskva bu qarışıqlıqların qarşısını almaq və ermənilərin qan tökmələrini və təhriklərini dayandırmaq məqsədilə 1989-cu il yanvar ayının 12-də Dağlıq Qarabağın idarəsini ermənilərdən alıb xüsusi bir komissiyaya verməyi qərarlaşdırdı. Beləcə Dağlıq Qarabağda xüsusi bir idarəçilik tadbiri ediləcəkdə. Azərbaycan bu fikri müsbət qarşıladı, çünki ermənilərin idarəçiliyinə son verilməklə Qarabağın Azərbaycana aid olduğu Moskva tərəfindən də doğrulanır, təsdiq edilirdi. (654).

Buna baxmayaraq nümayişlər və çaxnaşmalar davam edirdi. 1 iyun 1989-cu ildən etibarən Azərbaycana yeni köç dalğası başladı. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi üçün rəhbərlik üzərində təzyiqini artıran ermənilər iyun və iyul aylarında Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanda qarışıqlığı artırdılar. Erməni çətləri Azərbaycan dəmiryollarında sabotajlara başladılar. Bu hadisələr Azərbaycandakı nümayişləri daha da şiddətləndirdi. Azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağdakı xüsusi idarəçilərə etiraz edir, bu xüsusi idarənin ləğvini və Azərbaycanın suverenliyinin təkrar təmin olunması üçün Azərbaycanda müstəqilliyin elan edilməsini tələb edirdilər. Bu nümayişlərdə 1918-1920-ci illərdə müstəqil Azərbaycanın üç rəngli bayrağı dalğalandı. Beləcə, Azərbaycan türklərində gec də olsa milli oyanış baş verirdi.

1989-cu ilin yay aylarında və sonra sentyabr ayında Azərbaycandan Ermənistanla göndəriləcək qida və digər məhsullara yolu bağladılar. O zaman Ermənistanın etdiyi ithalatın təxminən 80 faizi Azərbaycandan keçirdi. Sentyabr ayının 25-də keçirilən Sovet İttifaqı Ali Sovetinin iclasında M.Qor-

baçov Azərbaycanın Ermənistanla qarşı tətbiq etdiyi mühasirəni qaldırmasını və problemlərin həlli üçün görüşmələri qəbul etməsini istədi. Nəticədə bu bölgəyə Daxili İşlər Nazirliyinin birlikləri göndərildi. Ancaq mühasirə qaldırılmadı, əksinə, daha da güvvətləndirildi. (655).

Bu arada Azərbaycanda mühüm bir hadisə baş verdi – 23 sentyabr 1989-cu ildə Azərbaycan Milli Məclisi qəbul etdiyi bir qərarla Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Bu qərarla:

1. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağın üzərindəki suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığı təsdiq edilirdi.
2. Azərbaycanın Sovetlərdən ayrılması qəbul edilirdi.
3. Sovet İttifaqının qəbul etdiyi qanunlar üzərində Azərbaycanın veto haqqının olduğu bildirilirdi.
4. Azərbaycanın öz təbii mənbələri üzərində tamamilə və mübahisəsiz nəzarət haqqı olacaqdı. (656).



## 20 YANVAR FACİƏSİ

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra 1989-cu ilin noyabr ayında Sovet İttifaqı Ali Soveti Moskvanın Dağlıq Qarabağ üzərindəki hegemonluğuna son verdi. Beləcə Dağlıq Qarabağ bölgəsi heç bir şərtsiz yenidən Azərbaycan dövlətinə qatıldı. Lakin Ali Sovet bu bölgədə hər hansı bir sərhəd dəyişikliyi ilə yanaşı, erməni və Azərbaycan əhəlisinin sayına uyğun bir şəkildə təmsil edəcək bir rəhbərlik təşkilatının qurulmasına qərar verdi. Azərbaycan Ali Soveti Moskvadan gələn bu direktivə cavab olaraq, müstəqillik qanununa əsaslanaraq azərbaycanlıların çoxluqda olduqları və rəhbərliyini Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin keçmiş II katibi Viktor Polyaniçkonun qurduğu bir "Təşkilatlanma komitəsi"ni təsdiq etdi. Belə olduqda, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Şurası və Ermənistan Ali Soveti 1989-cu il dekabr ayının 3-də Dağlıq Qarabağın Ermənistan hökumətinin idarəsi altında olan "Birləşmiş Ermənistan Respublikası"na qatıldığını açıqladı. (657).

Rusiyanın ikitərəfli oyununu nəticəsində baş verən bu hadisələr Azərbaycan türkünə hövsələdən çıxardı və 1989-cu il sentyabr ayının 2-də Azadlıq meydanında başlayan mitinq qatılanların sayı 1 milyona yaxınlaşdı. Bununla azərbaycanlılar səslərini bütün dünyaya çatdırmağa çalışdılar. Bu mitinqdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ay-uldüzlu üç rəngli bayrağı ilə M.Ə.Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz" və "Bütün dünya türkləri birləşin" şüarları ilə azərbaycanlılar bütün Türk dünyasını birliyə çağırırdılar.

1990-cı il yanvar ayının 9-da Ermənistan Ali Soveti 1990-cı ilin büdcəsində Azərbaycan torpağı olan "Dağlıq Qarabağın Sosial və iqtisadi inkişafı" üçün bu bölgəni öz proqramına əlavə etdi və Ermənistana bağlı bir bölgə kimi göstərmə-

yə çalışırdı. Doğrudur, Sovet İttifaqı Ali Soveti bu qərarı keçərsiz saydığını açıqladı. Lakin Ermənistan Ali Soveti bu qərara verdiyi cavabda Ermənistan Respublikasında əvvəl Ermənistanın qanunlarının keçərli olduğunu bildirdi. (658).

1990-cı il yanvar ayının 11-də Azərbaycan Milli Məclisi Ermənistan Milli Məclisinin Dağlıq Qarabağ ilə əlaqəli 9 yanvar 1990-cı il tarixli qərarını millətlərarası qanunlara qarşı kobud bir müdaxilə olaraq dəyərləndirərək etiraz etdi.

1990-cı il yanvar ayının 12-də ermənilərin Xanlar və Şaumyan bölgələrində havadan və yerdən etdikləri hücumlar nəticəsində 12 nəfər öldürülmüş, 22 nəfər girov götürülmüş, 1 nəfər yaralanmışdır.

Bütün bu hadisələr nəticəsində Bakıda fasiləsiz davam edən nümayişlər, mitinqlər və iclaslar 19 yanvar 1990-cı ildə yüksək mərhələyə çatmışdı. Beləcə erməni uydurmaları və vəhşiliklərinə qarşı heç bir tədbir görməyən Sovet sistemini tənqid edən mitinqlər Azərbaycandakı Sovet nəzarətinə qarşı həqiqi bir təhdid əmələ gətirirdi. Nəticədə, 20 yanvardan etibarən başlayacaq fəvqəladə hal elan edildi. Məqsəd erməni məsələsi ilə əlaqəli Sovet sisteminə qarşı çıxan mitinqi dağıtmaq, nümayişləri qadağan etmək və azadlıqdan dəm vuran millətin "dərşini" vermək idi. Beləcə, Sovet hərbi hissələri etnik qarşıdurmanı dayandırmaq üçün deyil, Azərbaycanın millətçi hərəkatını dayandırmaq üçün insanlıq tarixinin ağır cinayətlərindən birini həyata keçirdi. M.Qorbaçov Sovet xalqına müraciət edərək "Azərbaycan millətçiləri iqtidarı zorla ələ keçirmək istədiklərinə görə, Moskvanın Bakıya Sovet hərbi hissələrini göndərmək məcburiyyətində qaldığını..." açıqladı. Əslində M.Qorbaçov Azərbaycan xalqının əlindəki ov tufənglərini toplatdırıb, Sovet əsgərlərini tanklarla Bakıya göndərərək, milli haqlarını tələb edən azərbaycanlı vətəndaşlarını qırdırmamalıydı, əksinə, bu hərbi hissələri Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndə-



rib azərbaycanlıların köçə zorlanmalarının qarşısını almalıydı. Bu da bir həqiqətdir ki, Bakıya göndərilən əsgərlərin əksəriyyəti erməni soylu əsgərlər, daha doğrusu banditlər idi. Ümumiyyətlə, Moskvanın Azərbaycana göndərdiyi əsgərlərin sayı 24 minə yaxın olmuşdur. (659).

Bakıda elan olunan fəvqəladə vəziyyət 20 yanvar gecə saat 00.00-dan etibarən başlayacaqdı. Bakı şəhərinə giriş yolları və şəhərdəki hərbi hissələrin yerləşdiyi yerlərin giriş-çixışları avtomobillər və avtobuslarla bağlanmışdı. 19 yanvardan 20 yanvara keçən gecə tanklar bu maşınların üstündən keçərək şəhərdəki silahsız insanlara qarşı qırğına başladılar. Bununla yanaşı Bakıya havadan və dənizdən də müasir silahlarla təchiz olunmuş "Sovet əsgərləri" basqın etdilər. Yüzlərcə azərbaycanlı öldürüldü. Tankların altında əzilmiş və avtomat silahlarla yaxın məsafədən öldürülmüş insanların cəsədləri tük ürpərdici idi. İnsanlar ağır tanklar altında parça-parça edilmiş, bəzi cəsədlər yandırılmışdı. O gecə şəhəri bərhad hala gətirən tanklar minik maşınlarının üstündən keçirdilər. İnsanlar vəhşicəsinə qətlə yetirilirdilər. Sonradan məlum oldu ki, rus əsgərinin çoxunu ermənilər təşkil edirmişlər. Bu şərəfsiz "adamlar" dinc əhaliyə, hətta yaralalıları daşıyan təcili yardım maşınlarına avtomat silahlardan atəş açırdılar. Mən bütün bunları öz gözlərimlə gördüm. Bir insan olaraq bu qanlı vəhşətə, bu dəhşətli cinayətə heç bir haqq qazandıra bilmirdim. Şəhərin küçələri yüzlərcə günahsız insanın qanına boyanmışdı. Bu qanlı qırğın, sözün əsl mənasında bütün insanlığa qarşı törədilən bir cinayət idi. "Qanlı yanvar" Azərbaycanın yeni tarixinin dəhşətli səhifələrindən biridir.

Bəli, 1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə dinc Bakı şəhəri faciəli bir gecə yaşadı. M.Qorbaçovun əmri, Yazovun komandanlığı ilə Sovet qoşunları şəhəri gülləbaran etdilər. Azadlıq, istiqlal eşqilə əliyalın ayağa qalxmış ne-

çə-neçə oğul və qızlarımız öz sinələrini tankların, zirehli maşınların hücumuna sipər edərək qəhrəmanlıqla şəhidlik zirvəsinə uçaldılar. O gecə haqsızlığa qarşı qəzəbli ana səsi haray salaraq insanları imdada çağırırdı. Bu səs, bu haray indi də Bakının səmasında dolaşır, yaddaşlarda qaynayır. İndi o faciəni görənlər Bakının o dəhşətli gecəsinin səsi, o fəryadın əks-sədası ilə yaşayırlar.

Erməni faşizminin yüz illərdən bəri Azərbaycana qarşı yürütdüyü məkrli soyqırımının daha bir xəyanətəkar əməli baş verdi. Bunlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Qafqaz və ətrafı üçün də bir təhlükədir. Bu təhlükəni sövşdürmək hər birimizdən hünər istəyir, birlik istəyir. Bizim amalımız həmrəylik və hünər olmalıdır. Rəsmi açıqlamalara görə, bu faciəvi gecədə 131 nəfər öldü, 174 nəfər yaralandı, təxminən 400 nəfər həbs edildi və 4 nəfər itkin düşdü.

Sovet ordusunun Bakıya giriş səbəbi mövzusunda müxtəlif açıqlamalar verildisə də, o dövrün müdafiə naziri D.Yazovun daha sonra "İzvestiya" qəzetinə verdiyi açıqlamada ordunun Bakıya Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin quruluşlarını dağıtmaq məqsədilə girdiyini bildirmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, Azərbaycana əsgər göndərilməsini şəxsən M.Qorbaçov uyğun görmüşdür. O, digər respublikalardakı millətçi hərəkətlərin Azərbaycandan dərs almalarını istəyirdi. Yəni, siz də millətçi hərəkətlərə davam etsəniz, sonunuz Azərbaycan kimi olacaqdır... demək istəmişdir.

Bütün bunlar M.Qorbaçovun münafıqlıyından, onun bir aktyor kimi rolunu mükəmməl oynamasından irəli gəlirdi. Doğrudur, o, rəhbərliyə gəlmədən əvvəl artist deyildi. Amma vəzifə başına keçdikdən sonra aktyorluğa başlamış, bir erməni tərəfdarı olaraq rolunu yaxşı oynamışdır. Doğrudur, dünya tarixində əsas sənəti aktyorluq olan adamlar arasından dövlət rəhbərliyinə gələnlər olmuşdur. Məsələn, R.Reyqan kimi. Amma o, vəzifə başına keçdikdən sonra aktyorlu-



ğ u buraxmış, sözün əsl mənasında bir rəhbər olmuş, ABŞ kimi böyük bir dövləti müvəffəqiyyətlə idarə etmişdir. R.Reyqan ABŞ tarixində ən yaxşı rəhbərlərdən biri olmuşdur. M.Qorbaçov isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vəzifə başına keçdikdən sonra "aktyorluğa" başlamış və o da vəzifəsini "müvəffəqiyyətlə" yerinə yetirmişdir, hətta onun "fəaliyyəti" Nobel mükafatına layiq görülmüşdür!..

20 yanvar qətliamının ardından Azərbaycanda M.Qorbaçova, Kommunist partiyasına və Sovet dövlətinə qarşı nifrət dalğası böyüdü. 21 və 22 yanvar günlərində yüz minlərlə insanın qatılması ilə Bakının işğalında ölənlər üçün böyük cənazə mərasimi keçirildi. Ölkədə üç günlük matəm elan edildi. Fövqəladə vəziyyət elan olunmasına baxmayaraq 22 yanvar günü matəm nümayişi və sonra şəhidlər xiyabanına dəfn mərasiminə təxminən 1,5 milyon insan qatıldı. Azərbaycanın bütün bölgələrində yas mərasimi keçirildi. Törədilən qətliama nifrət hissi olaraq qırx günlük tətillər başladı. Xalq cəm halında Kommunist partiyasından istefa edərkən "Qorbaçov qatildir," "Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına xeyr," şüarları səsləndi...

Heç şübhəsiz, "Qanlı yanvar" qırğını Moskva ilə onun Bakıdakı təmsilçilərinin bir oyunu idi. Bu oyunda baş rolunu oynayan yenə də M.Qorbaçov idi. İşin ən maraqlı nöqtəsi bütün bu hadisələr, başda Moskva olmaqla, dünya mediasında, "Bakıda dövlətə qarşı üsyan edən bir dəstə islamçı terroristlərə qarşı əsgəri müdaxilə" olaraq dəyərləndirilirdi. Azərbaycana bir türk-müsəlman görüntüsü verilir, ünvanına uydurulan hər cür yalanlar həqiqət kimi qəbul edilirdi. Ermənilərin isə "xristian" görüntüsü ilə keçmişdən bəri türklərə qarşı cızılan mübarizəni davam etdirmələri onlara simpatiyaları artırırdı. Yəni, yüzillər əvvəl olduğu kimi, bu gün də xristian dünyası Azərbaycanda nələrin baş verdiyi ilə yaxından maraqlanmadı.

## 20 YANVAR FACİƏSİNİN

### FOTOŞƏKİLLƏRİ

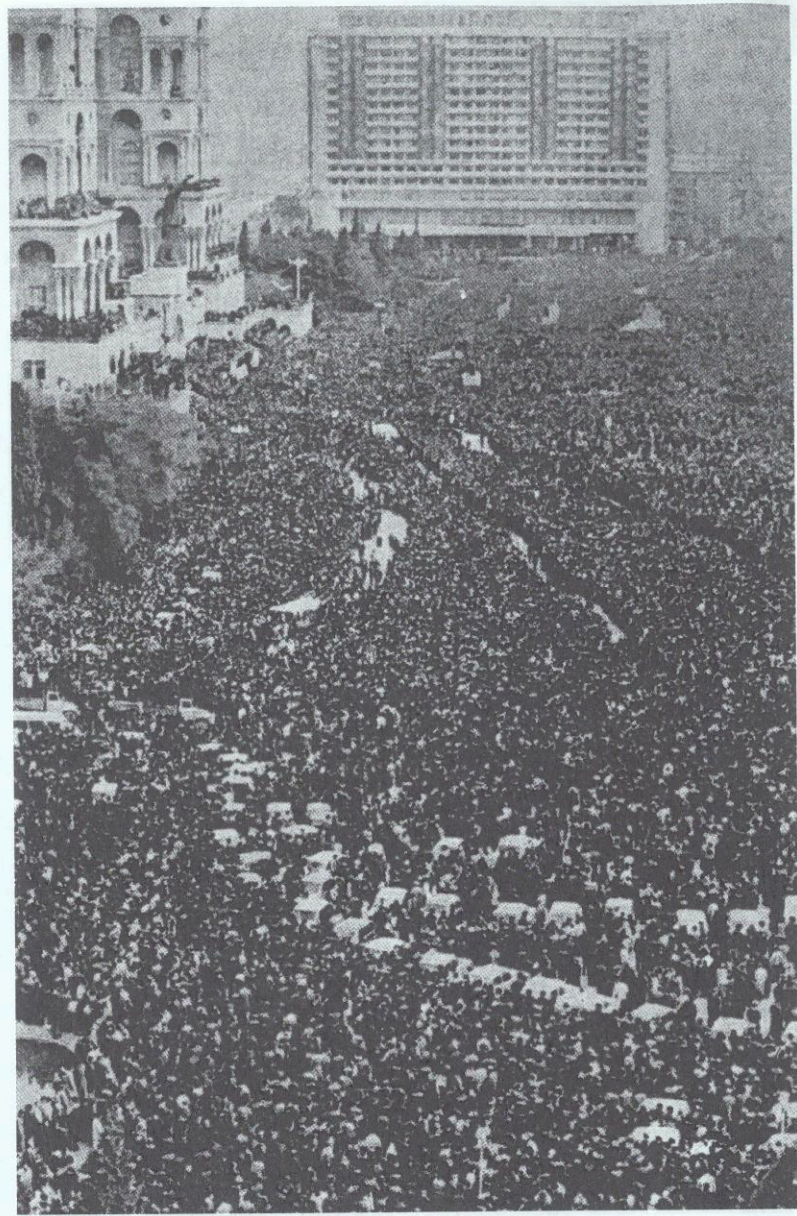
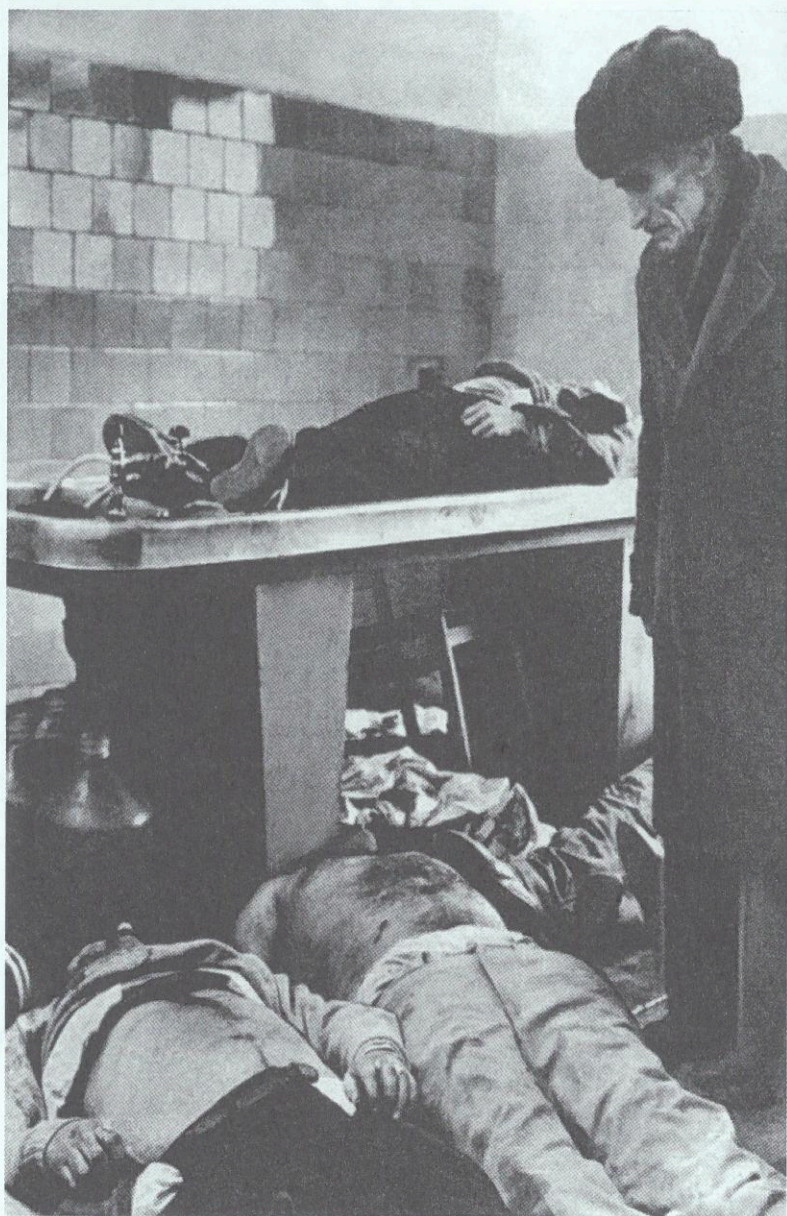


















### ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞININ ŞİDDƏTLƏNMƏSİ

Bakıda baş verən "Qanlı yanvar" faciəsi ermənilərin işinə yaramışdır. Onlar Azərbaycanla olan sərhədləri boyunca hərbi hazırlığı daha da gücləndirdilər. Hədəfi çəsdürmək üçün Naxçıvana qarşı hücumu keçdilər. Məqsəd Naxçıvanı da Ermənistan qatmaq idi. Əslində, Naxçıvan uzun zaman bəri Ermənistanın embarqosu altında idi. Naxçıvanı ayaqda tutan tək yol Türkiyə ilə arasındakı 11 kilometrlik sərhəddin olması idi. Buralar da tez-tez ermənilər tərəfindən silahlı hücumlara məruz qalırdı. Naxçıvanın Kərki kəndinə hücum edən ermənilər 320 Azərbaycan türkünə öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdular. Erməni daşnakların bu hücumlarına rus əsgərləri də dəstək verirdilər. Məsələn, rus əsgərlərinin qatılması ilə ermənilər 1990-cı il mart ayının 24-də Qazax rayonuna bağlı Bağanis-Ayırım kəndinə hücum edərək ikisi qadın, biri iki aylıq körpə uşaq olmaqla 7 Azərbaycan vətəndaşını işgəncə verərək öldürmüş, cəsədlərini yandırmışlar. Bununla yanaşı 11 yaşayış evi də yandırılmışdır. (660).

19 avqust günü isə Qazax rayonunun səkkiz sərhəd kəndinə hücum edildi. Dağlardan atılan top atəşilə evlər və rəsmi binalar dağıldı. 18-20 avqust tarixində ermənilər Sovet hərbi hissələrinin köməyi ilə Qubadlı və Laçın rayonlarının kəndlərinə də hücum etmişlər. Xüsusilə Qubadlı rayonunun Yuxarı Çıbıqlı kəndində düşməne qarşı yerli xalq sərt bir dirəniş göstərmişdir. Bu dirəniş nəticəsində 20-ə yaxın itki verən ermənilər geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu hücum sırasında azərbaycanlıların yanında yer alan Sovet ordusuna bağlı əsgərlərdən Oleq Babak ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür. (661).

Azərbaycan sərhədlərində bu vəhşilikləri törədənlər Erməni Milli Hərəkəti ilə yanaşı yaradılan erməni milli ordusunun əsgərləri idi. Bunlar rusalardan aldıkları silahlarla yanaşı xaricdə yaşayan erməni qruplaşmalarından aldıkları silahlardan da istifadə edirdilər. Belə ki, 24 yanvar 1990-cı il tarixli Parisin "Le Journal du dimanche" adlı bir qəzetində yazılan xəbərdə İrəvana Livandan avtomat və ağır silahlar daşıyan təyyarələrin gəldiyini bildirirdi. Yəni bu yazıda: "Yüklərin boşaldılması işi erməni gömrükçülərin nəzarəti altında aparılır. Gömrük işçiləri arasında bir rusa rast gəlmək mümkün deyildir. Hal-hazırda Qarabağda daxili ixtişaş başlamışdır. İrəvanda və sərhəd kəndlərində silahlı adamların sayı getdikcə artır. Bu çətlərin başında Beyrut və Şam ermənilərini də görə bilirik. Küçə döyüşlərinin taktikasına alışan yüzlərlə Livanlı erməni buralara vizasız gəlmişlər. Bunların bəziləri İrəvandır, lakin çoxu Azərbaycan bölgəsi istiqamətində yola düşmüşlər. Dağlıq Qarabağ erməni komitəsi Azərbaycana qarşı hücumu hazırlanır"– deyilir.

Azərbaycan öz bölgəsindən keçən silahları müsadirə etdikdə ermənilər bunu blokada adlandırmışlar. Burada yaradılan yeni milis qüvvələri Sovet ordusuna aid silahları da ələ keçirmiş, müsadirə etmişlər. Beynəlxalq Siyasət komissiyası və Ali Sovetin mənbələrinə görə 1990-cı ilin yanvar ayından 10 fevrala qədər 179 alovlu silah, 3 top, 13 cihazlı tüfəng, 1000 avtomat silah, 1300 tüfəng, 1300 tapança, 133 top, 556 əl bombası, 13.000 mərmə, 1921 ton partlayıcı maddə ələ keçirilmişdir. (662).

1990-cı ilin avqust ayında Erməni Milli Hərəkətinin rəhbəri və Dağlıq Qarabağ Komitəsinin lideri L.Ter-Petrosyan Moskvanın dəstəklədiyi Ermənistan Kommunist Partiyasının I katibini məğlub edərək Ermənistan Dövlətinin rəhbəri oldu.



1990-cı il avqust ayının 23-də L.Ter-Petrosyan və Ermənistan Ali Soveti, Sovet İttifaqından ayrılmadan "azadlığın" başlanğıcı olaraq müstəqillik elanını qəbul etmişlər. Ter-Petrosyan Moskvaya qarşı sülhsevər bir siyasət mənimsəmiş, M.Qorbaçovun 25 iyul tarixli qərarına uyğun pozğun erməni dəstələrini təsirsiz hala gətirmək istəmiş, rəsmi milli erməni ordusunu quraraq 140.000 adamı davaları uğrunda hərəkətə gətirməyi bacarmışdır. (663).

Ter-Petrosyanın zamanında ermənilər Azərbaycan kəndlərini və yaşayış yerlərini işğal etməklə kifayətlənməyib Azərbaycanın xarici əlaqələrini də kəsməyə çalışmışlar. Xüsusilə Gürcüstan – Azərbaycan avtomobil yolları və dəmiryolu xətləri tez-tez erməni terror dəstələrinin hücumuna məruz qalmış və minik vasitələri partladılmışdır. Azərbaycan türkünə qarşı ilk erməni terror hadisələrindən biri 1991-ci il may ayının 6-da Kolonyurd vağzalında törədilmişdir. Sərnişin qatarının partladılması nəticəsində 12 azərbaycanlı öldürülmüşdür. 1991-ci il iyul ayının 31-də Moskva – Bakı istiqamətində irəliləyən qatar Dağıstanın Maxaçqala şəhərinin yaxınlığında partladılmışdır. Bu partlayış nəticəsində 15 nəfər ölmüş, 16-sı isə ağır yaralanmışdır. 1990-cı il avqust ayının 10-da Tiflis – Bakı sərnişin avtobusu Yevlax rayonunda ikən partladılmışdır. Bu partlamada 17 nəfər ölmüş, 15 nəfər isə yaralanmışdır. Digər bir terror hadisəsi Simferopol – Bakı qatarı üzərində törədilmişdir. Bu qatar Rostov yaxınlığında partladılmışdır. (664).

Sistemli şəkildə davam edən bu təzyiqlər və işğal siyasəti Azərbaycan cəmiyyətini ruhdan salmadı. Ali Sovetin iclasında milli ordunun təşkil olunması və Azərbaycanın müstəqilliyinin elanı üçün qərarların alınması yekdilliklə qəbul edildi. Beləliklə, oktyabr ayının 8-də toplanan Ali Sovet, oktyabr ayının 9-da milli ordunun qurulması, oktyabr ayının 18-də "Azərbaycan Dövlətinin Müstəqilliyinə aid Kon-

stitusiyaya aktı" və oktyabr ayının 30-da Ali Sovetin Milli Məclisə döndərilməsinə aid qərarları qəbul etdi. Qəbul edilən konstitusiyaya aktında Azərbaycan Çümhuriyyəti Ali Sovetinin, Azərbaycan Milli Şurasının 28 may 1918-ci il tarixli İstiqlal Bəyannaməsi ilə Azərbaycan Demokratik Çümhuriyyətinin mirasına dayanaraq və özünün 30 avqust 1991-ci il tarixli Bəyannaməsini əsas götürərək müstəqil Azərbaycan Çümhuriyyətinin siyasi və iqtisadi təşkilatlarını qurmağa qərar verdiyi bildirilirdi. (665).

Azərbaycan xalqı da dekabr ayının 29-da keçirilən referendumda Azərbaycanın müstəqilliyi lehinə səs verərək Azərbaycan Çümhuriyyəti Ali Sovetinin 18 oktyabr 1991-ci il tarixli müstəqillik qərarını təsdiq etdi. (Bu referenduma millətin 87 faizi qatılmışdır). Bu səsvermənin nəticəsində Azərbaycan xalqı 1992-ci ili sevincli bir günlə qarşılamaş oldu. Xalq bayram edirdi. Azərbaycanın müstəqil bir dövlət olması azərbaycanlıların qanları bahasına əldə edilmişdi. ATƏT-ə üzv olan dövlətlərin Xarici İşlər Nazirləri yanvar ayının 30-da Praqada toplanaraq Müstəqil Dövlətlər Topluğunun 10 müstəqil cümhuriyyətini ATƏT-ə qəbul etdilər. Bu 10 dövlətlərin arasında Azərbaycan da var idi.

Müstəqilliyini qazanması Azərbaycanın problemlərin bitdiyi demək deyildi. Əksinə, Azərbaycan cəmiyyəti ən böyük çətinliyi müstəqilliyinin ilk dörd ilində yaşamışdır. Belə ki, A.Mütəllibov hökumətinin Rusiyaya, Elçibəy idarəsinin isə Türkiyəyə yaxın durması nəticəsində bu bölgənin dənşəli bir siyasət izləməməsinə və Dağlıq Qarabağda vəziyyətin Azərbaycanın əleyhinə inkişafına səbəb olmuşdur. Bir ara dövlətin başına keçirilən Y.Məmmədovun İrana yaxınlaşması bir nəticə vermədikdə, Azərbaycanın Milli Məclisində açıq bir şəkildə "Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşdirilməsi mövzusu"nun irəli sürülməsi, o zamana qədər örtülü olaraq Ermənistanla dəstək verən Rusiyanın Dağlıq Qarabağda



Azərbaycana qarşı hərbi çatışmaların içində yer almasına səbəb olmuşdur. T.Qafarovun da bildirdiyi kimi, "Yaranmış vəziyyətdə Ermənistan və Dağlıq Qarabağdakı erməni silahlı qüvvələri Sovet, BDT, sonra isə rus hərbi hissələrinin yardımını ilə Dağlıq Qarabağda geniş çaplı hərbi fəaliyyətlərə başlamış, bəzi strateji əhəmiyyəti olan bölgələri işğal etmiş, azərbaycanlıları buralardan qovub çıxarmışlar." (666).

Bu dövrdə Ermənistan rəhbərliyi bəzi dövlətlərin Ermənistanı işğalçı olaraq görmələrinin qarşısını almaq üçün, çox incə bir diplomatik qərar aldı. Daha əvvəlləri Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdiyini açıqlayan ermənilər 1991-ci ilin sentyabr ayında Dağlıq Qarabağda "Arstaxlı Ermənistan Xalq Respublikası"nın qurulduğunu açıqladı. Beləcə, Ermənistan işğalçı ölkə olmaqdan qurtaracaq, sadəcə Dağlıq Qarabağdakı ermənilərin müstəqillik haqlarını müdafiə edən bir tərəf olacaqdı. (667).

Doğrusu, Dağlıq Qarabağdakı hərbi qüvvələrin Ermənistandan bəsləndiyini inkar etmək mümkün deyildi. Yəni rus hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Ermənistandan və Qarabağdan bir milyona yaxın Azərbaycan türkünün öz ata-baba yurdundan qovan Ermənistan daşnakları idi. Yəni, Ermənistan, sözün əsl mənasında işğalçı bir dövlət idi. Heç şübhəsiz, erməni din xadimləri Vazgenlər, Mesroplar öz işlərini ustalıqla görmüş, xristian dünyasının bu faciəyə göz yummasını əldə edə bilmişdilər. Beləcə, Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda yer alan rus hərbi hissələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələri başladıkları qeyri-insani hərəkətlərlə Dağlıq Qarabağı və ətrafındakı bölgələri işğal edib Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzurda... qurduqları Ermənistanın sərhədləri içərisinə daxil etmişdilər.

Sovet İttifaqının dağılmasına iki önəmli hadisə səbəb olmuşdur:birincisi rəhbərliyə gəlidiyi gündən etibarən M.Qor-

baçov bu quruluşu dağıtmaq siyasəti izləmişdir, ikincisi isə Sovet İttifaqının sosializm qardaşlığı və birliyi anlayışı, millətçilik qarşısında məğlub olmuşdur. Bu zamanı ən yaxşı dəyərləndirən münafiq ermənilər olmuşlar. Ruslar sovet sisteminin gec-tez çökəcəyini bildiklərinə görə Qafqazda rus varlığını qorumaq üçün ermənilərin əli ilə bir bölgə təşkil etmişdilər. Bunun ən böyük sıxıntısını çəkən də Azərbaycan olmuşdur.

I Pyotrda etibarən Qafqazda oynanan siyasətin arxasında Rusiyanı axtarmaq lazımdır. Heç şübhəsiz, Ermənistan bu bölgədəki varlığını Rusiyaya borcludur. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər daşnakların təsiri və rəhbərliyi altında müstəqillik elan edərək bu bölgənin adını "Artsaxlı Ermənistan Xalq Respublikası" qoydular. Ermənilərin bu uydurmaları Azərbaycanın konstitusiyasına qarşı olduğuna görə, Azərbaycan Milli Məclisi bu qərarı qeyri-qanuni saydı. Buna baxmayaraq ermənilər o gündən etibarən Dağlıq Qarabağda ancaq Sovet İttifaqı konstitusiyasının keçərli olacağını bildirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq ermənilər sentyabr ayının ortalarında yenidən Azərbaycan – Ermənistan sərhəddindəki kəndlərə hücum etdilər, bir çox insanı öldürdülər, mallarını qarət etdilər. O zamanlar Rusiyada yeni iqtidara gəlmiş B.Yeltsin yanına Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayevi də alaraq 1991-ci il sentyabr ayının 20-də Bakıya gəldi. Bunların məqsədləri Azərbaycan – Ermənistan ixtilafını həll etmək idi. Onlar Xankəndinə gedəcəkdilər, lakin orada vəziyyət qarışıq olduğuna görə, əvvəl Gəncəyə getdilər, Dağlıq Qarabağda təhlükəsizlik şəraiti yaradıldıqdan sonra isə sentyabr ayının 22-də Xankəndinə getdilər. Burada Yeltsini qarşılamaq üçün 40.000 erməni toplanmışdı. Liderlər buradan İrəvana keçdilər. İki gün əvvəl Ermənistan müstəqillik üçün bir səs vermə keçirmiş, millətin səsinin çoxunu əldə etmişdi. Bu, Ermənistan üçün Sovet İttifaqından



ayrılmaq mənasına gəlirdi. B.Yeltsin və N.Nazərbayev Azərbaycan və erməni rəhbərlərini bir araya gətirərək bir dialoq başlatmaq istəmişdilər. Bu dialoqun başladılması və bir müqavilənin imzalanması üçün bitərəf bir bölgə olan Rusiya Federasiyasının Stavropol bölgəsindəki Jeleznovodsk şəhəri seçildi və orada görüşlər keçirməyi qərarlaşdırdılar. Azərbaycan – Ermənistan arasında Jeleznovodskda keçirilən görüşlər nəticəsində iki ölkə rəhbərlərinin imza atmaq mərasimilə nəticələndi. Bu müqaviləyə görə: “Qarabağda atəşkəs elan olunacaq, oradakı qruplar silahsızlandırılacaq, qanuni hökumət yenidən qurulacaq, iki həftə içində Daxili İşlər Nazirliyi, Qızıl ordu hissələri və qeyri-qanuni silahlı dəstələr döyüş bölgələrindən çəkiləcək, iki ölkə arasındakı görüşlər yüksək səviyyədə keçiriləcəkdir.” İmzalanan protokola görə, Ermənistan Milli Məclisi Dağlıq Qarabağın “erməni torpağı” olduğunu elan edən qərarını ləğv edəcək, Sovet İttifaqı Ali Sovetinin də bugünədək Dağlıq Qarabağla əlaqəli aldığı qərarları keçərsiz elan edəcək, hər iki tərəf girov götürdükləri insanları geri verəcəkdilər. (668).

İmza mərasimindən sonra L.Ter-Petrosyan bu protokollun “çözüm deyil, bu yolda atılmış ilk addım olduğunu” bildirdi. B.Yeltsin isə: “...tarixi bir addım” – deyərək Rusiya və Qazaxıstanın bu protokoldakı maddələrin yerinə yetirilməsini nəzarət altında tutacaqlarını bildirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağda erməni cinayətləri davam edirdi. Oktyabr ayının əvvəllərində Qarabağda yenə insanlar öldürüldü. Oktyabr ayının sonunda Jeleznovodsk protokoluna aid ikinci görüşmə İcəvan bölgəsindəki bir kənddə keçirildi. Yayınlanan bildirişdə: “Cinayət və intiqama əsaslanan döngənin durdurulmasının məcburi olduğu” bildirildi. Bu bir yumuşalma idi. Fəqət, oktyabr ayının 15-də Azərbaycan ilə Ermənistan arasında keçirilən Dağlıq

Qarabağ görüşmələrinə qatılan heyvəti daşıyan vertolyotun ermənilər tərəfindən vurulması nəticəsində 20 nəfərin vəfat etməsi Dağlıq Qarabağ hadisələrini yenidən qızıqırdı. Ölənlər arasında Azərbaycanın hökumət üzvləri, ədalət və təhlükəsizlik rəhbərləri, iki general, iki Sovet Millət Vəkili, Dağlıq Qarabağın KQB başkanı, qazax və rus nəzarətçilər, azərbaycanlı müxbirlər vardılar. Azərbaycan xalqının Prezident A.Mütəllibovu protest etməsi nəticəsində Mütəllibov hər cür tədbirlərin görülməyini bildirmək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə Ermənistana gedən dəmiryolu bağlandı.

Azərbaycan Ali Soveti noyabr ayının 26-da fəvqəladə bir iclas keçirərək Ermənistana qarşı həyata keçiriləcək tədbirləri müzakirə edərkən Moskva çox təlaşlı idi. M.Qorbaçov hər iki ölkənin rəhbərlərini Moskvaya çağırırdı.

Azərbaycan Milli Məclisi son qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin muxtariyyət statusunu ləğv etmiş və bu bölgəni Azərbaycana birləşdirmişdi. Ermənistan da bu qərarı “müharibə elanı” sayırdı. Moskvada Sovet İttifaqı Dövlət Şurası noyabr ayının 27-də bir bildiriş yayımlayaraq “Sovet İttifaqının Konstitusiyasına görə statusu bərpa edilən Dağlıq Qarabağda konstitusiya intizamının təkrar təşkil edilməsinin qərarlaşdırıldığı və bu qərarla Azərbaycan və Ermənistan dövlət rəhbərlərinin imzalarının olduğunu” bildirdi.

Bax bu bildiriş, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində bəlkə də bir nəticə verə bilərdi, lakin 1991-ci il dekabr ayının 8-də üç slavyan ölkəsi – Rusiya, Ukrayna və Belorusiyanın dövlət rəhbərləri Minsk şəhərində “Müstəqil Dövlətlər Topluluğu” müqaviləsini imzalayaraq Sovet İttifaqının dağıldığını rəsmən sənədləşdirdilər. Dekabr ayının 25-də isə M.Qorbaçov bütün vəzifələrindən istefa etdi. Beləliklə, Sovet İttifaqı rəsmən tarixə döndü.

Belə olduqda ermənilər yenidən aralığı qarışdırmaq üçün Xankəndinin ətrafında azərbaycanlıların yaşadıkları 16 kən-



di zorla boşaltdırır Şuşanı raket atəşinə tutdular. Nəticədə, Dağlıq Qarabağa fərqli bir status "qazandıracaq" işğalçı ölkə statusundan qurtarmağa səy göstərən Ermənistan, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra siyasətini dəyişən rus hərbi hissələrinə də hüquqi bir status yaratmaq üçün dekabr ayının sonunda Rusiya ilə "Dostluq, yardımlaşma və qarşılıqlı müdafiə haqqında" bir müqavilə imzaladılar. Beləliklə, Ermənistan Dağlıq Qarabağdakı rus hərbi qüvvələrindən "qanuni" olaraq faydalanacağını bildirmiş oldu. Əslində bu, Azərbaycan torpaqlarının işğalı Rusiyanın əli ilə həyata keçirildiyinin rəsmi bir isbatı idi.

Azərbaycan isə bir iş görə bilmirdi. Daxili çəkişmələr baş alıb gedirdi. Nəticədə, Azərbaycan Milli ordusunu təşkil etmək üçün hazırlanan qanun maddəsi kommunistlərin çoxluqda olduğu Azərbaycan Milli Məslisindən keçmədi. Milli Məclis Silahlı Qüvvələrin deyil, Müdafiə Nazirliyinin təşkili üçün bir qərar aldı. Ancaq müxalifətin təzyiqinə dözə bilməyən A.Mütəllibov 1991-ci il oktyabr ayının 9-da Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Qeyri-ciddiyətlə hazırlıq işlərinə başlayan rəhbərlərin fəaliyyətləri müsbət nəticələrdən uzaq olduğu bəlli idi. Hazırlıq, təhsil və hərbi tərbiyə görmədən qurulan hərbi hissələr birbaşa cəbhəyə göndərilirdilər. Bundan əlavə, bir də cəbhədə xüsusi təyinatlı milis dəstələri fəaliyyət göstərirdilər. Dövlətin müdafiə işlərində bir-birləri üzərində səlahiyyətləri olmayan bu qüvvələr arasında narazılıqlar yaranırdı. Hərbi təlim-tərbiyə görməyən bu müdafiə hərbi hissələri əllərindəki zəif imkanlarla tamamilə təchizatlı və hərbi təhsilli rus və erməni hərbi qüvvələri qarşısında bütün güclərindən istifadə etmələrinə baxmayaraq bir şey əldə edə bilmirdilər. Çünki onlar bir mərkəzdən idarə olunmur, pərakəndə hərəkət edirdilər. Bundan əlavə Xalq Cəbhəsinin liderləri arasında da çəkişmələr, bölünmələr yaşanmaqda idi.

Muxalifət siyasi və hərbi qabiliyyəti olan güclərdən deyil, müstəqilliyə könül verən kəslərdən əmələ gəlirdi. (669).

Azərbaycanın işğal qarşısında çəkdiyi ən böyük sıxıntı, kimin nə adına fəaliyyət göstərdiyinin qeyri-müəyyən olmasından irəli gəlirdi. Müstəqilliyini elan etməsinə baxmayaraq Azərbaycan rəhbərləri vətənin milli ordusunu qurmaq üçün uzun zaman Moskvadan cavab gözləmişdilər. Bütün bunlar Azərbaycan türkünün qədəri necə cızıldığını göstərir. Əslində bu mənzərə 70 il boyunca təzyiq altında milli hissiyatdan uzaqlaşdırılmış bir cəmiyyətin həzin görünüşünü əmələ gətirirdi. Azərbaycan müstəqilliyi üçün hər cür fədakarlığı edən, daxildə və xaricdə Sovet dövlətinin təhlükəsizlik komitəsi tərəfindən tamamilə bir qırğına uğradılan müsəvat nəslinin nəvələrinin milli mənlək və tarixinə sahib çıxma imtahanında bacarıqsızlığın konkret bir nümunəsi idi. Öz cəmiyyəti adından qərar verməyə aciz liderlər yetişdirən Azərbaycan türkləri qarşısında düşmən həm siyasi, həm hərbi, həm də psixoloji baxımdan daha qərarlı görünürdü. Məğlubiyətin qaçılmazlığı əvvəldən bəri məlum idi.

### XOCALI SOYQIRIMI

1992-ci il yanvar ayının sonuna doğru ermənilərin Dağlıq Qarabağ hücumları şiddətlənmişdi. Fevral ayının ilk günlərində İran Dağlıq Qarabağ məsələsində vasitəçilik təklif etdi, lakin Bakı bu təklifi qəbul etmədi. Fevral ayının ortalarında Strasburqda toplanan Avropa parlamenti Dağlıq Qarabağa nəzarətçi bir heyyyət göndərilməsini qərara almış, Azərbaycana qarşı baş verən hücumları qınamışdı. O günlərdə təyyarələrlə Livandan Dağlıq Qarabağa ermənilər üçün silahlar daşındığı ortaya çıxmışdı. Bundan əlavə İra-



nın da Ermənistanla silah verməsi ortalıqda gəzirdi. Ayın ortalarında Dağlıq Qarabağdakı hadisələr Azərbaycanın qədim tarixi mərkəzlərindən biri olan Şuşa şəhərinin ətrafına və Ermənistan – Azərbaycan sərhəddinə qədər yayılmışdı. Xocalı Rusiyanın 366-cı alayı və ermənilər tərəfindən mühasirə altında tutulurdu. Bu bölgədə gərgin bir vəziyyət yaranmışdı.

1992-ci il fevral ayının 20-də Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağ üçün Moskvada üç ölkənin Xarici İşlər Nazirləri toplandı və media qarşısında “Qarabağda atəşkəsin təmin olunmasını və yaşayış bölgələrinin üzərindəki mühasirənin qaldırılmasını qərarlaşdırdılar” bildirdilər və ATƏT-in prinsiplərinə bağlı qalacaqlarına və BMT ilə digər Beynəlxalq təşkilatlarının sülh söylərini dəstəkləyəcəklərinə söz verdilər. Bu deyilənlərə baxmayaraq Ermənistan Xarici İşlər Naziri Ovanesyan bu görüşlərdən sonra verdiyi açıqlamada, Sadıqov ilə görüşündə Dağlıq Qarabağ probleminin Ermənistanın problemi deyil, Azərbaycanla “Artsaxlı Ermənistan Xalq Respublikası”nın daxili işləri olduğunu söylədi. Bundan sonrakı görüşlərin Dağlıq Qarabağ təmsilçilərinin qatılmaları təmin edilmədən keçirilərsə hər hansı bir qərarın alınmasının doğru olmayacağını müdafiə edən Ovanesyan, Ermənistanın belə görüşlərə yalnız üçüncü bir tərəf olaraq qatılmaq istədiyini açıqladı.

Türkiyə Dağlıq Qarabağda çox ciddi bir vəziyyətin yaranacağını bilirdi. Buna görə də fevral ayının 19-da TBMM toplandı. Bu toplantıda Baş nazir, “Əgər Qərbi Dağlıq Qarabağ probleminə Ermənistanı dəstəkləyər və Ermənistan barışmaz bir hal alarsa, bu bölgədə müharibə başlayar” – deyərək ABŞ, Rusiya və Qərbi xəbərdar etdi.

Qarabağda BDT Qafqaz komandanlığına bağlı 366-cı alayın Şuşa şəhərini top atəşinə tutduğu xəbəri ətrafa yayılmış-

dı. Türkiyə ABŞ və Rusiyanın Ankara səfirlərini Xarici İşlər Nazirliyinə çağıraraq, onlardan “Dağlıq Qarabağ mövzusunda bitərəf qalmasını” tələb etdi. Nəticədə, BDT hissələrinin Baş komandiri Marşal Y.Şapoşnikov bu bölgədəki BDT hissələrinin, xüsusilə 366-cı motorlu alayının geri çəkilməsini istədi. Bu alayda erməni əsgərlərin çoxluqda olduqları məlum idi. Fevral ayının 20-də Rusiyanın 366-cı alayından qaçan dörd əsgər, xristian ruslar olaraq xristian ermənilərin tərəfində müsəlman azərbaycanlılara qarşı savaşağa çağırıldıqlarını etiraf etdilər. (670).

Bu günlərdə Türkiyə ictimaiyyəti ermənilərin Dağlıq Qarabağda uşaq, qoca, qadın, qız demədən törətdikləri cinayətlərə qarşı nümayişə başlamışdılar. Türkiyə hökuməti də hərəkətsiz qalmayacağını bütün dünyaya eşitdirmişdi. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri TBMM-dən bütün dünyaya səsənərək, “ATƏT təşkilatı Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu vurğulamışdır” – demiş və bunu bütün dünyaya çatdırmağa çalışmışdı. (671).

Beləcə gərginlik artarkən Dağlıq Qarabağda strateji əhəmiyyətə malik Xocalının vəziyyəti get-gedə pisləşirdi. Dağlıq Qarabağdakı yeganə Hava limanının olduğu Xocalı şəhəri 1991-ci il sentyabr ayının 10-dan etibarən mühasirə altında idi. Bu şəhərlə əlaqə vertolyotlarla təmin olunurdu. Xocalının ələ keçirilməsi, Əsgəran ilə Xankəndi arasındakı yolun, ümumiyyətlə, Şuşa xaricindəki bütün Dağlıq Qarabağın erməni nəzarətinin altına keçməsi baxımından əhəmiyyətli idi. Bu qədər əhəmiyyətə malik olmasına və Xocalı şəhər rəhbərlərinin işğal təhlükəsinin yüksək olduğu xəbərdarlıqlarına baxmayaraq A.Mütəllibov Xocalının müdafiəsinə və mühasirədən qurtarılmasına lazım olan səyi göstərmirdi. Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Müdafiə Nazirliyinə 14 və 16 fevral tarixində verdiyi məlumatlarda da Xocalıda yaranmış vəziyyətin, həqiqətən, ağır olduğu



bildirilirdi.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə ağır silahlarla təchiz olunmuş erməni quldurlar və Rusiyanın 366-cı hərbi alayı Xocalıya hücum edərək tarixin ən vəhşi qətləmlərindən birini törətdilər. 26 fevral günü Azərbaycan türkləri üçün ən acı günlərdən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda insanlıq tarixi üçün də, sözün əsl mənasında qara bir səhifədir. Bax, Türk millətini "erməni soyqırımı" ilə qünahlandırılanlar ermənilərin dünən Anadoluda, bu gün isə Azərbaycanda törətdikləri qeyri-insani vəhşiliklərə baxmaları lazımdır.

25 fevral gecəsi rusun 366-cı alayı hərbi texnika və tanklarla bölgədəki yeganə Hava limanını istifadə olunmaz hala gətirərək şəhərin digər bölgələrlə əlaqəsini kəsmişdi. Şəhəri müdafiə edən əsgərlər qəhrəmancasına şəhid olduqdan sonra Xocalı şəhəri işğal edilmiş, silahsız Azərbaycan türkləri öz evlərində ermənilər tərəfindən işgəncə verilərək öldürülmüş, bütün şəhər yerlə-yeksan edilmişdir. Rəsmi məlumatlara görə o gecə 613 nəfər şəhid olmuş, 487 nəfər ağır yaralanmış, 1275 nəfər əsir düşmüş, erməni zülmünə, təhqirlərinə məruz qalmışlar. Ermənilər Azərbaycan türklərinin gözlərini oyaraq, burunlarını kəsərək, başlarının dərisini soyaraq, eynən I Dünya müharibəsi zamanında Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər kimi, qeyri-insani hərəkətlərlə, vəhşicəsinə öldürmüş, bir çoxunun cəsədlərini yandırmışlar. Türk olmaqdan başqa bir günahı olmayan bu insanlar işgəncə verilərək şəhid edilmişlər.

O təqvimdən yarpaqlar belə deyir: "...Ermənilər Təvəkkülü ağaca bağlamışdılar. On yaşlı Xəzəngül atasına sarı dartınırdı, buraxmırdılar. Təvəkkülü yandırdılar, diri-diri yandırdılar. Atasının naləsi, harayı körpəsinin körpə ürəyini paralayırdı. Göz yaşları içində boğulurdu zavallı uşaq. Son kərə atasının külünə baxdı, o külə bir övlad borcu qə-

dər incə göz yaşını axıdıb qaçdı...

Nənəş Səlimova oğlu Arazla birgə əsir düşdü həmin gecə. Səhəri ermənilər Əsgəranda ananın gözləri qarşısında Arazı tikə-tikə doğradılar. Ana havalandı...

Ordumuzun əsgərlərindən Şakir Hüseynovu, Ağayar İmanini, Saday Məmmədovu, Allahverdi Hüseynovu diri-diri yandırdılar. Diri-diri yanan bu əsgərlərin timsalında Cavanşirin, Babəkin, Xətəinin ruhuna od vurmuşdu düşmən... "Od düşdüyü yeri yandırar,"- deyiblər, ürəyimizin başı yandı...

Vəkil Əkbərovun ürəyi dərd qəbiristanlığıdır. 41 yaşlı bu binəva qırx doqquz qohumunun matəmini saxlayır: matəmdən Xocalı döyüşləri günü çıxacaq...

Ermənilərin rəsmi dövlət məhbəslərində, şəxsi məhbəslərdə kim bilir, nə qədər Xocalı sakini zillət çəkir. "Öldü" sədası gələnlərdən sağ dönən biri var. Əsirlikdən dönən xocalılar əsirlik müddətində cəhənnəmi dirigözlə gördüklərini söyləyirlər...

Həmin gecə ölümdən qaçanlar meşələrə səpələnmişdilər. Qarın, çovğunun içindən keçib hara gəldi gedirdilər. Onları izləyən, pusquda duran düşmənlər qana susamışdılar, əllərinə keçənləri işgəncə ilə öldürürdülər. O gecə, o gecədən beş gün, on gün sonra da meşələrdə nə qədər didərgin soyuqdan donub öldü. Məzarları da yoxdur o binəsiblərin...

O dəhşətlərin şahidləri ilə söhbətləşməyə ürək etmirəm. Qaysaqlayan dərdin közünü qopartmağa cəsərim çatmır. Necə təsəlli verim, qucağında keçinən balasını meşənin ortasında dil deyib doyunca ağlamağa belə macal tapmayan, dəfn edə bilmədiyindən ağac koğuşuna qoyan ananı hansı kəlmələrlə ovundurum?..

Neçə Xocalı sakini ömrünün əsirlik illərini yaşayır. Əsirlikdə olanlara olmazın əzablar verirlər. 53 yaşlı Qəyyum Aslanovun döş qəfəsi əyilib, qabırğaları sınıb, dişləri çıxarılıb.



Cəmil Məmmədovun ayaq barmaqlarının dırnaqları çıxarılib. Cəmilə Məmmədovanın yeddi qohumu əsirlikdədir...”

1992-ci il 26 fevral. Xocalı soyqırımı kimi tarixləşdi bu müdhiş gün. 1941-1945-ci illər müharibəsində Belorusiyanın Xatın kəndində də belə bir faciə baş vermişdi. Dünya hələ də bu kənd-qəbiristanlığına gəlib illərin faciəsini gözlərinə köçürür. Bəs Xocalı faciəsi!?

Qan yaddaşımızdan silinməyəcək Xocalı soyqırımı.

Buradan bütün dünya ictimaiyyətinə səslənmək istərdik. 90 il əvvəl baş verən hadisələrlə maraqlananlar, ermənilərin bu çox yaxın keçmişdə Xocalıda törətdikləri vəhşilikləri görmədilərmi? Soyqırım deyirlər. Bəs onda ermənilərin Xocalıda törətdikləri qırğınlar soyqırım deyildirmi? Yaxşı, əgər Xocalıda törədilənlər soyqırım deyilsə, bəs onda biz bu vəhşətə nə ad verməliyik? Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilərin Xocalıda türklərə qarşı törətdikləri qətlə ilk qətlə deyildir. Onlar 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə də Azərbaycanın Bakı, Quba, Şamaxı, Qarabağ... bölgələrində, yenə rusların dəstəyi ilə dəhşətverici qətləmlər törədərək minlərlə Azərbaycan türkünə qətl etmişdilər. Yaxın tariximizdə erməni terror təşkilatlarının türk diplomatlarına, rəhbərlərinə və iş adamlarına qarşı törətdikləri 200-ə yaxın terror hadisələrini görməzlikdən gəlib türkləri “soyqırım”la günahlandırmaq niyə səssiz qaldılar? İnsan haqlarını müdafiə edənlər bu vəhşilikləri görmədilərmi? Axı bu vəhşiliklər onların gözləri qarşısında törədilirdi. Bir də bütün bu vəhşiliklər rəsmi sənədlərlə isbat olunur. Xocalı soyqırımı isbat etmək üçün rəsmi sənədlərə belə ehtiyac yoxdur. Çünki bu soyqırım dünya ictimaiyyətinin gözləri qarşısında törədilmişdir. Ermənilər bu insanları azərbaycanlı olduqlarına görə deyil, türk olduqlarına görə qətl edirdilər. Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarında uydurma bir Ermənistan quran ermənilər bununla da kifayətlənməyib Azərbaycan torpaqlarını iş-

ğal etməyə davam edirlər. Bu da azmış kimi Ermənistan məktəblərinin divarlarında asılan xəritələrdə Türkiyənin yeddi bölgəsi uydurulmuş Ermənistanın sərhədləri içərisində göstərilir. Ermənistanın bayrağında Ararat adlandırıldıqları Ağrı dağının da rəsmi vardır, Ermənistanın Milli Marşında “torpaqlarımız işğal altındadır, bu torpaqları azad etmək üçün ölün, öldürün”- deyilir. Yəni erməni problemi təkcə Azərbaycan məsələsi deyil, Türkiyənin də ağrıyan yeridir. Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı Xocalıda törətdikləri soyqırımı nəinki Türkiyənin, hətta 255 milyonluq Türk dünyasının gündəmdə tutması lazımdır. Artıq bu məsələ sadəcə tarixçilərin deyil, siyasətçilərin də məsələsi olmalıdır, yəni bu məsələnin dünya siyasətçiləri arasında rəsmi sənədlərlə ələ alınması şərtidir. Biz, Xocalıda şəhid edilən insanlarımızın qanları yerdə qalmamalı və bu şovinist ermənilərin dərsləri verilməlidir, düşüncəsindəyik.

Xocalı soyqırımı zamanında bir milyona yaxın insanın evsiz-eşiksiz qalması, öz yurdlarından ayrılaraq öz vətənlərində didərgin vəziyyətə düşməsi insanlıq tarixində çox az görünən bir haldır. Bütün bunlar dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş vermişdir.

**Bu gün Xocalı deyərək bir şəhər yoxdur, çünki 26 fevral 1992-ci ildə burada yaşayanlar soyqırımı məruz qalmış, bu şəhər erməni daşnakları tərəfindən yandırılmış, yer üzündən silinmişdir. Bu məsələ beynəlxalq hüquq baxımından ələ alındığı zaman Xocalıda törədilən soyqırım rəsmən ortaya çıxır. Nəyə görə bu məsələ Türk dünyası tərəfindən BMT-nin gündəminə gətirilmir? Heç şübhəsiz, ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırım, 1948-ci il dekabr ayının 9-da BMT tərəfindən qəbul edilən “Soyqırım cinayətinin cəzalandırılması ilə əlaqəli müqaviləsinin 2-ci maddəsində yer alan “milli, etnik, irqi və ya dini bir qrupu qismən və ya tamamilə yox etmə” soyqırım qavramına**



tamamilə uyğundur. Bundan əlavə, ermənilərin Xocalıda törətdikləri "Cenevrə müqaviləsinə," "İnsan haqları bəyannaməsinə," "Vətəndaş və siyasi haqlar mövzusunda Beynəlxalq müqaviləyə" və "Döyüşlər zamanı qadın və uşaqların qorunması bəyannaməsinə" qarşı olaraq işlənmiş bir CİNAYƏTDİR. Ermənilərin Xocalıda törətdikləri toplu qətlə BMT-nin soyqırım müqaviləsində soyqırımı hazırlayan 2-ci maddənin "a" bəndində yer alan "qrup üzvlərinin qətl edilməsi," və "b" bəndində yer alan "qrup üzvlərinə bədəni və ağılı baxımdan ciddi zərər verilməsi" qaydaları ilə tamamilə uyğundur, hətta daha qorxuncdur.

Xocalı soyqırımının beynəlxalq cəmiyyətdə bir soyqırım cinayəti olaraq qəbul edilməsi Türkiyə və digər türk respublikaları tərəfindən də dəstəklənməlidir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalı şəhərində baş verən vəhşətin bir soyqırım olduğunun beynəlxalq cəmiyyətdə qəbul edilməsi üçün qanuni bir proses başlatılmalıdır. Azərbaycan dövləti Lahey Ədalət Divanına müraciət edərək 1948-ci il dekabr ayının 9-da BMT tərəfindən qəbul edilən "genosid müqaviləsi" çərçivəsində cinayət işi açdırılmalıdır. Bu müraciətdə lazım olan dəlillər çərçivəsində Ermənistan rəhbərləri R.Koçaryan və S.Sarkisyan Xocalı soyqırımını həyata keçirən bütün siyasi və hərbi komandirlərin adları göstərilməli və cəzalandırılmaları istənməlidir. Həm Ermənistan (1993-cü ildə), həm də Azərbaycan (1996-cı ildə) BMT soyqırım müqaviləsini imzaladıqlarına görə, bu müqavilə onlara belə bir haqqı verir, həm də milli məsələ bu müraciəti onlardan tələb edir. Məsələn, Bosna Hersek bu məhkəməyə müraciət edərək Yuqoslaviyanın keçmiş Dövlət rəhbəri S.Miloseviçin mühakimə olunması üçün cinayət işi qaldırmışdır. Beləcə Beynəlxalq məhkəmə Srebrenitsa şəhərində yeddi min boşnakın qətl edilməsini soyqırım olaraq qəbul etmiş və Miloseviçi törətdiyi bu cina-

yətə görə cəzalandırmışdır.

Bilindiyi kimi, Azərbaycan Milli Məclisi Xocalıda ermənilər tərəfindən törədilənləri 1994-cü ildə soyqırım olaraq qəbul etmiş və qərar çıxarmışdır. Heç şübhəsiz, Türkiyə və türk dövlətlərinin Milli Məclisləri də belə bir qərarı qəbul etməlidirlər. Bu onların borcudur. Doğrudur, Ankara Keçiören bələdiyyəsi belə bir qərar çıxarmış və bir abidə tikdirmişdir. Bu, bütün Türk dünyasındakı bələdiyyələrə bir nümunə olmalıdır. Türkiyə, Azərbaycan və dünyanın bir çox bölgəsində yaşayan türklər cəm halında "Lahey Ədalət Divanında" cinayət işinin qaldırılmasına səy göstərməlidirlər.

Heç şübhəsiz, ilk növbədə Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri Xocalı soyqırımını araşdıran təşkilatlar yaratmalı, ancaq Anadolu və Azərbaycan türkcəsində deyil, ingiliscə, fransızca və bütün qərb dillərində, eləcə də rus, fars və ərəb dillərində yayımlar ortaya qoymalıdırlar. Bu da bir həqiqətdir ki, dövrümüzdə informasiya əsas rolu oynamaqdadır. Ona görə də bu imkandan istifadə etməliyik. Yəni daha ciddi, daha strateji addımlar atmalıyıq.

Azərbaycan Milli Məclisi hər il fevralın 26-nı Xocalı soyqırımını günü elan etmiş, hər il fevralın 26-da Xocalı soyqırımını anma törənləri keçirir. Bax bu törənləri bütün Türk dünyası keçirməli, ermənilərin kimliyini bütün dünyaya yaymalıdır.

Bütün dünyanın gözü qarşısında törədilən bu qətlə BMT, AB kimi beynəlxalq quruluşlar lazım olan qiyməti verməmişlər. Doğrudur, BMT Təhlükəsizlik Şurası yeddi ay ərzində dörd dəfə! – 822, 853, 874 və 884 sayılı qərarları çıxarmışdır. Amma dünyanın ən başda gələn təşkilatının çıxardığı bu qərarlar qərar olaraq qalmışdır. Yəni Azərbaycan torpaqları ermənilər tərəfindən işğal altında qalmağa davam edir. Dünyanın ən gözəl bölgələrindən biri olan Qara-



bağ bölgəsi qaniçən erməni daşnaklarının tapdığı altında qalmağa davam edir, güclü dövlətlər başda olmaqla bütün dünya ictimaiyyəti də bu gözəl bölgənin ermənilər tərəfindən yandırılıb-yaxılmasını uzaqdan seyr edirlər. Avropa Şurası 25 yanvar 2005-ci il tarixli 1416 sayılı qərarında Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını hələ də işğal altında tutduqlarını qeyd etmişdir. Bu hadisələrə seyrçi qalan BMT və Qərb dövlətləri ermənilərin törətdikləri qətlamlara və işğal hərəkətlərinə qarşı ciddi reaksiya göstərmirlər. İngilis hökuməti Xocalı qətliamını hərtərəfli incələmiş, ermənilərin törətdikləri qətliamı insanlığa qarşı törədilmiş bir cinayət olaraq qəbul etmiş, lakin bu cinayəti törədənlərin cəzalandırılması istiqamətdə heç bir hərəkət etməmişdir. ABŞ Konqresinin Beynəlxalq Əlaqələr Komissiyasının üzvüdür. Barton konqresi Xocalı soyqırımını tanımağa çağırmış və təmsilçilər quruluşunun iclasındaki çıxışında, "Dünyadakı bütün cəmiyyətlər bunu bilməli və xatırlamalıdır. ABŞ Konqresi, Xocalı soyqırımını tanımaqla beynəlxalq cəmiyyətin uzun illərdən bəri bu mövzu ilə əlaqəli səssizliyini pozacaqdır" demişdir. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiklərimiz bəzi rəsmi şəxslər tərəfindən sözdə ifadə edilir, amma BMT-nin 16 il bundan əvvəl çıxardığı qərarlar hələ də nəticəsiz qalır.

Bu da bir həqiqətdir ki, beynəlxalq cəmiyyətlərin, xüsusilə ABŞ qurum və quruluşlarının Xocalı faciəsi ilə məlumatlanmalarında, Xocalı qırğını başlamadan bir neçə saat əvvəl bir vertolyotla o bölgənin xaricinə çıxa bilən və gördüklərini ilk olaraq dünya ictimaiyyətinə çatdıran amerikalı yazıçı-jurnalist Thomas Qoltsın qeydləri önəmli yer tutur. Thomas Qolts yazdığı "Azərbaycan gündəliyi" adlı kitabında Xocalı şəhərində yaşadıklarını, gördüklərini, orada olan Azərbaycan ordusunun komandiri ilə danışdıqlarını, bütün xatirələrini təfəsilatı ilə oxuculara çatdırır. Onun qeydlərinə görə oradakı komandir 45 nəfərlik bir hərbi hissəyə komandirlik

edirmiş, gündə iki dəfə gələn bir vertolyotla ancaq özlərinə çatacaq qədər mərmə gəlirmiş. Əsgərlərin qidaları yox deyiləcək qədər az, aclıq çox ciddi səviyyəyə çatmış vəziyyətdə imiş. Normalda 18-20 nəfər daşıyabiləcək gücdə olan vertolyot, hər gəldiyində 35-40 adamı qorxulu bölgədən çıxarırmış. Çünki qətliam gəlirəm deyir, soyqırım gəlirəm deyirmiş.

O günlərdə Xocalıda qətliam və soyqırım törədilərkən Bakıdakı vəziyyət heç də yaxşı deyildi. Bakıda rəsmi ağızlardan böyük bir erməni hücumunun püskürtüldüyü açıqlanmış, Xocalı faciəsi barədə bütün dünyaya car çəkmək əvəzinə, faciənin əsl həqiqətləri barədə respublika rəhbərliyi əhaliyə məlumat verməmiş, hətta ertəsi gün şəhid olan yuxarıda bəhs etdiyimiz komandirin cənazə törəsinə Azərbaycan dövlət təmsilçilərindən heç kim qatılmamışdır. Halbuki, şəhidlər xiyabanında dövlətin göstərişi ilə Xocalı şəhidləri üçün ilk qəbir onun üçün qazılmışdı.

Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərliyi dinc əhaliyə kömək etməmiş, hətta, bu qanlı faciəni ört-basdır edib xalqdan gizlətmək üçün bütün vasitələrə əl atmışdır. Yəni, tarixdə analoqu olmayan bu faciə həm də o vaxt Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edənlərin cinayətidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasını silahlı təcavüzdən qorumaq sahəsində tədbirlər görməli olduqları halda, A.Mütəllibov başda olmaqla vəzifəli rəhbərlər cinayətkarcasına etinasızlıq göstərmiş, milli vəzifələrini yerinə yetirməmişlər.

Təəssüflər olsun ki, 1991-ci ilin axırlarında ermənilər Azərbaycan kəndlərini viran qoyaraq qırğınlar törətdikləri bir vaxtda Azərbaycan hökuməti "qonşuluq naminə" ermənilərə 600 ton benzin, iki vaqon un göndərmişdir. Çox qəribədir, Dağlıq Qarabağda, Xocalıda çörəksiz, yanacaqsız qalmış azərbaycanlılara kömək etmək əvəzinə Azərbaycan rəhbərləri düşməyə köməklik göstərmişlər. Dünya tarixində



buna bənzər hadisə tapmaq mümkün deyildir. Anlamaq olduqca çətindir, Xocalı mühasirə altındadır Azərbaycan rəhbərləri isə "dostluq naminə" ermənilərə benzin və un göndərirlər!? Ermənilər isə 1992-ci il yanvarın 2-dən sonra Xocalıya verilən işığı da kəsmişlər. Respublika rəhbərliyinə vəziyyətin ağır olduğu haqda çatdırılan xəbərlər demək olar ki, cavabsız qalmışdır.

Xocalının viran və işğal edilməsində 366-cı alayın 20 tankı, 34 BTR-i iştirak etmişdir. Sağ qalmış əsirlər təsdiq edirdilər ki, ermənilərlə birlikdə Rusiya əsgərləri nəinki əməliyyatda fəal iştirak edirdilər, hətta əhalinin qarət edilməsində ermənilərdən geri qalmırdılar. Rusun zirehli texnikasının fəal iştirakı ilə törədilən bu vəhşiliyin izlərini gizlətmək mümkün deyildi. Eybəcər şəkllə salınmış meyitlər ətrafda tökülüb qalmışdı. İnanmaq olmurdu ki, insan belə vəhşiliyə və alçaqlığa qadir ola bilər. Baş, burnu, qulağı kəsilən, gözü çıxarılan meyitlər çox idi, bir çox meyitin başının dərisi soyulmuşdu. (672). İnsanlıq tarixində heç bir millət, hətta faşistlər belə bu cür cinayətlər törətməmişdilər. Belə qeyri-insani yırtıcılığı ancaq bütün qanı, şüuru ilə türkə nifrət bəsləyən ermənilər edə bilərdilər.

Əfsuslar olsun ki, bu ağır faciə dünya ictimaiyyətində lazımı dərəcədə əks-səda yaratmamış, demokratiyadan dən vuran dövlətlər bu faciəyə öz etiraz səslərini ucaltmamışlar. Buna görə də həmin faciəni bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və onun əsl soyqırım kimi beynəlxalq təşkilatlarda qəbul olunması naminə faciə haqqında yeni-yeni əsərlər yazmaq Azərbaycan elm adamlarının üzərinə düşən bir vəzifədir. Doğrudur, bu mövzuda bəzi işlər görülmüşdür, amma yenə də, ermənilərin, bəşər qanunlarına zidd olaraq nə qədər böyük vəhşiliklər və qeyri-insani cinayətlər törətdiklərini dönə-dönə yazıb dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq lazımdır.

Törədilmiş cinayətin cəzasız qalması yeni cinayətlərin törədilməsinə rəvac verir. Bu gün Ermənistan tərəfindən qonşu ölkələrin torpaqlarına göz dikilməsi işğalçı Ermənistan Respublikası barəsində beynəlxalq aləmdə yaradılmış cəzasızlıq mühitinin nəticəsidir. Heç şübhəsiz, "Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq istəyən erməni millətçilərinin və şovinistlərinin nə tarixi həqiqətlərə, nə də bugünkü siyasi reallıqlara uyğun gəlməyən, mövcud beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan, bəşəri əxlaq meyarlarına zidd olan, azğın xəyallarını yerinə yetirməyə çalışan ermənilərə qarşı beynəlxalq hüquq normaları tətbiq olunmalıdır. Yəni Ermənistan təcavüzkar bir dövlət kimi elan olunmalı, erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazilərindən qeydsiz-şərtsiz çıxarılmalıdır...

Xocalı soyqırımının on illiyi tamam olanda Amerikanın Azərbaycan cəmiyyəti təqvimin bu qara gününü Konqresdə tədbir keçirərək faciə haqqında həqiqətləri yaymağa çalışmışdır. Cəmiyyətin prezidenti Tomris Azəri tədbiri açaraq dedi ki, Xocalıda erməni və rus əsgərləri tərəfindən törədilən qırğın erməni şovinizminin əsl simasını bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Lakin bu dəhşətverici hadisədən on il keçməsinə baxmayaraq, beynəlxalq ictimaiyyət hələ də bu qanlı faciə haqqında əsl həqiqətləri bilmir. Sonra o, Xocalı hadisələrini yaxından izləyən, o fevral gecəsindən qalan acı xatirələrini "Azərbaycan gündəliyi" adlı kitabında əks etdirən amerikalı yazıçı-jurnalist Thomas Qoltsa söz verdi. Çıxışına, "Elə əvvəlcədən deyim ki, mən nə Azərbaycan hökumətinin, nə də neft marağında olanların xahişini yerinə yetirən bir adam deyiləm," sözləri ilə başlayan cənab Qolts, Xocalı soyqırımını haqqında yazdıqlarını öz gözləri ilə gördüyünü vurğuladı. Bir gecədə min nəfərə yaxın adamın gülləbaran edilərək qətlə yetirilməsini görünməmiş vəhşilik və etnik təmizləmə adlandıran yazıçı-jurnalist faciə haqqında faktların



heç bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən araşdırılmadığını təəsüflə qeyd etdi.

Qanlı faciədən sonra hər iki tərəf baş verənləri inkar edirdi: Mütəllibov hökuməti hər şeyin “normal” olduğunu, ermənilər isə qırğının azərbaycanlıların özləri tərəfindən törədildiyini deyirdilər. Ermənilərin bu iddiasını aqlasığmaz uydurma adlandıran Thomas Qolts bunu Dünya Ticarət Mərkəzindəki terror aktlarının amerikalıların özləri tərəfindən həyata keçirildiyi barədə bəzi Yaxın Şərq mənbələrinin cəfəngiyatı ilə müqayisə etdi. Sumqayıt hadisələrinin ildönümünə təsadüf edən Xocalı soyqırımının Dağlıq Qarabağdan Azərbaycanın izini silmək istəyən ermənilər tərəfindən törədildiyini bir daha vurğulayan amerikalı yazıçı-jurnalist bildirdi ki, Xocalının mövcudluğu Xankəndinə və Şuşaya strateji cəhətdən təhlükə olduğunu düşünən ermənilərə sərf etmirdi.

Bəs dünya nə üçün susurdu? ABŞ-ın Bakıdakı səfirliyi martın 17-də açılacaqdı. Fevralın 26-da baş verənləri Vaşinqtona çatdıran yeganə rəsmi mənbə ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyi idi. O da məlumat qıtlığı və rəsmi Bakının baş verənləri gizlətmək cəhdləri ilə qarşılaşırdı. “Mənim xarici mətbuata göndərdiyim xəbərlərə şübhə ilə yanaşırdılar. Heç kim inana bilmirdi ki, bir gecədə həlak olanların sayı minə qurbanlarının o günə qədərki rəsmi sayını keçə bilər” – deyən Thomas Qolts, həqiqətlər türk mətbuatında çıxsa da dünya mətbuatına çətinliklə çatdırıldığını bildirdi.

Kitabından Xocalı hadisələri haqqında parçaları tədbir iştirakçılarının diqqətinə çatdıran Thomas Qolts o dəhşətli hadisələri yaddaşında daim saxlayacağını təkrarladı... (673).

Azərbaycan türkünün taleyinə yazılan amansızlığın bəlkə də ən birincisi, onun ermənilərlə qonşuluqda yaşaması, öz ərazisində, öz torpağında bu namərdlərə yer verməsidir. Məşhur tarixçi V.Veliçko yazırdı: “Ermənilər haqqında çox-

çox qədimlərdən pis bir fikir yaranıb və şübhəsiz, bu, əsas-sız deyildir. Ona görə ki, əsası olmasaydı, bütöv bir xalq haqqında həm də müxtəlif dövrlərdə belə bir fikir yarana bilməzdi...” Məhz belə bir mənfur təbiətə malik olan ermənilər həmişə xalqımıza, türk millətinə qarşı müxtəlif soyqırımlar, terror aktları, repressiyalar həyata keçiriblər.

1992-ci il fevral ayının 26-da ermənilər tərəfindən törədilən Xocalı faciəsi Ermənistanın türk millətinə qarşı yeritdiyi soyqırım siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu faciə zamanı şəhid olmuş, əsir və girov düşmüş, qətlə yetirilmiş insanların rəqəmlə ifadə olunmuş siyahısına baxanda adamın varlığından gizilti keçir. Lentə köçürülmüş dəhşətli məqamları seyr etmək mümkün deyildir. Çünki tükürpərdici “mənzərələr” adamın varlığına vahimə gətirir. İnsan adlanan bəşər övladı bu dərəcədə qəddarlığı necə bacarır? Təbiətdə yaşayan heyvanlar belə, öz cinsinə qarşı bu qədər amansız olurlar. Bu səbəbdən də bəşər tarixində heç bir xeyirxah əməlin sahibi olmayan ermənilər haqqında pis fikirlər mövcuddur.

Gözəl Qarabağın dilbər guşələrindən biri olan Xocalı ötən əsrin əvvəllərində də dəfələrlə erməni daşnaklar tərəfindən yandırılıb, viran edilmişdir. On yeddi ildir ki, biz bu fəlakətin ağrı-acıları ilə nəfəs alır, onun başvermə səbəblərini araşdırır, müəmmalar qarşısında çırpınır və bir sualın cavabını axtarıq: bu fəlakət baş verməyə bilərdimi?

Bəşəriyyət insanlığa qarşı törədilmiş cinayətlərə həmişə həssaslıqla yanaşır və belə cinayətlərin qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görür. Təəssüflər olsun ki, respublika rəhbərləri nəinki Xocalı mühasirə altında olduğu zaman, hətta soyqırım barədə dünyaya car çəkmək əvəzinə, ermənilərin törətdikləri faciənin həqiqətləri barədə yerli əhaliyə belə məlumat vermək istəməmişlər. Yəqin ki, hakimiyəti itirəcəklərindən və xalqın hiddət və qəzəbini qazanacaqlarından qorxaraq bunu etməmişlər. Müxalifət isə Xocalı soyqırımını,



erməni qəsbkarların vəhşiliklərini ifşa etmək əvəzinə, hakimiyyət uğrunda mübarizəsini daha da ciddiləşdirdi. Sanki belə də olmalıydı. İqtidar xocalıların qanı hesabına yalnız öz hakimiyyətini qorumaq, müxalifət isə hakimiyyətə gəlmək barədə düşünürdü. Azərbaycan KP MK I katibi Ə.Vəzirovdan tutmuş, ondan sonra respublikaya rəhbərlik edən, A.Mütəllibov da daxil olmaqla Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən müxalif qüvvələrin çirkin niyyətləri öz "bəhrəsini" verdi. Yəni paytaxtda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin sonu Xocalı soyqırımını ilə nəticələndi. Beləliklə, Xocalı soyqırımında daxildəki siyasi oyunların da böyük rolu olmuşdur, deyə bilərik.

Heç şübhəsiz, Xocalı faciəsi bütün insanlığa qarşı törədilən dəhşətli bir soyqırımdır. Xocalı faciəsi XX əsrin sinəsinə açılan bir yara, Azərbaycan türkünün tarixinə yazılmış ən qorxunc səhifələrdən biridir. Xocalı faciəsini törədən ermənilərin və onların havadarlarının əməlləri insan hüquqlarının kobud sürətdə pozulması, beynəlxalq hüquq aktlarına həyasızcasına məhəl qoyulmaması ilə bərabər, Cenevrə Konvensiyasına, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Fövqəladə Vəziyyət və Hərbi Münaqişələr zamanı qadın və uşaqların qorunması haqqında Bəyannaməyə və digər beynəlxalq hüquq aktlarına ziddir. Çox təəssüflər olsun ki, bugünədək dünya ölkələri bu faciəyə düzgün münasibət bildirməmiş, Xocalı qırğını soyqırım kimi tanımamış, biganəlik göstərmişlər və göstərməyə davam edirlər.

26 fevral 1992-ci il... On yeddi ildir ki, bu tarix XX əsrin son onilliyinin köksündə günahsız bir gün olaraq qapqara qaralır. İnsanlıq faciələrinə biganə qalmayanların nəzərində, həmin o gün də təcavüz qurbanıdır. İnsanlığını itirib vəhşiləşmişlərin, körpə, cavan, qoca, qadın qanına susamışların qara əməllərini həmişə yada salacaq o gün. Əsri ləkələmiş,

insan adını xar etmiş, rüsvayçılıq sütununa sarılmalı bu havadarlı cəlladlar, təəssüflər olsun ki, hələ də cəzasız qalırlar. Bu boyda dünyada onların yaxasından tutub cəllad damğası yapışdırən, layiq olduqları adı onlara qoyan hələ ki, tapılmır. Axı şəhər şirnikləndirildikdə əl-qol açır, zaman-zaman yenidən baş qaldırır.

Həmişə gözü onun-bunun torpağında olan, tez-tez ərazi iddiaları qaldıran və bunun naminə hər cür cinayətə qanlı imza atanların ünvanı və himayəçiləri çoxdan bəllidir. Onların izləri düşdüyü yerlərdən silinməyib. Xocalı xarabalıqları onların avtoqrafıdır.

On yeddi il bundan əvvəl 26 fevral günü dünya səviyyəli adamlardan səs çıxmadı. Onlar heç nə olmayıbmiş kimi susmağa üstünlük verdilər. Dünya biganəlik xəstəliyinə, bəşər unutqanlıq mərazinə tutulmasın gərək. Əli qanlı bu soviətlərin törətdikləri vəhşiliklər göz qabağında ola-ola Bakıdakı Amerikan səfirliyi bu iti buynuzlu təcavüzkarı işğalçı olaraq göstərə bilmədi, bəlkə də göstərmək istəmədi. Unudurdu ki, şəhər hər yerdə şəhərdir, şərin qurbanı hər yerdə günahsız qurbandır. Yandırılmış, yerlə yeksan edilmiş Xocalının ahı on yeddi ildir göyləri dolaşır. Baş kəsilmiş qocaların, güllələnmiş, təcavüzə uğramış qadınların, qanına qəltan edilmiş körpələrin haqqı hələ də yerdə qalır. Dilsiz-ağızsız körpələrə toplardan, tanklardan atəş açanlar hələ də qorxusuz-hürküsüz yer üstündə gəzib-dolaşırlar. Xocalıda göylərə dirənən ah-nalə yer üzündən heç vaxt silinməyəcək, ən azı bəşər tarixinin səhifələrinə çöküb qalacaqdır. Bu şəhərdə güllə yağışına tuş gələn körpələr boy atıb böyümək, yaşamaq istəmiridilərmə? Nə üçün doğulmuşdular? İnsanlıq simasını büsbütün itirmiş erməni cəllad güllələrini zərif bədənələrində soyutmaq üçünmü? O körpələri, uşaqları unutmaq mı olar? Külə dönmüş Xocalını yaddan çıxarmaq mümkündürmü? Yağı gülləsinə tuş gələn heç bir insanımızı



unutmağa haqqımız yoxdur. Onların xatirəsi bizi nəyin bahasına olursa-olsun torpaqlarımızın hər qarışını geri almağa səsləyir. Biz onların göylərimizdə dolaşan harayını eşitməli, incik ruhlarını sevindirməliyik.

Hesab edirik ki, Xocalı faciəsi Azərbaycan türkünün başına gətirilmiş o qədər dəhşətli bir faciədir ki, onun haqqında həmişə danışılmalı və bu mövzu dünya ictimaiyyətinin gündəmində tutulmalıdır. Məsum insanların vəhşicəsinə qətl edildikləri cinayətlərin isbatını ortaya qoyan rəsmi sənədlər, lentə çəkilmiş görüntülər belə var ikən Xocalı faciəsinin unudulmasına imkan verilməməlidir. Təəssüflər olsun ki, on yeddi il keçməsinə baxmayaraq bu faciənin dəhşətləri beynəlxalq aləmdə, dünya ictimaiyyətinin rəyində özünün həqiqi və layiqli qiymətini ala bilməmişdir. Belə biganəlik həm də onunla təhlükəlidir ki, bəşəriyyətə qarşı çevrilmiş bu kimi fəlakətlərin bundan sonra da baş verməsinə zəmin yaradır. Yəni faciəni törədən canilərin cəzasız qalmaları, insan sevgisindən uzaq olan və mənfəət ardınca qaçan millətləri yeni-yeni cinayətlər törətməyə sövq edir.

Heç şübhəsiz, Türk millətinə qarşı yönəldilmiş bu məqsədyönlü soyqırım siyasəti insanlıq və bəşəriyyət tarixində böyük bir cinayət, qara bir ləkə kimi qalacaqdır. XX əsrin ən böyük faciələrindən olan Xocalı soyqırımının bütün dünyada törədilmiş ən böyük cinayətlərdən biri olduğu və erməni qəsbkarların vəhşilikləri beynəlxalq aləmə bildirilməli, dünyaya ictimaiyyətinin diqqəti bu məsələyə cəlb edilməli, Xocalı vəhşətinin dünya dövlətləri və beynəlxalq quruluşlar tərəfindən soyqırım olaraq tanınması üçün lazım olan addımlar atılmalıdır.

Xocalı soyqırımının adı necə olursa-olsun, kim tərəfindən kimə qarşı hansı şərtlərdə olursa-olsun nəticəsi vahiməli hadisələrin yaşandığı bir vəhşətdir. Hal belə ikən insanlığa yaraşmayan bu qırğının ancaq və ancaq Azərbaycan və Türki-

yə tərəfindən yad edilərək qınanması, həqiqətən də çox üzücüdür. Digər tərəfdən, bu soyqırımın ardından on yeddi il keçməsinə baxmayaraq, hələ də dünya ictimaiyyətinin bütərəf qalması, təəssüflər olsun ki, daha üzücü və düşündürücüdür.

Heç şübhəsiz, yaraların az da olsa sarılması üçün erməni daşnakların işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından çəkilmələri təmin olunmalıdır.

### MƏHKƏMƏ – TİBB EKSPERTİNİN RƏYİ

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilən şəxslərin xəsarətinin təhlili:

“Xocalı hadisəsi zamanı bizim birliyin ekspertləri tərəfindən məhkəmə tibbi müayinəsindən 181 meyit keçirilmişdir. Həmin meyitlərdən 130 nəfəri kişi, 51 nəfəri isə qadındır. Müayinə olunan meyitlərdən 13 nəfəri azyaşlı olmuşdur. Xəsarətlərin əmələ gəlmə mexanizminə görə bölünməsi aşağıdakı qaydada olmuşdur:

- a) qəlpə təsirindən – 20
- b) güllə təsirindən – 151
- v) küt alət təsirindən – 10

Xəsarətlər yerləşdiyi nahiyələrə görə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- a) baş nahiyəsi – 40
- b) döş qəfəsi – 74
- v) qarın nahiyəsi – 17
- q) ətrafları – 11

Bununla yanaşı müayinə olunmuş meyitlərdən 3 nəfərində ətrafların donması, 33 nəfərində işgəncə əlamətləri, yəni başın dərisinin soyulması, qadınlarda döşlərin kəsilmə-



si, burun və qulaq qıdırdaqların kəsilməsi, qadınların cinsiyyət üzvlərinə odlu silahdan atəş açılması əlamətləri aşkar edilmişdir. Eyni zamanda göz almalarının çıxarılması, dişlərin sındırılması, kişilərin cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi müşahidə olunmuşdur. Müəyyən olunmuş 31 meytdə isə kombinə olunmuş, yəni bədənün müxtəlif nahiyələrinin güllə yarası və küt alətlə – kəsici-deşici alətlə yetirilmiş xəsarətlər olmuşdur. Müayinə olunmuş meyitlərdən 13 nəfərində bədənün bütün səthini əhatə edən yanıb kömürləşmə aşkar edilmişdir. Eyni zamanda müayinədən keçən meyitlərdən 10 nəfərində güllə yarası ilə birlikdə onların üzərindən hərbi texnikanın keçməsi əlamətləri olmuşdur.

Baş məhkəmə tibb eksperti,  
Prof. R.M.Yusifov

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI XOCALI ŞƏHƏR  
ƏHALİSİNƏ QARŞI ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ  
VƏ KEÇMİŞ SSRİ-yə MƏXSUS 366-cı MOTOATICI ALAYIN  
KOMANDA HEYYƏTİNİN SOYQIRIM CİNAYƏTİ ETMƏSİ  
BARƏDƏ ARAYIŞ**

“Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasında olan ermənilər 1980-ci illərin ortalarında keçmiş SSRİ ərazisində gedən “Yenidənqurma” prosesindən istifadə edərək məqsədlərinə çatmaqda özlərinə maneə kimi hesab etdikləri Azərbaycan xalqına qarşı məqsədyönlü məhv etmə, min illərlə yaşadıkları dədə-baba yurdlarından köçürmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar.

1987-ci ilin sonlarında və 1988-ci ildə Ermənistan SSR-in ərazisində yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlıların yaşadıkları rayon və kəndlərə silahlı basqınlar edilməyə, azər-

baycanlıları öldürməyə, evləri yandırılmağa, məcburən öz yurdlarından köçürülməyə başlandı. Eyni zamanda ermənilər Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində eyni ssenari üzrə azərbaycanlıların məhv edilib, öz yurdlarından qovulması siyasətini həyata keçirirdilər.

1988-ci ildə ermənilər Xankəndində yaşayan azərbaycanlılara qarşı hücumlar təşkil edir, onların evlərini yandırır və şəhərdən köçməyə məcbur edirdilər. Bu zaman azərbaycanlılara qarşı zor tətbiq edilir, onlar döyülmə və işgəncələrə məruz qalırdılar, onların əmlakları qarət olunurdu. Keçmiş SSRİ mərkəzi seyrçi və ermənipərəst siyasəti üzündən Xankəndində yaşayan 15 minə yaxın azərbaycanlı Xankəndindən məcburi köçürüldü. 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan Dağlıq Qarabağ ərazisinə silahlı dəstələr yeridilərək həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlı əhalisinə qarşı mütəmadi olaraq terror hadisələri törədilirdi. Dağlıq Qarabağ ərazisində azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr erməni silahlı dəstələri tərəfindən ardıcıl surətdə basqınlara məruz qalırdılar.

1991-ci ilin sentyabrından başlayaraq ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinə edilən basqınlarda keçmiş SSRİ-yə məxsus, Xankəndində yerləşən 366-cı motoatıcı alayın komanda heyəti və hərbi texnikası da iştirak etməyə başlamışdı.

Ermənilər Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı əhalini son nəfərinə kimi qırmaq məqsədilə onlar yaşayan kənd və şəhərləri mühasirəyə alaraq dinc əhaliyə qarşı ağır hərbi texnika vasitəsilə hücum edir, mühasirədən çıxıb qaçmaq istəyən şəxsləri isə yollarda, meşələrdə pusqu quraraq məhv edirdilər. 1991-ci il sentyabr ayının 24-də erməni silahlı dəstələri 366-cı alayın hərbi texnikasının köməyi ilə əhalisi ancaq azərbaycanlı olan Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndinə basqın etmiş, kənd əhalisinin bir hissəsini qeyri-adi amansızlıqla məhv etmiş, qalan əhali isə əmlaklarını ataraq



qaçıb canlarını qurtara bilmişlər. Azərbaycanlı əhalinin bütün əmlakları qarət olunmuş, evləri yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdir. 1991-ci il oktyabr ayının 30-da Tuq və Səlakətin kəndləri, 1991-ci il noyabr ayının 12-də Axullu, 1991-ci il noyabr ayının 19-da Xocavənd, 1991-ci il dekabr ayının 15-də Cəmilli kəndləri də erməni silahlı qüvvələri tərəfindən 366-cı alayın hərbi texnikası və komanda heyyyətinin iştirakı ilə işğal olunmuşdur. Həmin kəndlərin azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi isə bütün əmlaklarını ataraq qaçmağa məcbur olmuşlar. Onların əmlakları ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, evləri yandırılmışdır.

Heç bir müqavimətə rast gəlmədiklərindən quduzlaşmış erməni qüvvələri 1991-ci ilin dekabrından başlayaraq çoxsaylı əhali yaşayan iri azərbaycanlı kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Nəticədə 1991-ci il dekabr ayının 21-də Nəbilər, 23-də Həsənabad, 28-də Qaybalı, 1992-ci il fevral ayının 12-də Malibəyli, Yuxarı və Aşağı Quşçular, 15-də Qaradağlı kəndləri ermənilər tərəfindən işğal olundu. Bütün bu kəndlərin işğalı zamanı azərbaycanlılar vəhşicəsinə xüsusi avarsızlıqla öldürülür, kəndlər isə yandırılırdı. Təkcə Qaradağlı kəndində ermənilər tərəfindən 80 nəfərdən artıq azərbaycanlı öldürülmüş, onlarla adam girov götürülmüşdür, kənd isə yandırılaraq yer üzündən silinmişdir.

Xankəndi ilə Əsgəran arasında yerləşən Xocalı Dağlıq Qarabağda Şuşadan sonra azərbaycanlıların yaşadıkları ikinci böyük yaşayış məntəqəsidir. 1990-cı ildə şəhər statusu almışdır. 1991-ci ilin məlumatına görə əhalisini 7 min nəfər azərbaycanlı təşkil edirdi. Dağlıq Qarabağdakı yeganə Hava limanı Xocalıda yerləşir. Dağlıq Qarabağda erməni işğalçılığı nəticəsində 1991-ci ilin axırlarında Xocalı əhalisinin yarıdan çoxu bütün əmlaklarını ataraq şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Erməni silahlı qüvvələri Xocalını hər tərəfdən mühasirə

yə almışdılar, yolları, keçidləri tutmuşdular. Şəhərin quru yolla xarici aləmlə əlaqəsi kəsilmişdi. Elektrik enerjisi yox idi. Xocalının xarici aləmlə əlaqəsi 1991-ci ilin noyabrından etibarən ancaq radio-telefonla və mülki vertolyotlarla idi. 1992-ci il yanvar ayının 28-də ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ üzərində Azərbaycan Hava Yolları Dövlət şirkətinə mənsub Mİ-8 markalı mülki vertolyot vurulduqdan və vertolyotda 40-dan artıq azərbaycanlı həlak olduqdan sonra Xocalı şəhəri ilə hava əlaqəsi də kəsilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə əlaqəsi kəsilmiş, 50-60 ədəd avtomat silah və ov tüfəngi ilə silahlanmış özünümüdafiə dəstəsi ilə müdafiə olunan Xocalı şəhərinin ətrafında ən müasir texnika ilə təpədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər şəhərin mühasirə halqasını günü-gündən daha da sıxmış və 1992-ci il fevral ayının 25-də saat 22 radələrində Xocalı şəhərinə 366-cı motoatıcı alayının komanda heyyyəti və hərbi texnikası ilə birlikdə hücum keçmişlər. Hücumda erməni mayor Ohanyan Seyran Muşeqoviçin komandanlığı altında 366-cı alayın 2-ci batalyonu, Yevgeni Nabokixin komandası altında 3-cü batalyonu, 1-ci batalyonun qərargah rəisi Çiçiyən Valeriy İsayeviç və alayda xidmət edən 50-dən artıq erməni millətindən olan zabit və praporşiklər, tanklar, piyadaların doyuş maşınları, toplar, D-30 qaubitsası və digər müasir hərbi texnika ilə iştirak etmişlər.

İstintaqla müəyyən edilmişdir ki, erməni silahlı qüvvələri Xocalı şəhərinə gecə saat 22 radələrində quldurcasına basqın etmiş, əvvəlcə şəhəri şiddətli artilleriya atəsinə tutmuş, sonra isə çoxsaylı tanklar, PDM və bronetransportyorlar vasitəsilə şəhərə daxil olmuş, evlərində yatmış dinc əhalini vahiməyə salaraq onları vəhşicəsinə məhv etməyə başlamışlar. Bu zaman qadın, uşaq və ya qocaya aman vermədən qarşılıqları çıxarı atəş yağmuruna tutaraq tank, PDM və digər texnikanın altına salaraq əzmış, məhv et-



mişlər.

Azğınlaşmış ermənilər azərbaycanlıları xüsusi amansızlıqla işgəncə verərək öldürürdülər. Onlar mühasirədən çıxıb qaçmağa müvəffəq olmuş azərbaycanlıları da yollarda, keçidlərdə, meşələrdə pusqu quraraq tutur, vəhşicəsinə məhv edirdilər.

İstintaqla müəyyən edilmişdir ki, Ermənistan silahlı qüvvələri və 366-cı alayın komanda heyəti tərəfindən 335 nəfər Xocalı şəhər sakini öldürülmüşdür. Onlardan 43 nəfəri az yaşlı uşaq, 109 nəfəri qadın, 16 nəfəri isə 60 yaşdan yuxarı qoca kişi olmuşdur.

Meyitlərin xarici müayinəsi, məhkəmə-tibb ekspertizalarının rəyləri, mühasirədən çıxmağa müvəffəq olmuş Xocalı sakinlərini ifadələri ilə hərbiçilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri ağılasız işgəncə, vəhşilik faktları: baş dərisinin soyulması, qulaq, burun, cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi, erməni qəbrinin üstündə azərbaycanlı başının qurbanlıq kimi kəsilməsi, faktları müəyyən edilmişdir. Silahlı quldurlar qadına, qocaya və uşağa da fərq qoymadan işgəncə vermişdilər. Qadınların döşlərinin kəsilməsi, cinsiyyət orqanına atəş açılması adi hal olmuşdur.

Müəyyən edilmişdir ki, 1956-cı ildə anadan olmuş Orucov Telman Ənvər oğlu Xocalı şəhərindən mühasirədən çıxıb qaçarkən 1992-ci il fevral ayının 26-da Naxçıvanik kəndi yanında ermənilər onu güllə ilə vurub öldürmüş və başının dərisini soymuşlar.

1963-cü ildə anadan olmuş Mustafayev Vidadi Şəfa oğlu, 1962-ci ildə anadan olmuş Nuriyev Hafis Yusif oğlu, 1968-ci ildə anadan olmuş İlyasov Əhməd Məmməd oğlu və başqalarının başı kəsilmişdir. Bakıdan olan Bədəlov Tofiq, 1961-ci ildə anadan olmuş Rəcəbov Cəbrayıl Mehdi oğlu tankla əzilmiş gözləri çıxarılmış, qulaqları kəsilmişdir.

Məmmədova Tamara Səlim qızı, Dadaşova Əsli Bəbir

qızı, Əmirova Mahi Bəbir qızı, Hübətəova Ənahət Eldar qızı, Nurəliyeva Dilarə Oruc qızı və başqalarının gözləri çıxarılmış, döşləri kəsilmişdir. D.O.Nurəliyevanın dişləri də çıxarılmışdır.

Səlimov Bahadır Mikayıl oğlu və Aslanov İqbal Qulu oğlunun cinsiyyət üzvləri kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, diri-diri yandırılmışlar.

Səlimov Arzu Bahadır oğlunu yaralı tutub körpə uşağının gözü qabağında armaturla işgəncə verərək döyüb öldürmüşlər.

Behbudova Sürəyya Yusif qızının cinsiyyət üzvünə atəş açılmışdır.

Kərimova Firəngiz Məhəmməd qızının bədəni tam doğranılmış, gözləri çıxarılmış, qulaqları və döşləri kəsilmişdir.

Xocalı şəhərinin işğal zamanı dövlət və ictimai idarə, müəssisə, təşkilatların əmlaklarının məhv edilməsi nəticəsində 1992-ci ilin dekabr ayı üçün qiymətlər miqyası ilə 4 milyard 199 milyon 668 min 338 rub. məbləğində, Xocalı əhalisinin şəxsi əmlakına 1992-ci ilin mart ayı qiymətlər miqyası ilə 229 milyon 861 min 800 rub. ziyan vurulmuşdur.

Aparılmış istintaq zamanı azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayəti edən erməni hərbi qulluqçuları və 366-cı alayın komanda heyəti barədə, onların törətdikləri konkret cinayətlər barədə məlumatlar toplanılmışdır.

İş üzrə şahid qismində dindirilmiş Xocalı şəhər sakini Abbasov Ələmdar Məmməd vəli oğlunun ifadəsi ilə müəyyən edilmişdir ki, o və 150 nəfərə qədər Xocalı sakini mühasirədən çıxıb Ağdama gedərkən pusquda duran ermənilər onların bir hissəsini yerində qeyri-adi amansızlıqla öldürmüş, qalanını tutub həbs etmiş, həbsdə isə hər gün onları döyüb işgəncə vermişlər. Onu və Salahov Məhəmməd Əbdül oğlunun dəyişdirmək adı ilə Əsgəran rayonuna, milis şöbəsinin ibtidai həbs evinə gətirmiş, orada da hər ikisini



armaturla döyərək onlara işgəncə vermişlər. Döyülməkdən Ə.M.Abbasovun iki qabırğası və qolu sınımış, M.Ə.Salahov isə döyülməkdən, işgəncədən ölmüşdür.

Onları Dəhrəz kəndi yaxınlığında tutan ermənilərdən birinin adı Serjik idi. O, Sumqayıtda yaşamış ermənilərdən idi. Əsgəran milisində isə onları döyənlərin arasında Yerevandan gəlmiş xüsusi təyinatlı milis dəstəsindən olan Manvel və Qarik adlı erməniləri görsə tanıya bilər.

Xocalı şəhərinin işğalı zamanı ermənilər tərəfindən tutularaq girovda olmuş Abbasov Elbrus Ələmdar oğlu ifadəsində göstərmişdir ki, Stepanakert milisində əsirlikdə olarkən Artur və Slavik adlı serjantlar və Feliks adlı leytenant onları mütəmadi olaraq döyürdülər. Onlar Xocalı sakinləri Novruzov Ələskər Xanlar və Şəliyev Vəkil oğlunu döyüb işgəncə verməklə öldürmüşlər.

Biri isə Yerevandan olan kapitan rütbəli idi.

Eləcə də Xocalı şəhər sakinləri, girovda olub dəyişmə, pul ilə alınma və s. yollarla azad olmuş Məmmədov Zülfi İbrahim oğlu, Sevdimaliyev Abasəli Məmmədəli oğlu, Eyvazov Dadaş Əli oğlu və başqalarının ifadələri ilə də azərbaycanlılara işgəncə, əziyyət verib qətlə yetirən ermənilər barədə məlumatlar müəyyən edilmişdir.

366-cı alayın komanda heyətinin Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinə, o cümlədən Xocalı şəhərinin əhalisinə soyqırım cinayətində erməni silahlı qüvvələri ilə birgə iştirak etməsi istintaq zamanı toplanılmış aşığıda göstərilən sübutlarla təsdiq edilir.

366-cı alayın 1-ci batalyonunda qərargah rəisinin müavini olmuş Tuşov Sergey Daniloviçin ifadəsi ilə müəyyən olunur ki, 1991-ci il sentyabrın axırlarında alay komandiri Zarviqorovun əmri ilə 2-ci batalyon komandiri Ohanyan Seyran, 3-cü batalyonun komandiri Yevgeniy Nabokix, artilleriya divizionu-komandiri Lixodey İqor, maddi təchizat ro-

tasının komandiri Miroşniçenko İqor, tank vzvodunun komandiri Smaqin döyüş növbəsinə çıxırdılar, bu zaman onlar Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrini atəşə tuturdular. Ohanyan Seyran özü ona danışdı ki, Kərgicahan və Malıbəyli kəndlərinin zəbt edilməsi zamanı erməni yaraqlılarına komandirlik edib. 1992-ci il fevral ayının 26-sına keçən gecə Xocalı şəhərinin işğalına 3-cü batalyonun komandiri Yevgeniy Nabokix rəhbərlik etmişdir. Hücumda 2-ci batalyon komandiri Ohanyan Seyran, 1-ci batalyonun qərargah rəisi Çitçiyən Valeriy və başqa ermənilər də iştirak etmişlər.

#### BMT-nin SOYQIRIM HAQQINDA 96(1) SAYLI QƏRARINA AİD BƏZİ DÜŞÜNCƏLƏR

Soyqırımın yer aldığı ilk hüquqi xarakter daşıyan sənəd, BMT-nin 1946-cı ilin dekabr ayında, Nurnberq məhkəməsi nəticələndikdən sonra keçirdiyi ilk toplantıda aldığı 96 sayılı qərardır.

Soyqırım, insan qruplarının, qrup olaraq hamısına yaşama haqqı tanımamaqdır. Bu, insan haqlarıyla soyqırım arasında bir bağ əmələ gətirir.

Bu qərara görə soyqırıma tutulan qruplar irqi, dini, siyasi və digər qruplar sayılırlar. Beləcə, bütün insan qruplarının soyqırıma uğraya biləcəkləri qəbul edilmişdir. Soyqırım, bir qrupun bütünüdür olduğu kimi, bir qisminin yox edilməsini də əhatə edir. Bu qərarın ən önəmli tərəfi soyqırımın dövlətlər hüququna görə cinayət sayılmasıdır.

Bu qərarla siyasi qrupların soyqırıma uğraya biləcəyi hökmü, siyasi mücadilə məqsədlə silahdan istifadə edən və ya müstəqillik üçün mücadilə edən qrupların arasındakı si-



villərin, qismən də olsa önəmli sayda qətl edilməsi soyqırımın işlənmiş olduğu bildirilir.

Nurnberq qərarındakı prinsiplər insanlığa qarşı cinayət qavramı soyqırım sayılır. Ancaq bu qərar soyqırımla müharibə arasındakı əlaqəni aradan qaldırır. Yəni bu qərara görə soyqırımın müharibə zamanı olduğu kimi sülh dövründə də işlənə biləcəyi qəbul edilir. Digər tərəfdən soyqırım müharibə edən ölkənin işğal etdiyi yerlərdə işlənə biləcəyi kimi, o ölkənin öz sərhədləri içərisində də baş verə bilər.

Beləliklə, hansı səbəblə, zamanda və yerdə olursa-olsun, ciddi sayda insan ölümü soyqırım cinayəti sayılır. Yəni ermənilərin Xocalıda dinc əhaliyə qarşı törətdikləri qırğın tam mənası ilə soyqırımdır. **Yəni BMT soyqırım haqqında 96(1) sayılı qərarına əsaslanaraq Xocalı soyqırımını qərara bağlamalıdır!**

### XOCALI SOYQIRIMINDAN SONRA QARABAĞDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR

Ermənilərin rusların köməyi ilə törətdikləri Xocalı soyqırımı, öz xalqını qorumaq üçün kifayət qədər tədbir görməyən Azərbaycan Prezidenti A.Mütəllibov iqtidarının da sonunu hazırlamışdır. O günlərdə Türkiyə dövləti ABŞ və Rusiyanın Ankara səfirlərini Xarici İşlər Nazirliyinə çağıraraq, onların Dağlıq Qarabağ mövzusunda bitərəf davranmalarını istədi. Nəhayət, Azərbaycan və Ermənistan 1 marta qədər 3 günlük atəşkəs elan etdilər. Bu qərarın alınmasında Türkiyənin təsiri böyük idi. Təəssüflər olsun ki, ermənilər 3 günlük atəşkəsi də pozdular və 28 fevral günü hücumlarına davam etdilər.

Martın ilk günlərində Türkiyə ictimaiyyəti ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdikləri vəhşiliklərə qarşı nümayişlər keçirməyə başladılar. Türkiyə hökuməti də hərəkətsiz qalmayacağını bütün dünyaya eşitdirdi. 1992-ci il fevral ayının 27-28-də ATƏT-in Praqada keçirdiyi toplantıda Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğu vurğulandı. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi də bunu Türkiyə Böyük Milli Məclisindən bütün dünyaya elan etdi. (674).

Ermənilər isə öz mənfur fikirlərini həyata keçirmək üçün bir tərəfdən Dağlıq Qarabağın ən böyük qalası olan Şuşa şəhərini mühasirə altına alarkən, digər tərəfdən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında təhlükəsizliyə dəstək verən ABŞ və Fransanın sayəsində bu təşkilatdan öz lehlərinə bir qərar çıxartmağı planlaşdıraraq Dağlıq Qarabağ problemini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının gündəminə daşımağa səy göstərildilər.

O zamanlar Dağlıq Qarabağa yardım göndərə bilməyən Azərbaycan rəhbərlərinin başı dövlətin daxilində baş verən



qarışıqlıqlara qarışmışdı. Millət A.Mütəllibovu istefaya çağırırdı. On minlərlə Azərbaycan türkü öz ata-baba yurdu olan Dağlıq Qarabağ bölgəsindən Azərbaycanın daxilinə doğru qaçırdılar. Daxildə isə iqtidar davası gediirdi. Nəticədə, A.Mütəllibov istefa etdi, onun səlahiyyətləri isə müvəqqəti olaraq Milli Məclisin Sədri Y.Məmmədova verildi. (675).

5-6 mart ayında Ali Sovetin fəvqəladə iclasında, prezident təşkilatının ləğvini istəyən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC), koalisiya hökuməti qurmağı təklif etdi. Bu iclasın ardından Baş Nazir H.Həsənov ilə AXC başqanı arasında koalisiya hökumətini qurmaq üçün bir niyyət protokolu imzalandı. Lakin protokolda bu hökumətin AXC-nin 8 mart 1992-ci il tarixli tələblərinin – Dövlət Başqanlığı sisteminin aradan qaldırılması, Ali Sovetin Konstitusiyaya qəbulu xaricindəki bütün səlahiyyətlərini Milli Məclisə verilməsi – yerinə yetirilməsindən sonra təşkil olunacağı bildirildi. Y.Məmmədovun AXC-nin bu tələblərini həyata keçirmək üçün 15 marta qədər zaman tələb etməsi və bu müddətdə AXC-nin heç bir nümayiş təşkil etməyəcəyi ilə əlaqədar tələbləri qəbul edildi. (676).

Əldə etdiyi bu zaman içərisində önəmli dəyişikliklər keçirən Y.Məmmədov, Müdafiə Nazirliyinə R.Qaziyevi və Daxili İşlər Nazirliyinə T.Əliyevi təyin etdi. Digər dəyişikliklər isə keçmiş kommunist təmsilçiləri arasında aparıldı və prezident seçkilərinə hazırlığın getdiyi bildirildi. İqtidar Milli Məclis demokratiyasını müdafiə edən AXC-nin etirazına baxmayaraq 25 mart tarixində keçirdiyi fəvqəladə iclasında 1992-ci il iyun ayının 7-də prezident seçkisini keçirməyi qərara aldı. Hadisələrin belə cərəyan etməsi nəticəsində AXC 27 mart tarixində seçimə qatılmağı qəbul etdi və aprel ayının 9-da Ə.Elçibəyi namizəd göstərməyi qərara aldı. (677).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi məlumatlardan göründü-

yü kimi Vətənin, dövlətin və millətin bu qədər dərdi var ikən Azərbaycan siyasətçiləri vəzifə arxasınca qaçır, özlərini prezidentliyə namizəd göstərirdilər – namizədlərin sayı 6 nəfər olmuşdur.

Ermənilər mart ayının 10-da BDT-nin hərbi hissəsini basaraq 10 zabiti girov götürdülər və bu zabitləri 5.000 qrad raket, 5.000 minomyot, 5.000 anti-tank bombası və minlərlə silah qarşılığında dəyişə biləcəklərini bildirdilər. Ermənilərin girov götürdükləri 10 rus zabitinə qarşılıq Rusiya müdafiə Nazirliyi ilə keçirdikləri görüşlərin və anlaşmaların nəticəsi açıqlanmadı. Bəlli idi ki, ruslar bəzi silahları verməklə “əsgərlərini qurtarmışdılar.” Heç şübhəsiz, bu bir göstəriş, bir oyun idi.

1992-ci il mart ayının 13-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş Naziri S.Dəmirəl ABŞ Prezidenti Bush və Azərbaycan rəhbərləri ilə görüşərək atəşkəsin imzalanmasını təmin etdi. Bu arada Rusiya və Ermənistan, Türkiyənin Azərbaycana silah yardımı etdiyini iddia etdilər. (678).

Türkiyənin NATO-ya, ATƏT-ə, ABŞ-a və Baş Nazirin müavini İnönünün Parisdə Fransa Prezidentinə etdiyi “Erməniləri dayandırın” çağırışı nəticəsində atəşkəs imzalandı. Ancaq ermənilər boş durmur, atəşkəs zamanında belə yeni planlar qurur, silahlanırdılar.

1992-ci il mart ayının 14-də Türkiyənin bir çox şəhərində mitinqlər keçirildi. Bu mitinqlərdə ermənilər tənqid edildilər. Mart ayının sonunda Türkiyənin səyləri nəticəsində ATƏT-ə üzv olan ölkələr Xelsinki toplantısında Dağlıq Qarabağ bölgəsində sülh üçün beynəlxalq bir konfrans keçirilməsini qəbul etdilər və bu konfransı iyul ayında Minskədə keçirməyi qərara aldılar.

1992-ci ilin aprel ayında İranın təşəbbüsü ilə Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və İranın nümayəndələri Ermənistan Azərbaycan sərhəddinə yaxın olan İcevan şəhərində bir



görüş keçirdilər.

Bütün bu qərarları, görüşləri və imzalanmış atəşkəsi nəzərə almayan ermənilər aprel ayının ortalarında Dağlıq Qarabağı yenə cəhənnəmə çevirdilər. Y.Məmmədov Rusiyaya səslənərək "ermənilərin törədəcəkləri bir qətləmin" qarşısının alınmasını istədi. Bu vaxtlar uydurma "soyqırım" tarixi 24 aprel yaxınlaşdı.

Ermənilər 1992-ci ilin may ayının ilk həftəsində Naxçıvana hücum edərək həm Türkiyəni təhdid etməyə başladılar, həm də 16 mart 1919-cu ildə imzalanan Türkiyə-Sovet Rusiyası arasında dostluq və qardaşlıq Moskva müqaviləsi ilə 13 oktyabr 1921-ci ildə Qarsda imzalanan Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı dostluq müqaviləsini pozdular. Naxçıvan Türkiyəni müdaxilə etməyə çağırırdı. Türkiyə isə bu dəfə də ABŞ-a müraciət etdi. Ermənilər bu fürsətdən istifadə edərək Naxçıvan ilə Azərbaycan arasındakı torpaq bağlantısını kəsib Türkiyənin Bakı istiqamətindəki yolunu və Araz çayının üzərində tikməkdə olduğu körpünün inşasını əngəlləməyə çalışdılar.

O zamanlar Dağlıq Qarabağda işğal edilməmiş ancaq Şuşa şəhəri və ətrafındakı beş kənd qalırdı. (679). Ermənilər 1992-ci il may ayının 7-də Şuşanın işğalına başladılar. Dünyanın ən gözəl nöqtələrindən biri olan Şuşaya ermənilərin hücumu davam edərkən, Ermənistan Prezidenti L.Ter-Petrosyan və Azərbaycan Milli Məclisinin sədri, Azərbaycanın prezident vəzifəsini icra edən Y.Məmmədov İranın vasitəsi ilə Tehranda sülh görüşmələri keçiriridilər. (680).

Tərəflər İran dövlətinin rəhbəri Rəfsancaninin iştirakı ilə may ayının 8-də ortaq bir bəyannamə imzalamalarına baxmayaraq həmin günü tanklar, toplar və raketlərlə hücum edən ermənilər Şuşanı işğal etdilər. O gündən etibarən bütün dünyanın gözü qarşısında Dağlıq Qarabağ bölgəsi soviət ermənilər tərəfindən tamamilə işğal edilmiş oldu.(681).

On gün sonra Ermənistanı Dağlıq Qarabağa bağlayan Laçın şəhəri də ermənilər tərəfindən işğal edildi. Laçın şəhəri Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşir. Bura həm füsünkar təbiətə, həm də strateji əhəmiyyətə malik bir şəhərdir. Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında ən qısa və əlverişli yol buradan keçir. Ona görə də ermənilər hər zaman Laçını ələ keçirmək istəmişlər. Heç təsadüfi deyildir ki, 1992-ci il may ayının 18-də Laçını işğal edən ermənilər Gorus-Laçın-Xankəndi dəhlizinin açılmasını bayram etmişlər. Laçının işğalı ilə Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında birbaşa əlaqə qurulmuş, Azərbaycanın digər rayonlarının da işğalına şərait yaradılmışdır. Bu işğal nəticəsində 13.475 fərdi yaşayış evi, 48 sənaye, 63 kənd təsərrüfatı obyektı, 217 mədəni-maarif, 101 məktəb, 142 səhiyyə, 460 ticarət obyektı itirilmişdir. Laçın şəhərinin müdafiəsində 328 nəfər şəhid, 225 nəfər əlil olmuşdur. Bu şəhərin 58 min əhalisi qaçqın və didərgin vəziyyətinə düşmüşdür.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda birlik yaranmamış, iqtidar üzərində mübarizələr davam edirdi. Prezident seçkisi elan olunmasına baxmayaraq 14 may günü Milli Məclisdə toplanan kommunistlər A.Mütəllibovu təkrar prezident elan etdilər. Bunun qeyri-qanuni olduğunu bildirən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi A.Mütəllibova bir ultimatum göndərdi və Prezident sarayına doğru yürüşə keçdi. A.Mütəllibov Moskvaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Dağlıq Qarabağın itirilməsi hər bir azərbaycanlına yasa batırmışdı. Ermənilər isə dinc durmurdular. Bu dəfə onlar Naxçıvana hücum etdilər. Naxçıvan Muxtar Vilayəti Milli Məclisinin rəhbəri H.Əliyev Türkiyənin hərbi müdaxiləsini tələb etdi. Nəticədə, Türkiyə hökuməti İrəvana qarşı ultimatumə bənzər bir bildiriş yayımladı. Bu günlərdə BDT komandanı Marşal Y.Şapoşnikov Türkiyəni təhdid edəcək bir bəyənət verdi. O, "Dağlıq Qarabağ müharibəsinə üçüncü



bir tərəf qatılarsa, üçüncü dünya müharibəsi çıxar..." – dedi. Türkiyə və ABŞ-ın Prezidenti Bushun müdaxiləsi ilə Naxçıvanda atəşkəs təmin olundu. Türkiyə Şuşa şəhəri üçün də BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına müraciət etdi. Nəticədə, may ayının 20-də ABŞ dövləti, "Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanda bir tərəfli status dəyişikliyini qəbul etməyəcəyini" rəsmən açıqladı.

21 may günü Rusiyanın Müdafiə Naziri Pavel Qraçov və Mərkəzi aparatın katibi Gennadiy Burublis İrəvanı ziyarət etdilər. Bu gözlənilməz ziyarət rus-erməni əməkdaşlığını ortaya qoyurdu. Aydın olurdu ki, Rusiya bu fürsətdən istifadə edərək Türkiyənin Qafqaza olan körpüsü Naxçıvanı da Ermənistanla qatmaqla Türkiyənin yolunu bağlamaq istəyir. Belə olduqda, Naxçıvan Muxtar Vilayəti Milli Məclisinin Sədri H.Əliyev, "Türkiyənin diplomatik səyləri müsbət nəticə verdi" – deyərək, hərbi müdaxiləyə ehtiyac qalmadı açıqlamasını verdi. Eyni gün Xelsinkidə keçirilən ATƏT-in iclasında 51 ölkənin təmsilçiləri Azərbaycan torpağının bütünlüyünü təsdiq edərək bütün xarici qüvvələrin çəkilməsini istəyən bir qərar qəbul etdilər. Bu qərarın maddəsini ABŞ təmsilçisi hazırlamışdı. Rusiya da yuxarıda qeyd etdiyimiz planlarından vaz keçmək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə, ABŞ və Rusiya erməniləri dəstəkləməkdən vaz keçərək Ermənistanı dayandırdılar. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi 22 may günü "Heç bir qayda bir ölkəyə başqasının torpaqlarını zəbt etmək haqqı tanımaz" açıqlaması ilə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın Azərbaycan torpaqları olduğunu bir daha vurğulamış oldu. NATO da buna qatıldı. Beləcə, Ermənistan dünya ictimaiyyəti arasında sözdə yalnız buraxılmışdı.

May ayının 24-də ATƏT iyun ayının 1-də Dağlıq Qarabağ məsələsi üçün Romada "təcili toplanmaq" qərarını aldı.

Yenə 24 may günü NATO Müdafiə Nazirlərinin iclasında

Ermənistanın təcavüzkarlığı NATO tərəfindən ikinci dəfə qınandı.

May ayının son günlərində Azərbaycan Dövlət Müdafiə komitəsi ölkənin stabilliyi üçün bir çox tədbirlərin alındığını elan edərək xalqdan təşkil edilən bütün dəstələrin dağıdılması əmrini verdi. Nəticədə, Milli orduya bağlı olmayan bu dəstələr dağıldı və Daxili İşlər və Müdafiə Nazirliyinə bağlı əsgərlərdən yığma hərbi hissələr təşkil edildi.

1992-ci il iyun ayının 7-də keçirilən prezident seçkisində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin lideri Ə.Elçibəy seçicilərin 60 faizinə yaxın səsini alaraq prezident seçildi və Azərbaycanı idarə etməyə başladı. (682).

Ə.Elçibəy böyük bir türkçü olması ilə gələcəyə aid fikirlərini açıqlamaqdan çəkinmədi. O, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı öz torpaqlarına qata bilməyəcəyini, Dağlıq Qarabağın türk yurdu olması səbəbilə buradakı xüsusi idarənin dərhal aradan qaldırılmasını, İ.Stalin dövründə Azərbaycandan qoparılaraq ermənilərə verilən Göyçə mahalı, Zəngəzur-Qafan koridorunun Azərbaycana geri verilməsini və hətta İran Azərbaycanı mövzusunda da İrana bəzi məsajlar verdi.

Ə.Elçibəyin prezident seçilməsindən sonra Azərbaycanın hərbi hissələrində müəyyən bir nizam-intizam göründü. İyun ayının 12-də başlayan Qarabağı geri alma döyüşləri iyun ayının sonunadək davam etdi. Beləcə qısa bir zamanda 15 kənd geri alındı. Bu hərəkət hər gün bir az daha güclənir, ermənilərin işğal etdikləri torpaqlar azad olunurdu. Azərbaycanın hərbi hissələri Dağlıq Qarabağı geri almaq üçün ciddi hücumla keçmişdilər. Hər zaman atəşkəsi pozan ermənilər bu dəfə özləri atəşkəs istəməyə başladılar. Halbuki 4 ildir davam edən və minlərlə Azərbaycan türkünün ölümünə səbəb olan bu müharibədə atəşkəsi pozan hər zaman ermənilər olmuşdular. Üstəlik, ATƏT-in Romada keçirilən iclasında erməni təmsilçilər sülhə yanaşmamış və iyun



ziyyətlə əlaqəli BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv olan Fransa, Rusiya, Çin, Venesuela və digər ölkələrin təmsilçiləri ilə görüşlər keçirdi.

Ermənistanın Müdafiə Naziri Vazgen Manukyan Ermənistan ordusunun Kəlbəcərdəki döyüşlərə qatıldığı iddiaları rədd etdi. O, Dağlıq Qarabağın ayrı bir ordusunun olduğunu bildirdi. Baxın, bunu ancaq və ancaq münafiq bir erməni deyər. Dağlıq Qarabağda bir tufəng belə yox ikən, bu münafiq erməni Dağlıq Qarabağın ordusundan bəhs edir. Bu erməni şovinistlər Xocalının altını üstünə çevirdikləri, bu şəhəri yer üzündən sildikləri halda, "Xeyr bu erməni işi deyil, azərbaycanlılar bir-birlərini qırdılar..." – demişlər. Bu müdafiə Naziri Dağlıq Qarabağın Azərbaycan dövlətinə bağlanmasını qəbul etməyəcəklərini də sözlərinə əlavə etmişdir.

1993-cü il aprel ayının 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ə.Elçibəyin yaranmış vəziyyətə müdaxilə etmə çağırışını müzakirə edib bir bəyanat qəbul etdi. Bəyanatda Ermənistan və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin pisləşməsindən və Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyətdən danışıqlar, xüsusilə ermənilərin Kəlbəcəyə müdaxiləsindən duyulan narahatlıqdan bəhs edilir, bölgədə sülhü və təhlükəsizliyi təhdid edən güvvələrin bu bölgədən çıxarılması tələb edilirdi. (687).

Bundan əlavə, Təhlükəsizlik Şurası ölkələrin azadlığı və torpaq bütünlüyü ilə sərhədlərin dəyişməzliyi prinsipləri çərçivəsində ATƏT-in sülh səylərini dəstəklədiyini bildirərək, BMT Baş Katibliyindən ATƏT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində yaranmış vəziyyətlə əlaqəli bir raportun hazırlanması istəndi. 1993-cü il aprel ayının 14-də Baş Katib tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına təqdim olunan raportda BMT-nin Azərbaycandakı etnik çatışmalara Ermənistan güvvələrinin müdaxilə edib etməyəcəyinin tam mənası ilə müəyyən edilmədiyini, lakin baş verən hücumu yerli güvvələr xaricindəki

güvvələrin də tank, avtomat silah və təyyarələrlə qatılmaları baş verən hadisələri gücləndirdiyi bildirilirdi. (688).

Kəlbəcərin işğalına digər beynəlxalq quruluşlar və ölkələr də qarşı çıxdılar. 1993-cü il mart ayının 31-də erməni işğalını qınayan bir açıqlama yayımlandı. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri H.Çətin ABŞ və Rusiya Xarici İşlər nazirləri ilə bu mövzuda telefon görüşləri keçirdi. (689).

Aprel ayının 6-da ABŞ-ın Xarici İşlər Nazirliyi bir açıqlama verərək ermənilərin Kəlbəcər rayonuna hücumunu qınadığını və bu hücum ilə əlaqəli dərin narahatlıq keçirdiklərini, Ermənistan rəhbərlərinə və Dağlıq Qarabağın erməni təmsilçilərinə ifadə edildiyini bildirdi. Bu açıqlamada ermənilərin bütün güvvələrinin Kəlbəcər rayonundan dərhal və tamamilə çəxarılması tələb edilmişdir. (690).

Ermənistanın İngiltərə səfiri Xarici İşlər Nazirliyinə çağırılaraq İngiltərənin Ermənistanın ATƏT çərçivəsində sülh görüşmələrinə qayıtması, atəşi dərhal dayandırması tələb edildi. Fransa və İtaliya isə daha ehtiyatlı bir dil ilə anlaşmazlığın görüşmələr yolu ilə həll edilməsini istəyən açıqlamalar verdilər. İran Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxmasını tələb etdi. İslam Konfransı Təşkilatı Azərbaycanı dəstəklədiyini və BMT-dəki görüşlərdə Azərbaycanı müdafiə edəcəyini bildirdi. Avropa Şurasının Nazirlər Təşkilatı da verdiyi açıqlamada BMT Təhlükəsizlik Şurasını dəstəklədiyini bildirdi. (691).

Bütün bunlara cavab olaraq Ermənistan Xarici İşlər Naziri G.Liberidyan verdiyi açıqlamada Ermənistanın bu hücumla heç bir əlaqəsinin olmadığını bildirdi. (692).

1993-cü il aprel ayının 6-da Moskvada Rusiya Müdafiə Naziri P.Qraçov onunla görüşməyə gələn Azərbaycan Dövlət katibi P.Hüseynova bölgədəki problemləri müzakirə etmək üçün Ermənistan və Azərbaycan rəhbərlərinin təkrar



görüşmələrini təklif etdi. Bu təklif nəticəsində aprel ayının 8-də Rusiyanın Soçi şəhərində P.Hüseynov və Ermənistan Müdafiə və Təhlükəsizlik Naziri V.Sarkisyan bir görüş keçirdilər. Ancaq bu görüş nəticəsində atəşkəsin təmin olunması mümkün olmamışdır. (693).

ATƏT-in Hərbi Ekspertlər Qrupunun rəhbəri H.Haponenin hər iki ölkə təmsilçiləri ilə imzaladığı 19 aprel tarixli üç günlük atəşkəs müqaviləsinə baxmayaraq ermənilərin hücumu davam etmişdir. (694).

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Turqut Özalın cənabə mərasimində qatılan Ə.Elçibəy Kəlbəcər işğalının davam etdiyi müddətcə ATƏT-in sülh görüşmələrinin davam etməsinin bir mənası qalmadığını, görüşmələrin ancaq Kəlbəcərin boşaldılmasının ardından davam edəbiləcəyini və boşaltma üçün BMT-də qərar qəbul edilməsi istiqamətində söylərinin davam etdiyini bildirmişdir. (695).

Ermənistan Prezidenti Ter-Petrosyan və Azərbaycan Prezidenti Ə.Elçibəy Ankarada keçirdikləri görüşdən sonra görüşlərin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində davam etməsinin faydalı olacağını bildirdilər. Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş Naziri S.Dəmirəl ilə görüşən Ter-Petrosyan Ə.Elçibəy ilə keçirdiyi görüşün faydalı olduğunu, hər iki tərəfin də problemin sülh yolu ilə həll olunmasını istədiklərini və qısa zaman içərisində həllin təmin olunacağına inandığını bildirmişdir.

Nəhayət 20 aprel tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ problemini müzakirə edərək 15 üzvün səsverməsilə 822 sayılı qərarı qəbul etdi. Qərarın mətnində aşağıdakı məqamlar yer alırdı:

Təhlükəsizlik Şurası, Şura rəhbərinin Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqəli 1993-cü il yanvar ayının 29-da və 1993-cü il aprel ayının 6-da verdiyi bəyanatlara əsaslanaraq; Baş Katibin 1993-cü il aprel ayının 14-dəki çıxışını nəzərə alaraq;

Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələrin pisləşməsindən ortaya çıxan ciddi narahatlığını ifadə edərək; hərbi əməliyyatların gücləndiyini, xüsusilə ermənilərin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna son müdaxiləsinin narahatedici olduğunu bildirərək; bu vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün təhdid yaratmasından narahat olaraq; çox sayda sivil xalqın köçəri vəziyyətinə düşməsinə və bölgədə, xüsusilə Kəlbəcər rayonunda ortaya çıxan fəvqəladə insani vəziyyətlə əlaqəli narahatlıq duyduğunu ifadə edərək; bölgədə bütün dövlətlərin azadlığı və torpaq bütünlüyünə hörmət etdiyini bir daha təsdiq edərək; beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı və torpaqların ələ keçirilməsi üçün gücdən istifadə etmənin qəbul edilməz olduğunu bir daha təsdiq edərək; ATƏT çərçivəsində yürüdülmən sülhü dəstəklədiyini bildirərək və silahlı əməliyyatların gücləndirilməsinin sülhə verəcəyi zərərlər üçün narahatlıq içərisində olduğuna görə:

1. Atəşkəsin qəti olaraq həyata keçirilməsi, bütün işğal güclərinin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın işğal edilmiş digər rayonlarından çıxarılması məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların və düşməncə hərəkətlərin dayandırılmasını tələb edir.

2. Əlaqəli tərəflərin, münaqişənin ATƏT-in Minsk qrupu sülh bağlanması üçün görüşlərə dərhal və təkrar başlanması və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirəcək hadisələrdən qaçınmasını təkidlə vurğulayır.

3. Sivil xalqın çətinliklərini azaltmaq üçün bölgədə, xüsusilə döyüşlərin təsirli olduğu bütün rayonlarda insani yardımların yerinə yetirilməsi üçün əngəllərin qaldırılmasını istəyərək bütün tərəflərin beynəlxalq insani hüququn prinsip və normalarına riayət etmək məcburiyyətində olduğunu bildirir.

4. ATƏT-in rəhbəri, ATƏT-in Minsk qrupu ilə görüşlər



keçirərək bölgədəki, xüsusilə Azərbaycanın Kəlbəcər rayonundakı vəziyyəti dəyərləndirib bu mövzuda Təhlükəsizlik Şurasına raport təqdim etməsini Baş katibdən xahiş edir.

5. Bu mövzu ilə aktiv olaraq maraqlanmağı davam etdirəcəyini qərara alır.

Bu qərarla Azərbaycan üçün müsbət olan və olmayan məqamlar vardır. Müsbət olan məqamların başında gələn – Dağlıq Qarabağ probleminin ilk dəfə BMT qərarına bağlanmasıdır. İkincisi, bölgədəki ölkələrin torpaq bütünlüyünə hörmət göstərilməsi istənməkdə və sərhədlərin gücdən istifadə edərək dəyişdirilməsinin qəbul edilməzliyi prinsipinin Dağlıq Qarabağ problemi üçün də mötəbər olduğunun ortaya qoyulmasıdır. Üçüncüsü, işğalçı güclərin Kəlbəcərdən və işğal edilmiş digər Azərbaycan rayonlarından çıxarılmasının tələb edilməsidir. Mənfi məqamlar isə Ermənistanın işğalçı bir ölkə olaraq elan edilməməsi və Kəlbəcər rayonuna edilən hücumun yerli erməni qüvvələri tərəfindən edildiyi uydurmanın ifadə edilməsidir. Bundan əlavə, müharibə boyunca həqiqətdə Ermənistan tərəfindən işğal edilən bölgələrdən çıxması deyil, Kəlbəcər rayonu və “bu yaxınlarda işğal edilmiş rayonların” boşaldılmasının istənməsidir. Ümumiyyətlə, bu qərarı dəyərləndirdiyimiz zaman Ermənistanın işğalçı bir dövlət olaraq elan edilməməsinə baxmayaraq, müsbət adlandırmaq olar. Çünki bu qərarla, ümumiyyətlə, Azərbaycana dəstək verildi: bölgədəki dövlətlərin suverenliyinə və torpaq bütünlüyünə hörmət; beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı və zorla ələ keçirilən torpaqların üzərindəki haqların tanınmaması; ATƏT-in bu məsələyə yaxınlaşması Azərbaycanın torpaq bütünlüyünə hörmət beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslandığına görə, Azərbaycan üçün uyğun idi. Çox təəssüflər olsun ki, ATƏT-in Minsk qrupu sahib olduğu bu yüksək potansiyalı kifayət qədər istifadə edə bilməmişdir. Bu müzakirələrdə heç bir

irəliləmə olmamış, ermənilərin Dağlıq Qarabağ xaricindəki Azərbaycan torpaqlarına hücum etmələri ilə boş çıxmışdır. İzlənən bu siyasət BMT, bir çox dövlətlər, hətta ATƏT tərəfindən şiddətlə qınanmışdır. (696).

5 may tarixində tərəflərə təqdim edilən ABŞ, Rusiya və Türkiyənin Kəlbəcərin 14 may qədər boşaldılmasına və 17 mayda ATƏT sülh görüşlərinin təkrar başlatılmasına aid həlledici plan, 7 mayda Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ azərbaycanlıları tərəfindən qəbul edilərkən, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ erməniləri tərəfindən rədd edilmişdir. (697).

Ermənilərin bu qərarından sonra ATƏT Minsk qrupunun Azərbaycan və Ermənistan xaricindəki üzvləri 822 sayılı qərarın tələblərini həyata keçirmək üçün iyunun 3-4-də BMT katibliyinin nəzarətçiləri ilə görüşərək yeni bir plan hazırladılar. Bu plana görə, tərəflər Kəlbəcəri və işğal altında olan digər bölgələrin boşaldılma təqvimini və Minsk qrupu rəhbərinin məktubunu iyun ayının 11-də imzalayaraq başqana geri verməli, iyun ayının 11-də Kəlbəcər boşaldılmalı və altmış günlük atəşkəs elan edilməli, iyun ayının 20-də boşaltma sona çatmalı, 21-23 iyunda ATƏT-in nəzarət komissiyası boşaltma planının yerinə yetirilib yoxlamadığını yoxlamalı və iyul ayının 1-də əlli ATƏT nəzarətçisi bölgəyə gəlməliydi. (698).

ATƏT-in Minsk qrupunun rəhbəri Rafaellinin Azərbaycan və Ermənistanı ziyarət etdiyi zaman ermənilər bu həlledici planı yerinə yetirməyi rədd etdilər. Beləcə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 3205 sayılı iclasında aldığı 822 nömrəli qərarı (Bu qərarın birinci maddəsində: “Silahlı hücumlar dərhal dayandırılmalı və işğalçılar işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından dərhal çəkilməlidirlər,” – deyilir.) nəticəsiz qaldı. Ermənilər də bu Təhlükəsizlik Şurasının zəifliyini gördükdə, rusların köməyi ilə Azərbaycanda yaradılan qarışıqlıqlardan istifadə edərək yeni hücumlara başladılar.



BMT Təhlükəsizlik Şurası da ermənilərin bu şovinst işğalçı siyasətlərinə son vermək üçün qərarlarını almağa davam etdi. 29 iyul 1993-cü il tarixli 3259 sayılı iclasında alınan 853 sayılı ikinci qərarının üçüncü maddəsi belədir: "Silahlı hücumların dərhal dayandırılması və tamamilə qeyd-şərtsiz Ağdam bölgəsi və Azərbaycan Respublikasının daha əvvəl işğal edilmiş bütün bölgələrindən işğalçı güvvələrin çəkilməsini Təhlükəsizlik Şurası tələb edir." Bildiyimiz kimi bu qərardan alınan nəticə də əvvəlki kimidir.

Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 3292 sayılı iclasında aldığı 874 sayılı qərarla bu ifadələr yer alır: "Daha əvvəl alınmış 822 və 853 sayılı qərarların tətbiq edilməsini və işğalçı qüvvələrin Azərbaycan torpaqlarını dərhal tərk etmələrini Təhlükəsizlik Şurası təkidlə tələb edir." Qeyd etməliyik ki, bu qərarın da nəticəsi əvvəlki 822 və 853 sayılı qərarların nəticələri kimi yenə də ortada qalmışdır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının kağız üzərində almış olduğu bu qərarları radikal sanksiyalarla icra etməmiş olması işğalçını cəsarətləndirməkdən başqa bir işə yaramadığını keçən zaman göstərmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının almış olduğu dördüncü qərar isə atəşkəs mövzusunə aid idi. Azərbaycan Respublikasının müsbət qarşılıdığı atəşkəs qərarını Ermənistan da qəbul etmişdir, çünki ölkədəki iqtisadi çöküntü ordunun maddi və mənəvi ehtiyaclarını qarşılamaqdan aciz idi. Bir də ermənilər istədiklərini əldə etmişdilər. 14 may 1994-cü il də imzalanan atəşkəs protokolu ermənilərin iqtisadi çöküntüdən qurtarmalarına və özlərinə gəlmələrinə fürsət verdiyinə görə, Ermənistanın lehinə, Azərbaycanın isə əleyhinə olmuşdur. (699).

Çox təəssüflər olsun ki, bu qərarlar ancaq qərar olaraq qalıb. Yəni Ermənistan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarlarını heçə sayıb uydurma səbəblərlə Azərbaycan türklərinin

ata-baba yurdunu işğal edərək bir milyona yaxın insanı qaçqın və didərgin vəziyyətinə salmışdır. Dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatı BMT də öz torpaqlarında didərgin vəziyyətinə düşmüş bu insanların 18 ildir ki, çadır düşərgələrində, yük vaqonlarında yaşamalarını uzaqdan seyr edir və aldığı qərarları yerinə yetirə bilmir.

Ermənilərin hərbi müvəffəqiyyətinin ən mühüm səbəbləri Rusiyanın və rus gizli ordusunun ermənilərə yardım etməsi və Azərbaycanda müstəqillik elanından həm əvvəl, həm də sonra yaşanan fərqli siyasi və sosial hadisələrin nəticəsində Azərbaycan silahlı qüvvələrinin hazırlıqsızlığı olmuşdur. Azərbaycanda yaranan bu qeyri-sabit vəziyyət və hərbi hissələrin hazırlıqsızlığı erməni daşnakların torpaq ələ keçirməsinə və böyük insani faciələrə yol açmışdır.

Thomas Qoltsin fikrincə keçmiş SSRİ-nin yeni müstəqil dövlətlərinin daxili işlərinə qarışan və öz "nüfus bölgələrindən" stratejik mənfəətlərini təmin etməyə çalışan gizli bir rus əli vardır. (700).

Minsk qrupunda ABŞ-ın təmsilçisi olan Meresca isə belə demişdir: "Moskva Türkiyə və İran ilə olan keçmiş Sovet sərhədlərini və Azərbaycanın zəngin neft yataqlarındakı payı üzərindəki nəzarətini yenidən təmin etmək istəyir. Bu hədəflərə çatmaq üçün Rusiya rus hərbi güvvələrinin Azərbaycana sərhəd müdafiəçiləri olaraq girməsini və qərbləli şirkətlər tərəfindən aparılan neft işində Rusiyaya bir pay verilməsinin qəbulu üçün təzyiq edir. Buna görə rüslər açıq, ancaq dramatik bir təhdiddən istifadə etmişlər. Əgər Azərbaycan bunları qəbul etməzsə, Rusiya azərbaycanlılar üçün pis bir dərs olacaq şəkildə Ermənistanı dəstəkləyəcəkdir. (701).

Rusiyanın Ermənistanına yardım etdiyi açıq-aydın ortadadır. Ruslar əsirləşmiş ermənilərə kifayət qədər müstəqillik qazandırdıqdan sonra Dağlıq Qarabağdakı erməni qüvvələ-



rinin Rusiyanın nəzarəti altında olduğunu ifadə etməyə belə lüzum yoxdur. Digər tərəfdən ermənilərin mənimsəmə xüsusiyyətləri yüksək olduğuna görə, onlar Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Azərbaycan torpaqlarında yaratdıqları Ermənistanı qatmaq istəyirlər. Rusların qarşısında qul olmağı qəbul edən ermənilərin niyyətlərinin dəyişəcəyini gözləmək ağılsızlıq olar. Yəni, bu bölgədə vəziyyətin bu şəkildə incələnməsinin nəticəsi, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ üzərindəki nəzarətini ancaq hərbi gücdən istifadə edərək bərpa etmək olar.

Ermənilərin qeyri-insani vəhşiliklər törətdikləri bu bölgədəki atəşkəs 1994-cü ildən bəri davam edir. Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın digər yeddi bölgəsi, bir başqa ifadə ilə desək Azərbaycan torpağının 20 faizi erməni daşnakların işğalı altındadır. Amma gülməli də olsa, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında silahlı hissələrinin olmasını rədd edir. Heç şübhəsiz, ermənilərin bu yalanını bütün dünya, xüsusilə böyük dövlətlərlə yanaşı, uydurulmuş "soyqırım" yalanını qəbul edən ölkələr də bilirlər.

1994-cü ilin dekabr ayında Budapeşt zirvəsində Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Dağlıq Qarabağda sülh üçün bir əməliyyat keçirmək istədisə də tərəflər arasında tam bir razılıq təmin edə bilmədi. ATƏT-in Minsk qrupunun himayəsi altında keçirilən görüşlər 1995-ci ildə yəni başladı, lakin bu görüşlər gözlənilən nəticəni vermədi. Görüşləri tıxayan amillər torpaqların statusu, işğal edilən torpaqların geri qaytarılması, mühacirlər, erməni mühasirəsi və Qarabağın embarqo altında tutulması ilə Dağlıq Qarabağ üçün təhlükəsizlik qərantiyasından əmələ gəlirdi.

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının 2-3 dekabr 1996-cı il tarixində Lissabonda keçirilən zirvədə müəyyən edilən prinsiplərlə problemin Minsk qrupunun köməyi ilə çözləcəyi son dərəcə nikbin göründü. Bununla ya-

naşı, xatırlanmalıdır ki, bu zirvəyə qatılanlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsilə əlaqəli Minsk qrupu tərəfindən təklif edilən paraqrafın mətni üzərində anlaşıbilməmişdilər. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının rəhbərliyi bu zirvədə Ermənistandan başqa digər qatılanların təsdiq etdikləri prinsipləri yayımlamışdı. Yayımlanan paraqrafın mətni belədir:

"Minsk qrupunun rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini təşkil edən üç prinsip tövsiyə edir. Bu prinsiplər Minsk qrupuna daxil olan bütün üzv dövlətləri tərəfindən dəstəklənir. Bu üç prinsiplər bunlardır:

a) Ermənistan və Azərbaycan respublikalarının torpaq bütövlüyü;

b) Azərbaycan Respublikası daxilində Dağlıq Qarabağa öz-özünü ən yüksək dərəcədə idarə etmə haqqı verən bir self-determinasiyaya əsaslanan Dağlıq Qarabağın qanuni statusu;

c) anlaşmanın şərtləri ilə əlaqəli olaraq bütün tərəflərin razılığını təmin edəcək, qarşılıqlı mükəlləfiyyətlər daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ və bütün əhalisi üçün təhlükəsizlik qərantiyası.

Təəssüf edərək bildiririk ki, qatılan dövlətlərdən biri (Ermənistan) bu prinsipləri qəbul etmir. Bu prinsiplər digər qatılan dövlətlər tərəfindən dəstəklənməkdədir."

Erməni heyyyəti aşağıdakı deklarasiyanı yayımlayaraq Minsk qrupunun bu prinsiplərinə qarşı sərt bir cavab verir:

"1. Prinsiplər, siyasi anlaşmaya nail olmaq düşüncəsilə görüşlər təklif edən 1994-cü ildə Budapeşt zirvəsi tərəfindən qurulan Minsk qrupunun ruhuna qarşıdır. Status problemi gələcəkdə təşkil ediləcək birbaşa görüşlərin mövzusu olmalıdır.

2. Prinsiplər, Dağlıq Qarabağın statusunu qabaqcadan müəyyən etmək, siyasi anlaşmadan sonra toplanacaq və bu



məsələni Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Minsk konfransının ixtiyarına buraxan 1992-ci il tarixli Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının qərarına ziddir.

3. Erməni tərəfi bu qənaətə gəlmişdir ki, problemin həlli beynəlxalq hüquq və self-determinasiya prinsipinin də üstündə son Xelsinki sənədində müəyyən edilən prinsiplərə dayanaraq tapıla bilər.

4. Müəyyən bir razılığa gəlmək üçün Ermənistan tərəfi həm Minsk qrupu daxilində, həm də bu qrupun rəhbəri tərəfindən təşkil edilən birbaşa görüşlərə davam etməyə hazırdır."

1997-ci il yanvar ayının 11-də Strasburqda toplanan Avropa Şurası zirvəsində Azərbaycan Respublikası prezidentinin çıxışından bəzi sətirlər:

"Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Minsk qrupu – Rusiya, ABŞ və Fransa – tərəfindən irəli sürülən, birinci mərhələdə erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal edilmiş altı bölgəsindən çəkilməsi, mühacirlərin evlərinə dönmələrinin qərantıya altına alınması və müharibə səbəbilə kəsilən bütün əlaqələrin köhnə halına dönməsini, ikinci mərhələdə də Laçın və Şuşa bölgələrinin azad edilməsi ilə birlikdə Dağlıq Qarabağın statusunun görüşülməsini əhatə edən çalışmanın iki mərhələli həlli təklifini dəstəkləyirik..."

Le Mondeda nəşr olunan bir çıxışında Ermənistanın prezidenti Ter-Petrosyan Minsk qrupu təklifinin birinci mərhələsinin ATƏT-in bölgəyə tampon qüvvə göndərməsini də ehtiva etdiyini bildirmişdir. (702).

Bununla birlikdə planın birinci mərhələsinin hər iki ölkə tərəfindən qəbul edildiyini və vasitəçilərin Dağlıq Qarabağın statusu ilə əlaqəli mübahisələri, birinci mərhələ tamamlandıqdan sonrakı bir tarixə qədər təxirə saldıqlarını doğ-

ruladı.

Ermənistan prezidentinə görə, Azərbaycan və Ermənistan görüşlərinə səbəb olan prinsiplərin birinci mərhələsinin qəbulu mövzusunda razılığa gəldilər. Lakin Dağlıq Qarabağ hələ bir cavab verməmişdir. Tam müstəqillik və ya Dağlıq Qarabağın Ermənistan ilə birləşməsi ilə əlaqəli tələblərin qəbul edilmədiyi və yeganə həllin Erməni xalqının self-determinasiya haqqı ilə birlikdə Azərbaycan tərəfindən dəstəklənən torpaq bütünlüyü prinsipinin qəbul edilməsi yolu ilə razılıq nəticəsinə gəldiyini söylədi.

Dağlıq Qarabağa avtonomiya haqqı verməyə hazır olduğunu açıqlayan Azərbaycan tərəfinin başqa bir marağ sahəsi də, hərbi məsələlərlə yanaşı Rusiyanın Ermənistanla olan möhkəm əlaqələridir. 25-28 sentyabr 1997-ci ildə Antalyada toplanan Türk Atlantik Şurasının 8-ci Beynəlxalq Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq konfransında, Azərbaycan Milli Məclisi Sədrinin birinci müavini aşağıda qeyd etdiyimiz məlumatı arz etmişdir:

"1994-cü ildə atəşkəs müqaviləsini imzaladıqdan sonra Ermənistanın hərbi potensialı artmağa başlamışdır. Rusiya Federasiyası Milli Müdafiə Nazirliyi vasitəsilə müharibənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün qurulan ATƏT-in Minsk qrupunun başqanlarından biri olan Rusiya, qeyri-qanuni yollarla Ermənistanı aşağıda bildiyimiz silah və döyüş sursatları ilə təmin etmişdir: çox sayda silah texnikaları, R-17 və "İqla" raket setləri, "Kruq" və "Osa" hava hücumlarına qarşı sistemlər, T-72 və BMP-2 tankları, hovitzer D-39, D-20 və D-1, reaktiv "Qrad" quruluşları, çox sayda minomyot, avtomat silah və digər ləvazimatlar. Hərbi yardımın cəmi dəyəri bir milyard dollar civarındadır. Aydın ki, Ermənistanın hərbi potensialının bu qədər genişləndirilməsi müdafiə məqsədindən uzaqdır. Yaradılmış bu vəziyyət, Türkiyə daxil olmaqla qonşu dövlətlər üçün də təhlükə əmələ gəti-



rən erməni-rus siyasətini ortaya qoyur.

1997-ci il avqust ayının 29-da Moskvada Ermənistan ilə Rusiya Federasiyası arasında imzalanan dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım müqaviləsi bölgədəki sülh və stabillik üçün ciddi bir təhlükə əmələ gətirir. Bu müqavilə aşağıdakı dəstəkləri əhatə edir: erməni-rus ortaq hərbi istehsal və hərbi proqramların ortaq maliyyələşməsi; döyüş bölgəsindəki hərbi fəaliyyətlərin artması və Ermənistan lehinə güc dəngəsinin pozulması; hərbi obyektlərin və təchizatın qarşılıqlı istifadəsi və eyni zamanda təhlükəsizliyimizi birbaşa təhdid mənası daşıyan müdafiə obyektlərinin ortaq istifadəsi.”

Rusiyanın Müdafiə Nazirliyi Ermənistana silah sövq etdiyini təsdiqləmişdir. Lakin bu sövqiyyatın rus hökumətinin məlumatı olmadan edildiyini və bu mövzuda istintaq işi başlatıldığını açıqlamışdır. Əslində Rusiya ilə Ermənistan arasındakı hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi Rusiya ilə İran arasındakı müsbət münasibətlərə bağlıdır. Çünki Azərbaycan bu bölgədə güclü bir dövlət halına gələ bilərdi. Azərbaycan əhalisinin 8,8 milyonu Azərbaycanda 32,5 milyonu isə İranda, Cənubi Azərbaycanda yaşamaqda idi. Beləcə, hər iki ölkədə yaşayan azərbaycanlılar birləşib güclü bir dövlət halına gələ bilərdilər. Bu da bu dövlətləri qorxudurdu.

Son olaraq unudulmamalıdır ki, Azərbaycanın Şimal, yəni Rusiyanın Dağıstan bölgəsi, Azərbaycan xalqına əqrəba olan ləzgilərin vətənidir. Verilən məlumatlara görə Azərbaycan 1990-cı ildən bəri hədəf olaraq görülür, qonşu Ermənistan da Moskva ilə əməkdaşlıq edərək Azərbaycana qarşı işğal siyasəti yürüdür. (703).

Avropa Şurası Asambleyası raportunun başında yer alan ifadələrdə, Dağlıq Qarabağın Stalin tərəfindən Azərbaycana verildiyi və erməni əhalisinin çoxluqda olması və hadisələ-

rin Sumqayıtda azərbaycanlıların ermənilərə qarşı hücumları ilə başladığının açıqlandığını görürük. Biz bu mövzuda həqiqi məlumatları rəsmi tarixi sənədlərə əsaslanaraq çalışmamızın başından bəri lazım olan tarixi məlumatları verməyə çalışdıq. Əslində Qarabağ tarix boyu hər zaman türk yurdu olmuşdur. Sonralar buralarda erməni əhalisinin artması isə dünyanın heç bir yerində özünə məskən tapa bilməyən ermənilərin buralara ruslar tərəfindən köçürülməsi ilə olmuşdur. Yəni ermənilər rusların siyasətinə alət olmuşlar və olmağa da davam edirlər. Azərbaycan türkü isə uydurmalarından uzaq, mədəni, yerləşdiyi bölgədə ən dürüst bir millət olaraq tarixə keçmişdir. Heç şübhəsiz, Türkiyə başda olmaqla 255 milyonluq Türk dünyası Azərbaycana lazım olan yardım və dəstəyi verməli, dünyanın güclü dövlətlərindən və dünya ictimaiyyətindən həqiqətləri tələb etməli və Azərbaycanın torpaq sahəsinin bərpasında Azərbaycan türklərinin yanında olmalıdır.

Ermənilər Azərbaycan türkünün ata-baba yurdunda türksüz bir Ermənistan yaratmaq üçün Dağlıq Qarabağda başlatdıqları tələblərə paralel olaraq Türkiyəni də gündəmə gətirmələri səbəbsiz deyildir. Onların məqsədi I Dünya müharibəsinin sonunda böyük dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirməyə çalışdıqları “Böyük Ermənistanı” yenidən gündəmə gətirməkdir. Dağlıq Qarabağ üzərindəki erməni iddiaları bu məqsədin ilk pilləsini təşkil edir. Əslində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin əsl səbəbi Dağlıq Qarabağ məsələsi deyildir, ümumiyyətlə, erməni məsələsidir, yəni ermənilərin türksüz “Böyük Ermənistan” qurmaq istəmələridir. Erməni məsələsini tarixi baxımdan dəyərləndirdiyimiz zaman Türkiyənin “Dağlıq Qarabağ problemi” ilə maraqlanmağa xüsusi bir məsuliyyəti və haqqı olduğu açıq-aydın ortadadır. Osmanlı imperatorluğu 1790-lı illərdən sonra dünyaya siyasətində izlədiyi “dəngə siyasətini” davam etdirmiş-



dir. (704).

Türkiyə də xarici siyasətdə eynilə Osmanlı dövləti kimi “dəngə siyasətini” davam etdirir. Türkiyənin izlədiyi bu dəngə siyasətinin ən önəmli prinsiplərindən biri də şimal qonşusu olan Rusiya ilə yaxşı keçinmək və Rusiyaya qarşı diqqətli davranmaq olmuşdur. 1945-ci ildən sonra özünə yönələn rus təhdidinə qarşı Türkiyə Amerikaya dayanan və beləcə Rusiyaya qarşı dəngə təmin edən siyasəti 1990-cı illərə qədər, yəni Sovet İttifaqının dağılmasına qədər davam etdirmişdir. Türkiyənin izlədiyi bu dəngə siyasətinə çox diqqətli yaxınlaşması o qədər kor-koranə və o qədər biliksizcə davam etdirilmişdir ki, son illərə gəlincəyə qədər Rusiyada yaşayan türklərdən bəhs etmək xata sayılmış, bəhs edənlər qanuni təqibə uğramışlar. (705). Halbuki Türkiyənin Rusiya və Qafqazla əlaqəli siyasətində Rusiyada olan türkləri mütləq hesaba qatmalı və xarici siyasətini müəyyən edərkən onları diqqətə almalıydı. Eyni soydan gələn və ortaq mədəniyyət dəyərlərinə sahib dövlətlər olaraq bir-birlərinə dəsdək olmaq baxımından Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan respublikalarının əvvəlcədən bir-birlərini yaxından tanımaları, sosial, mədəni və iqtisadi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmələri lazım idi. Bu da bir həqiqətdir ki, bütün bunları Mustafa Kamal Atatürk 1933-cü ildə, yəni Sovet İttifaqının parçalanmasından 60 il əvvəl, Türkiyə Cümhuriyyətinin 10-cu ildönümü münasibətilə etdiyi çıxışında Türkiyənin Sovet İttifaqındakı qardaşlarını tanımaq üçün hələ o zaman Türkiyənin xarici siyasətinin necə qurulmasını ortaya qoyurdu:

“Bu gün Sovet İttifaqı dostumuzdur, qonşumuzdur, müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız vardır. Fəqət sabah nə olacaq, heç kim bilmir. Eynilə Osmanlı kimi, eynilə Avstriya-Macarıstan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər ovuclarından qaça bilərlər.

Dünya yeni bir dəngəyə gələ bilər. Bax o zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəsində dili bir, inamı bir, özü bir, qardaşlarımız vardır. Biz onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Hazır olmaq ancaq susub o günü gözləmək demək deyildir. Hazırlanmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlanırlar? Mənəvi körpüləri hazır tutaraq. Dil bir körpüdür... İnam bir körpüdür... Tarix bir körpüdür...

Köklərimizə dönməli və hadisələrin böldüyü tariximizin içində bütünləşməliyik. Biz onların (xaricdəki türklərin) bizə yaxınlaşmalarını gözləməməliyik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır...” (706).

Türkiyənin dəngə siyasəti Sovet İttifaqına dayandığı, dostluq əlaqələrinin gündəmdə və keçərli olduğu bir dövrdə bildirilən bu hədəflər, əfsuslar olsun ki, sonrakı illərdə xatırlanmamışdır.

Türkiyə ancaq 1990-cı illərdə yenə Qərbdən gələn məlumatlarla keçmiş Sovet İttifaqındakı türklərlə maraqlanmağa başlamış, bu illərdən etibarən bu bölgələrlə əlaqəli siyasət müəyyən etməyə çalışmışdır.

1988-ci ildə azərbaycanlı-erməni münafişəsi alovlandıqda, bu bölgədəki hadisələrlə maraqlanmağa başlamışsa da, 1989-cu ildə Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrə Sovet İttifaqının ermənilərə tərəf olmasına biganə qalan Türkiyə səssiz qalmağa üstünlük vermişdir. (707).

Daha sonra Sovet İttifaqının bu bölgədə sülhü yenidən təmin etmək üçün bura hərbi hissələr göndərəcəyini açıqlamasına baxmayaraq Türkiyə müəyyən etmiş olduğu siyasətinə uyğun bütün bu baş verənləri Sovet İttifaqının daxili məsələsi olaraq dəyərləndirmişdir. Lakin 1990-cı ilin yanvar ayında Naxçıvanın Sədərək qəsəbəsi ermənilər tərəfindən mühasirə altına alındıqda Dağlıq Qarabağdakı krizis yeni bir şəkil almışdır. Sədərək Türkiyənin Naxçıvanla Türkiyə



arasındakı əlaqəni təmin edən körpünün inşasına başladıqı strateji bir qəsəbədir. Sədarək Türkiyə ilə qısa (7 km) bir sərhəddi olan Naxçıvanın bir parçası olduğuna görə, bölgədəki erməni çətələri bu strateji xətti kəsmək istədilər. Lakin yerli döyüşlər nəticəsində Naxçıvanın Türkiyə ilə olan sərhəddi 4 km daha uzanmış oldu. (708). Türkiyəyə simpatiya ilə baxan Naxçıvan xalqı türk sərhəddində böyük bir nümayiş təşkil etdi və Sədarəkdəki bütün sərhəd işarətlərini yox edərək yaranmış vəziyyətə Türkiyəni müdaxilə etmək üçün çağırıldı. (709).

Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarici İşlər mütəxəssisləri Türkiyənin Xarici siyasəti çərçivəsində Sovet İttifaqının daxili işlərini maraqlandıran və torpaq bütövlüyünün pozulmasından çəkinməyi lazım bilən prinsiplərin təsiri altında tədbirli bir yaxınlaşmanı mənimsədi. Xarici İşlər mütəxəssisləri Qars müqaviləsinin Türkiyəyə Naxçıvan sərhəddindəki münafişələrə hərbi müdaxilə haqqı vermədiyini iddia edərkən, siyasi partiyalar Qars müqaviləsinə əsaslanaraq müdaxilə haqqının olduğunu bildirdilər. (710). Ancaq Türkiyə Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanda baş verən hadisələri 1991-ci il dekabr ayının 18-də Sovet İttifaqı rəsmən dağılana qədər Sovetlərin daxili işləri kimi dəyərləndirməyə davam etdi.

Sovet İttifaqı dağıldığı tarixdən sonra Türkiyə ATƏT-in və BMT-nin sərhədlərin toxunulmazlığı qeydləri və qanunlarına uyğun xarici siyasətə dayanaraq bütün Sovet respublikalarının müstəqilliyini tanıdı. Zaman keçdikcə Qafqazdakı anlaşmazlıqlar böyük ölçüdə dəyişdi və məsələ Sovet İttifaqının daxili işləri olmaqdan çıxdı. Buna baxmayaraq Rusların Dağlıq Qarabağdakı erməni çətələrinə olan dəstəyi qat-qat artırıldı.

Türkiyə Qafqazda sülh siyasəti izləməyə çalışmışdır. Ermənilərin məkrli siyasətini anlayan Türkiyə ATƏT-dən Dağlıq Qarabağın rəsmi statusunun Azərbaycanın daxilində

muxtar bir vilayət olaraq tanınması yolunda güvencə almış və Dağlıq Qarabağın azadlığının hərbi qüvvədən istifadə edərək pozulmasına izin verilməməsini istəmiş, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycanın şəhər, qəsəbə və kəndlərindən geri çəkilməsini tələb etmişdi. Sonra siyasi əlaqələrin qurulması üçün Ermənistanla bəzi görüşlər keçirdi. (711).

Beləliklə, Türkiyə bir yandan bütün Sovet respublikaları ilə iki tərəfli əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışır, digər yandan da bu ölkələr arasındakı iki tərəfli anlaşılmazlıqlarda bitərəf olmaq istəyirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq Türkiyə Dağlıq Qarabağdakı anlaşılmazlığı həll etmək üçün fərqli siyasət izləmişdir. Bu, Azərbaycan türklərinin tərəfində olmaqla yanaşı Azərbaycanla Ermənistan arasında yaranan problemin həllinə çalışmaq siyasəti olmuşdur.

Türkiyə sərhədlərin gücdən istifadə edilərək dəyişdirilməməsini tələb edərkən müharibə yolu ilə mövcud sərhədlərin cızılmasının qeyri-qanuni olduğunu bilir, Sovet İttifaqının da, təbii ki, qərarlılığını görürdü. Buna görə, Türkiyə biri Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında, digəri də Azərbaycanla Naxçıvan arasında iki koridorun açılmasını əmələ gətirəcək bir müqavilənin imzalanmasını istəyirdi. Bunu Türkiyənin Xarici İşlər Naziri H.Çetin Romada keçirilən ATƏT-in iclası ərəfəsində belə ifadə etmişdi: "Ermənilər, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ arasındakı koridoru istifadə edə bilmək təhlükəsizliyinə qarşılıq Şuşa və Laçını boşaltmalıdır. Bununla yanaşı ermənilər Naxçıvan və Azərbaycan arasında olan Zəngəzur vilayətindən Azərbaycanla Naxçıvan arasında bir koridorun yaradılmasına izin verməlidir. (712). Bu dəyiş-düyüş Azərbaycana avtomaqistral yolu təmin edər, Türkiyə üçün də müsbət nəticə verərdi. Bu proyektdən qeyri-rəsmi olaraq Prezident T.Özal və B.Ecevid də bəhs etdilər. Xarici İşlər Nazirliyi öz fikrini belə açıqladı:



“Belə bir müqavilənin imzalanması hər iki dövlətin xeyrinə olar...” (713).

“Koridor” termini, sərhədlərin yenidən cızılmasını qəsd etməsinə baxmayaraq Türkiyə tərəfindən irəli sürülən bu planın həyata keçirilməsi mümkün olmamışdır. Əslində həm Azərbaycan, həm də Ermənistan bu plana qarşı idilər. Ermənistan prezidenti Ter-Petrosyan 1992-ci ildə bir fransız jurnalına verdiyi müsahibədə belə deyirdi: “Bizim üçün Dağlıq Qarabağın Ermənistan Respublikasına birləşməsinə qarşılıq İranla olan sərhədlərimizi tərk etmək mümkün deyildir...” (714).

Türkiyənin Xarici İşlər Naziri belə deyirdi: “Dağlıq Qarabağ hadisəsi Azərbaycan torpaqlarının zorla işğalına döndərilmişdir. (715). Muxalifət partiyaları da Dəmirəl hökumətini Dağlıq Qarabağ problemində erməni təcavüzkarlığını cəsarətləndirən passiv bir siyasət izləməklə günahlandırırdılar. (716). Hətta bəziləri Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardım göndərməsini təklif etdi. Ancaq Baş Nazir Dəmirəl hərbi yardım göndərilməsi fikrinə qarşı çıxdı və belə dedi: “Türkiyənin hərbi yardımını müsəlman-xristian çatışmasına dönə bilər, bu da Türkiyəni bölgənin xaricinə və ya 20 il ya da daha artıq bir zaman geriə atar...” (717). “Sülhü qorumağa çalışmaq zəiflik deyildir. Sülh yolu ilə həll yolu tapmaq Türkiyənin siyasətidir və böyük bir millət olmanın təməlidir,” – deyərək əlavə etdi. (718).

Təəssüflər olsun ki, türk-erməni anlaşmasına əngəllər erməni tərəfindən gəlirdi. Prezident Ter-Petrosyan Türkiyə ilə razılığa gəlməyə ehtiyac olduğunu hiss edirdi. Amma Ermənistandakı qatı millətçilər Türkiyə üzərindəki torpaq tələblərini geri çəkməyə istəksizdilər. Bu istəksizlik müəyyən ölçüdə Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq təkliflərinə də təsir etmişdir. L.Ter-Petrosyan Parisdə verdiyi bir açıqlamada Türkiyə və türk siyasəti ilə əlaqəli

bunları demişdir: “Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkiyə Dağlıq Qarabağ anlaşmazlığındakı tərəfsizliyindən vaz keçdi... Ankaranın diplomatiyası Azərbaycanın fikirləri ilə birləşdi. Birlikdə irəli sürdüyümüz bəzi proyektlər keçmişdə qaldı.” (719).

Türkiyə 1992-ci il avqust ayının sonunda Ermənistanın paytaxtı İrəvana, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın avtonom bir bölgəsi olaraq tanımasını və iki ölkənin inkişaf etdirilmiş əlaqələrindən önəmli qazanclar əldə edəcəyini təklif etmək üçün diplomatik bir heyət göndərdi. Ermənistan Türkiyədən xüsusilə qida və digər yardımlardan faydalana biləcək və Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayacaq torpaqları üzərindən keçəcək bir boru xəttinin inşasına izin verəcəkdə.

Bu təklifə Ermənistandan bir cavab gəlmədi. Türklərə görə Dağlıq Qarabağdakı müharibə siyasətinin və türk torpaqları üzərindəki iddianın əsl dəstəkləyicisi Ermənistan Xarici İşlər Naziri R.Ovanisyan idi. Ermənistan lideri Ter-Petrosyan isə Türkiyə ilə əlaqələri təmir etmək tərəfdarı kimi düşünürdü. Buna görə, Türkiyə Ter-Petrosyanı gücləndirmək üçün 100.000 ton buğdanı Ermənistana göndərərək R.Ovanisyanı istefa etdirmək istədi. (720).

Ankara R.Ovanisyanın istefasını “buğda siyasətinin” başırası olaraq dəyərləndirdi. Ermənistanla türk-erməni əlaqələrində beynəlxalq yumşaqlığa yol açmaq üçün daşnaklara qarşı Ter-Petrosyanı gücləndirmək məqsədilə 100 MH vətliq elektrik satışında da anlaşdılar. (721).

Bu siyasət Bakıda ciddi bir əks-təsir yaratdı. Dağlıq Qarabağ anlaşmazlığında düşmənçilik davam edərkən Azərbaycan Ermənistan üzərindəki iqtisadi təzyiqini davam etdirmək niyyətində idi. Türkiyənin elektrik yardımı, bu təzyiği yüngülləşdirməsindən əlavə, Dağlıq Qarabağ probleminin həllini çətinləşdirən və Dağlıq Qarabağın nəzarətini qazan-



maq üçün Azərbaycan siyasətinin müvəffəqiyyətinə əngəl olan siyasətin bir parçası olacaqdı.

Xarici İşlər Naziri H.Çetin elektrik satışıyla Türkiyənin Bakı ilə İrəvan arasındakı anlaşmazlıqlara sülh yolu ilə bir həll yolu tapma məqsədilə edildiyini və ermənilərin elektrinə daha çox ehtiyacları varsa Azərbaycan ilə razılığa gəlmək məcburiyyətində qalacaqlarını açıqlamasına baxmayaraq Azərbaycan Xarici İşlər Naziri T.Qasımov "Ermənilərin elektrinə aldıqdan sonra rahatlıq içərisində olacaqlarını, buna görə də razılığa əsla yanaşmayacaqlarını" – söyləyərək bu fikrə qarşı çıxdı. (722).

Buna bənzər qarşı çıxışlar Türkiyədəki muxalif partiyalardan da gəldi. Bu partiyalar elektrik satışından əvvəl Türkiyənin Ermənistandan sülhə doğru addımlar atmasını təkidlə istədilər. (723). Buna görə bu siyasətdə hər hansı bir öhdəliyi yerinə yetirmədən hökumət tərəfindən ləğv olunacağı bildirildi.

"Türk dünyasının inkişafı Türkiyənin izlədiyi siyasətdən asılıdır" – desək səhv etmərik. Bu da bir həqiqətdir ki, Türkiyənin Şərqdəki əlaqələri Qərbdəki siyasətdən təsirlənir. Qərb ölkələrindəki xristian ermənilərin varlığı səbəbilə beynəlxalq arenadakı erməni tərəfdarlığı Dağlıq Qarabağdakı anlaşmazlığa təsir göstərir və dünyanı bir müsəlman-xristian müharibəsinə cəlb etməklə təhdid edir. Doğrusu, Dağlıq Qarabağda erməni-azərbaycanlı müharibəsində Türkiyə Rusiyanın siyasəti qarşısında gedərək geriləməkdədir. Hal-hazırda Rusiya, Qafqazın yeganə hakimi və "qoruyucusu" rolundadır. Ermənilərin Dağlıq Qarabağın ilk çağlardan etibarən bir erməni yurdu olduğu iddialarının heç bir əsası yoxdur. Bu bir uydurmadır. Bunu böyük və güclü xristian dövlətləri də bilirlər. Bu gün Dağlıq Qarabağda yaradılmış vəziyyətdə, çox güman ki, qriqoryanlıq öz rolunu oynayır!..

## TÜRKSÜZ ERMƏNİSTAN

Azərbaycan torpaqlarında, yəni İrəvan xanlığı ərazisində qeyri-qanuni bir Ermənistan elan edən erməni daşnaklar, tarix boyu qonşularına qarşı dərd-bəla olmuşlar. Oradan buradan qovulan ermənilər Azərbaycan torpaqlarına yerləşmiş, xaçpərəstlərin köməyi ilə Azərbaycan türklərini qaçqın və didərgin vəziyyətinə salmışlar. Digər bölgələrdə kətəyi yeyən ermənilər öz planlarını Azərbaycan torpaqlarında mərhələ-mərhələ həyata keçirməyə başlamışlar. Azərbaycanın 9.000 kv.km torpağında qeyri-qanuni elan etdikləri Ermənistanın sahəsini bu gün 46,200 kv. km-yə çatdırmışlar.

1918-ci il may ayının 28-də müstəqilliyini elan edən Azərbaycan erməni daşnakların torpaq iddiaları ilə üz-üzə qalmışdır. Vaxtilə Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlığı kimi daxil olmuş İrəvan xanlığının (sonradan İrəvan quberniyası) ərazisində erməni dövləti yaratmaq, Türkiyə ilə öz arasında tampon bir bölgə əmələ gətirmək ruslar tərəfindən dəstəklənmiş, daşnakların qeyri-qanuni elan etdikləri "Ermənistanın" sahəsini genişləndirmiş, Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdunda uydurma bir Ermənistan Respublikası qurmuşlar. Beləcə, ermənilərin məkrli siyasətləri nəticəsində Azərbaycan torpaqlarında paytaxtı İrəvan şəhəri olan bir erməni dövləti yaradılmışdır. Bu da erməni şovinistləri qane etməmiş, 1923-cü ildə yenə Moskvanın köməyi ilə az sayda erməninin yaşadığı Azərbaycan ərazisində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaratmışlar.

Beləliklə, azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından zorla qovulmaları və onlara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin yeni mərhələsi başlanmışdır. Nəticədə, XX əsrin müxtəlif dövrlərində üç milyona yaxın vətəndaşımız öz tarixi torpaqlarından qovuldular, etnik təmizləmə siyasətinin qur-



banlarına çevrilərək öz yurd-yuvalarından didərgin salındılar. 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra belə, ermənilər öz çirkin niyyətlərindən əl çəkmir, Azərbaycana qarşı torpaq iddialarını davam etdirirdilər. Həmin illərdə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi adı altında Azərbaycanın kəndlərini tədricən Ermənistanın tərkibinə qatırdılar. Yerli əhali isə müxtəlif cinayətlərlə öz ata-baba yurdlarından didərgin salınırdılar. Məsələn, Sovet İttifaqı Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 13 dekabr tarixli "Kolxozçuların Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi" qərarı əsasında 150 minə yaxın azərbaycanlı öz ata-baba yurdundan didərgin salınmışdır.

Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirərək Ermənistanı mono-etnik dövlətə çevirmək ermənilərin işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsidir. Məhz bu üsul ilə 1935-1991-ci illərdə "Ermənistan" minlərlə Azərbaycan toponimi xəritədən silinmişdir. Etnik təmizləmə və "Türksüz Ermənistan" uğrunda ermənilərin əsrlər boyu apardıqları gizli mübarizəyə 1991-ci ildə son qoyuldu. Çünki bu tarixdən etibarən uydurma Ermənistanın sərhədləri arasında bir türk belə qalmamışdır. Yəni "Türksüz Ermənistan" yaradılmışdı. Artıq Ermənistan da nə bir azərbaycanlı, nə azərbaycanlıların yaşadıkları bir kənd, nə də bu kəndlərin çox qədimdən bəri daşdıqları türk mənşəli bir ad qalmışdır. 1991-ci il aprel ayının 19-da L.Ter-Petrosyanın imzaladığı bir fərmanla 97 türk kəndinin də adı dəyişdirilib erməniləşdirilmişdir. Heç şübhəsiz, zaman gələcək bu adlar bərpa olunacaqlar, çünki o yerlər Azərbaycan türkünün ata-baba yurduudur. Ermənilər isə özlərinə uyğun görülmüş vəziyyətdə, yəni orada-burada, digər millətlərə əlaltılıq, qulluq edərək, türklərə qarşı müxtəlif iftiralar yağdıraraq "yaşayacaqlar."

### ERMƏNİSTANDA ADLARI DƏYİŞDİRİLMİŞ YAŞAYIŞ YERLƏRİN SİYAHISI

No	Keşmiş adı	Yeni adı	Rayon	Fərmanın tarixi
1	2	3	4	5
1.	Abdalar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
2.	Abdalağalı	Vaqaşen	Martuni	03.01.1935
3.	Avdibəy	Tsaxkaber	Spitak	21.10.1967
4.	Ağzor	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5.	Ağbulaq	Axpenek	Krasnoselo	19.04.1991
6.	Ağbulaq	Lüsaxpyur	Spitak	26.04.1946
7.	Ağqala	Berdkunk	Kamo	19.04.1991
8.	Ağzibir	Lçap	Kamo	07.12.1925
9.	Ağın rayonu		Ani	12.10.1961
10.	Ağkənd	Aqndjadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
11.	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17.04.1948
12.	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.11.1945
13.	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
14.	Ağudi	Aqitu	Sisyan	19.04.1991
15.	Ağhəməzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
16.	Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
17.	Ağcaqışlaq	Getaşen	Artaşat	21.04.1948
18.	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
19.	Adyaman	Qarnovit	Talin	12.11.1946
20.	Ayaslı	Aygestan	Artaşat	21.04.1948
21.	Aykehat	Danuşavan	Tumanyan	02.02.1963
22.	Aynadzor	Axavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
23.	Aynalı	Davdaşen	Talin	19.04.1950
24.	Ayırım	Ptxavan	Noyemberyan	26.04.1946
25.	Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
26.	Alakilsə	Baytar	Amasiya	19.04.1950



1	2	3	4	5
27. Alaçiq qaya	Alaçiq	Dilican	21.04.1948	
28. Allahverdi		Tumanyan	19.09.1969	
29. Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov	12.11.1946	
30. Arazdöyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968	
31. Aralix	Yerazqovars	Axuryan	07.12.1945	
32. Aralix	Yuxarı Kolanlı	Eşmiədzin	25.05.1967	
33. Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21.10.1967	
34. Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946	
35. Armudlu	Tandzut	Hoktemberyan	04.04.1946	
36. Artaşat	Yuxarı Artaşat	Artaşat	20.08.1945	
37. Artiz	Qexart	Abovyan	04.04.1946	
38. Arpa	Areni	Yeşeqnadzor	10.09.1946	
39. Arpavar	Xusakert	Artaşat	20.08.1945	
40. Arpaçay	Axuryan	Axuryan	31.07.1956	
41. Astazur	Şvanidzor	Mehri	22.04.1935	
42. Astaxana	Xlataq	Qafan	12.11.1946	
43. Axta		Hrazdan	30.04.1959	
44. Axund Bzovan	Bzovan	Artaşat	20.08.1945	
45. Acıbac	Acıbac	Qafan	19.04.1991	
46. Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945	
47. Aşağı Ağcaqala	Nerkin			
	Bazmaberd	Talin	04.04.1946	
48. Aşağı Adyaman	Nerkin			
	Qetaşen	Martuni	07.12.1945	
49. Aşağı Aynalı	Lenuği	Eşmiədzin	04.04.1946	
50. Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968	
51. Aşağı Axta	Razdan	Hrazdan	30.04.1959	
52. Aşağı Qanlıca	Vahramaberd	Axuryan	26.04.1946	
53. Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	03.07.1968	
54. Aşağı Qaraqoymaz	Aşağı			
	Susnaşen	Talin	12.11.1946	
55. Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	03.01.1935	

1	2	3	4	5
56. Aşağı Qarxun	Araks	Eşmiədzin	15.07.1946	
57. Aşağı Quylasar	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949	
58. Aşağı Dvin	Dvin	Artaşat	19.04.1950	
59. Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946	
60. Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945	
61. Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	03.01.1935	
62. Aşağı Pirtikən	Dzoragyuf	Talin	02.03.1940	
63. Aşağı Pürülü	Gefavank	Qafan	19.04.1991	
64. Aşağı Türkmənli	Lyusagyuf	Eşmiədzin	03.01.1935	
65. Babakişi	Bujakan	Abaran	03.01.1935	
66. Babakişi	Axavnadzor	Razdan	15.07.1948	
67. Baburlu	Bartsaraşen	Ani	03.02.1947	
68. Bağçılıq Sovxozu	Verin Ptxni	Kotayk	19.04.1991	
69. Bazarçıq	Arayi	Abaran	15.07.1946	
70. Bazmavan	Yeni Kexi	Nairi	10.02.1962	
71. Bayandur	Vağatur	Gorus	07.05.1969	
72. Baytar	Hovtun	Amasiya	19.04.1991	
73. Balakənd	Dövex	Noyemberyan	04.01.1938	
74. Balıxlı	Zorakert	Amasiya	19.04.1991	
75. Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938	
76. Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969	
77. Baxçalar	Baqaran	Hoktemberyan	03.07.1968	
78. Bahar	Artunk	Vardenis	19.04.1991	
79. Bacioğlu	Aykavan	Axuryan	07.12.1945	
80. Baş Abaran	Abaran	Abaran	03.01.1935	
81. Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946	
82. Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946	
83. Başkənd	Vernaşen	Yeşeqnadzor	10.09.1946	
84. Başkənd	Qexarkunk	Kamo	04.04.1946	
85. Başkənd	Ardzvaşen	Krasnoselo	19.04.1991	
86. Başgərni	Gərni	Abovyan	03.01.1935	



1	2	3	4	5
87. Başnalı	Baqramyan	Artaşat	01.12.1949	
88. Becazlı	Vostan	Artaşat	20.07.1945	
89. Bədəl	Yexeknut	Hoktemberyan	04.04.1946	
90. Bəzixana	Dzitankov	Ani	03.02.1946	
91. Bəkyand	Böyük Parni	Spitak	26.04.1946	
92. Bəriyabad	Barenat	Krasnoselo	19.04.1991	
93. Bəhdaş	Xodzor	Qafan	19.04.1991	
94. Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968	
95. Bitlicə	Bartcraşen	Artaşat	20.08.1945	
96. Blxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950	
97. Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	03.01.1935	
98. Boğutlu	Artein	Talin	31.07.1950	
99. Bozdoğan	Sarakan	Ani	03.01.1935	
100. Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946	
101. Bozigef	Həmzəçimən	Quqark	10.09.1946	
102. Böyük Arıxvəli	Böyük Mantaş	Artik	03.01.1935	
103. Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946	
104. Böyük Qarakilsə		Kirovakan	03.01.1935	
105. Böyük Qaragün	Əzizli	Vardenis	03.01.1935	
106. Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.06.1946	
107. Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935	
108. Böyük Məzrə	Medz masrik	Vardenis	19.04.1991	
109. Böyük Camışlı	Alagöz	Araqadz	04.01.1938	
110. Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950	
111. Böyük Şiştənə	Böyük Sepasar	Qukasyan	12.11.1946	
112. Böyük Şöllü- Dəmirçi	Şöllü	Masis	03.01.1935	
113. Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947	
114. Buğdaşen	Baqravan	Ani	31.07.1950	
115. Bulaqlı	Həbilkənd	Masis	03.01.1935	
116. Vağarşabad	Eçmiədzin	Eçmiədzin	12.03.1935	
117. Varmaziyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946	
118. Vedi	Ararat	Ararat	15.05.1968	
119. Vəli Ağalı	Dzoragyuş	Martuni	03.07.1968	

1	2	3	4	5
120. Vəlikec	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939	
121. Qazancı	Meqraşen	Artik	31.05.1946	
122. Qazarapat	Usahakyan	Ani	30.06.1945	
123. Qayabaşı	Geğamabak	Vardenis	19.04.1991	
124. Qanlı	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946	
125. Qapılı	Qusanağyuf	Ani	03.02.1947	
126. Qaraboya	Xiqoyan	Spitak	26.04.1946	
127. Qarabulaq	Şagik	Amasiya	19.04.1991	
128. Qarabulaq	Yerincatap	Abaran	15.07.1946	
129. Qaraqala	Horamut	Kalinino	19.04.1991	
130. Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.04.1948	
131. Qaraqaya	Dzorvank	Krasnosrelo	19.04.1991	
132. Qaraqula	Getap	Talin	31.07.1950	
133. Qaradaş	Sevgap	İcevan	25.05.1967	
134. Qaraisa	Meğvahovit	Kalinino	19.04.1991	
135. Qaraiman	Ditsmayri	Vardenis	19.04.1991	
136. Qarakilsə	Artavan	Abaran	19.04.1950	
137. Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935	
138. Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946	
139. Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946	
140. Qaranamaz	Yeni yol	Amasiya	03.01.1935	
141. Qaranlıq	Lusagyuf	Abaran	10.09.1948	
142. Qaranlıq	Kexovit	Martuni	03.07.1948	
143. Qaraburun	Karmraşen	Talin	31.07.1950	
144. Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	02.03.1940	
145. Qarahəmzəli	Tamamlı	Artaşat	20.08.1945	
146. Qaranlıqdərə	Lusadzor	İcevan	21.01.1935	
147. Qaradağlı	Tsaxkaşen	Artaşat	20.08.1945	
148. Qaracoran	Aragyuf	Nairi	04.04.1946	
149. Qasiməli	Qetapi	Artik	01.04.1940	
150. Qaçaqan	Lernavan	Spitak	26.04.1946	
151. Qaşqa	Vartaşat	Ararat	10.09.1948	
152. Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939	
153. Qarğabazar	Aykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967	



1	:	2	:	3	:	4	:	5
154.	Qaltaxçı	Artagyuf	Spitak	26.04.1946				
155.	Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935				
156.	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968				
157.	Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948				
158.	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945				
159.	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946				
160.	Qızılvəng	Çiçəkli	Vadenis	24.07.1940				
161.	Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	12.10.1956				
162.	Qızıldaş	Aruni	Kalinino	19.04.1991				
163.	Qızılgül	Areta	Yeğeqnadzor	19.04.1991				
164.	Qızılkənd	Tsapatağ	Vardenis	19.04.1991				
165.	Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935				
166.	Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinino	03.01.1935				
166.	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946				
167.	Qızıl Teymur	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935				
168.	Qıpçaq	Ariç	Artik	31.05.1946				
169.	Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946				
170.	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935				
171.	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqadz	15.07.1946				
172.	Qliçataq	Suser	Talin	12.11.1946				
173.	Qovuşuq	Yermon	Yefeqnadzor	19.04.1991				
174.	Qovşut	Kavçut	Qafan	19.04.1991				
175.	Qoduxvəng	Gədikvəng	Yefeqnadzor	19.04.1991				
176.	Qoytur	Getap	Yefeqnadzor	03.01.1935				
177.	Qolqat	Geqanist	Artik	15.07.1948				
178.	Qonaqqirən	Şirak	Axuryan	02.03.1940				
179.	Qoncalı	Zarişat	Amasiya	19.04.1991				
180.	Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	03.01.1935				
181.	Qoşabulaq	Şadcrek	Vardenik	19.04.1991				
182.	Qoşavəng	Aykadzor	Ani	19.04.1950				
183.	Qurdbulaq	Ayreşat	Hoktemberyan	19.04.1950				
184.	Quləli	Karmirgyuf	Kamo	01.04.1940				
185.	Quləli	Ayredzor	Şəmşəddin	04.05.1939				
186.	Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935				

1	:	2	:	3	:	4	:	5
187.	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946				
188.	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.01.1946				
189.	Qurduqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946				
190.	Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan	03.01.1935				
191.	Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	23.02.1972				
192.	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov	12.11.1946				
193.	Quru Araz	Yepasxhyan	Hoktemberyan	19.04.1950				
194.	Qutniqişlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946				
195.	Damcıli	Mravyan	Abaran	03.01.1935				
196.	Danağirməz	Ovit	Abaran	15.08.1946				
197.	Darğalı	Ayrezard	Artaşat	30.12.1957				
198.	Darabas	Darbas	Sisyan	10.09.1946				
199.	Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945				
200.	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947				
201.	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	19.04.1991				
202.	Daşlı	Daştekar	Ararat	03.07.1968				
203.	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1937				
204.	Dədəqişlaq	Axundov	Hrazdan	04.05.1939				
205.	Dədəli	Yexnik	Talin	12.11.1946				
206.	Dəymədəğil	Şrvenants	Qafan	04.07.1951				
207.	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	07.12.1935				
207.	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948				
208.	Dəlikdaş	Tcakkar	Martuni	03.01.1935				
209.	Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935				
210.	Dəmirçi	Darbnik	Masis	19.04.1991				
211.	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino	19.04.1991				
212.	Dərəkənd	Dzorağyuf	Quqark	01.03.1946				
213.	Dərəçiçək	Dzaxqadzor	Hrazdan	01.12.1949				
214.	Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946				
215.	Dərə	Daranak	Vardenis	19.04.1991				
216.	Dərəkəy	Dərəğyuf	Qukasyan	12.01.1946				
217.	Dərəğyuf	Saragyuf	Qukasyan	12.11.1946				
218.	Debetaşen	Baqrataşen	Noyemberyan	23.02.1972				
219.	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946				



1	2	3	4	5
220. Dovşan qışlaq	Şirakavan	Ani		19.04.1950
221. Doqquz	Kanaçut	Artaşan		20.08.1945
222. Donuzyeyən	Zəngilər	Masis		03.01.1935
223. Dostluq	Ayanist	Masis		19.04.1991
224. Dornu	Andaraşat	Qafan		20.06.1949
225. Düzkənd	Alvar	Amasiya		19.04.1991
226. Düzkənd	Axuryan	Axuryan		07.12.1945
227. Düzkənd	Baroj	Talin		03.01.1935
228. Düzxarab	Artaşen	Qukasyan		12.11.1946
229. Evli	Dzaramut	Kalinino		19.04.1991
230. Evçilər	Arazan	Hoktemberyan		10.04.1947
231. Elyas	İnəkli	Masis		03.01.1935
232. Elar	Abovyan	Abovyan		12.10.1969
233. Ellər oyuğu	Ellər	Amasiya		26.04.1946
234. Erdapin	Yefegis	Yefeqnadzor		10.09.1946
235. Əzizbəyov	Areqnadem	Amasiya		19.04.1991
236. Əzizbəyov	Bayk	Vayk		19.04.1991
237. Əzizli	Norabak	Vardenis		19.04.1991
238. Ələyaz	Araqats	Talin		31.07.1950
239. Ələyaz	Yefegis	Yefeqnadzor		19.04.1991
240. Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin		04.04.1946
241. Əliqırax	Astxadzor	Martuni		03.01.1935
242. Əlikuçak	Kuçak	Abaran		03.01.1935
243. Əlili	Salvard	Sisyan		03.01.1935
244. Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo		19.04.1991
245. Əskinara	Boskekar	Noyemberyan		23.02.1972
246. Ərəbus	Arevis	Sisyan		03.07.1968
247. Ərzəkənd	Arzakan	Hrazdan		31.05.1946
248. Əyar	Aqarakadzor	Yefeqnadzor		10.09.1946
249. Əfəndi	Noraşen	Sevan		04.01.1938
250. Əfəndi	Nor Kesarna	Hoktemberyan		14.01.1969
251. Zeyvə	David bəy	Qafan		29.06.1949
252. Zeytə	Zedsa	Vayk		19.04.1991
253. Zərzibil	Zərkənd	Vardenis		03.01.1935

1	2	3	4	5
254. Zərkənd	Kut	Vardenis		19.04.1991
255. Zəngilər	Zorak	Masis		19.04.1991
256. Zəhmət	Xaçpar	Masis		19.04.1991
257. Zod	Sotk	Vardenis		19.04.1991
258. Zolaxaç	Zolakar	Martuni		03.01.1935
259. Zorba	Sorik	Talin		03.01.1935
260. Zöhrablı	Mırcanuş	Artaşat		20.08.1945
261. İbiş	Dayrik	Amasiya		19.04.1991
262. İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan		10.04.1947
263. İlanlı	Çaybasar	Amasiya		26.04.1947
264. İlançalan	Artaşavan	Əştərək		11.11.1970
265. İlli Qarakilsə	İlli	Amasiya		04.05.1939
266. İlxıaba	Ayqabats	Axuryan		26.04.1946
267. İmanşalı	Mırcyan	Artaşat		03.01.1935
268. İmrli	Ttucur	Abaran		19.04.1950
269. İmrxan	Saratak	Artik		01.06.1940
270. İnəkli	Antarut	Əştərək		01.12.1949
271. İnəkli	Masis sovxozu	Masis		04.04.1946
272. İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov		03.01.1935
273. Yaqublu	Meqrut	Quqark		01.04.1946
274. Yaycı	Qarjis	Gorus		03.07.1968
275. Yamancalı	Değsut	Artaşat		25.05.1967
276. Yasovul	Ovuni	Axuryan		07.12.1945
277. Yekanlar	Arevşat	Artik		15.07.1965
278. Yelqovan	Kotayk	Abovyan		31.07.1965
279. Yeni Bayazid	Kamo	Kamo		13.04.1959
280. Yeniyol	Ağvarik	Amasiya		19.04.1991
281. Yenikənd	Tretuk	Vardenis		19.04.1991
282. Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor		10.09.1946
283. Yengicə	Sisavan	Ararat		19.04.1991
284. Yeniköy	Goravan	Ararat		03.07.1968
285. Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus		01.06.1940
286. Yeşil	Kakavadzor	Talin		12.11.1946
287. Yuva	Şaumyan	Artaşat		19.04.1950



1	2	3	4	5
288.	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
289.	Yuxarı Ağdan	Ağdan	İcevan	25.05.1967
290.	Yuxarı Ağcaqala	Verin	Talin	12.11.1946
291.	Yuxarı Adyaman	Bazmaberd	Talin	12.11.1946
292.	Yuxarı Aylanlı	Verin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
293.	Yuxarı Aylanlı	Zaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
294.	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
295.	Yuxarı Qaraqoymaz	Yuxarı Saunaşen	Talin	12.11.1946
296.	Yuxarı Qarxun	Ararat	Ecmiədzin	04.04.1946
297.	Yuxarı Kürdkənd	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
298.	Yuxarı Necili	Noraşen	Artaşat	20.08.1945
299.	Yuxarı Pirtikən	Nizami	Masis	20.08.1945
300.	Kalara	Musagyuf	Eçmədzin	03.01.1935
301.	Kaftarlı	Qukasavan	Masis	01.12.1949
302.	Karvansara	Panik	Artik	01.12.1949
303.	Kacaran	İcevan	İcevan	01.12.1949
304.	Ketran	Qacaran	Qafan	04.07.1951
305.	Keçili	Qetamec	Nairi	21.04.1948
306.	Keşişverən	Mrqaşat	Hoktemberyan	04.04.1976
307.	Keşişkənd	Zovaşen	Ararat	03.01.1935
308.	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	06.12.1957
309.	Keşişkənd	Qexarat	Araqadz	03.01.1935
310.	Kəvər	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
311.	Kələkarx	Yeni Bayazid	Kamo	01.06.1940
312.	Kələli	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
313.	Kərimarx	Noraber	Ani	03.02.1947
314.	Kərimkənd	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
315.	Kərkibaş	Dzaxkaşen	Kamo	02.03.1940
316.	Kərpiçli	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
317.	Kəsikbaş	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
318.	Kilisəkənd	Lernakert	Martuni	07.12.1945
319.	Kiçik Arıxvəli	Sraşen	Qafan	29.05.1949
		Kiçik Mantaş	Artik	01.01.1935

1	2	3	4	5
320.	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
321.	Kiçik Kəpənək	Hovit	Axuryan	07.12.1945
322.	Kiçik Ket	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
323.	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	19.04.1991
324.	Kiçik Şəhriyar	Hoktemberyan	Hoktemberyan	03.07.1968
325.	Kiçik Şiştəpə	Hor Artakes	Qukasyan	12.12.1946
326.	Kiçik Şorlu	Pökr Sepasar	Masis	03.01.1935
327.	Kolagirən	Qukark	10.09.1946	
328.	Kolagirən	Antaramut	Martuni	03.01.1935
329.	Kolanlı Aralix	Dzovinar	Eçmiədzin	03.01.1935
330.	Kocaməmməd	Yuxarı Kolanlı	Kamo	01.06.1940
331.	Korbulaq	Batikyan	Qukasyan	20.10.1946
332.	Kotanlı	Tsaxkaşen	Əzizbəyov	12.10.1956
333.	Kotayk	Karmraşen	Abovyan	02.10.1961
334.	Kotigex	Abovyan	Noyemberyan	15.06.1964
335.	Körpəli	Şavarşavan	Eçmiədzin	03.01.1935
336.	Köçbəy	Arşalyus	Vayk	19.04.1991
337.	Künən	Hedzor	İcevan	03.01.1935
338.	Gərd	Kirans	Qafan	19.04.1991
339.	Gərgər	Kard	Stepanavan	14.02.1937
340.	Gomur	Puşkino	Vayk	19.04.1991
341.	Gödəkbulan	Komk	Vardenis	12.08.1946
342.	Gödəkli	Qarçaxpyur	Artaşat	20.08.1945
343.	Gözəldərə	Mrqavan	Quqark	19.04.1991
344.	Gözəldərə	Aznavadzor	Araqats	15.07.1946
345.	Gözlü	Gexadzor	Talin	12.02.1946
346.	Göykümbət	Akunk	Masis	01.12.1949
347.	Göyyoxuş	Kexanist	Spitak	26.04.1946
348.	Göykilsə	Saralanc	Abovyan	03.01.1935
349.	Göl	Kaputan	Martuni	27.09.1968
350.	Gölkənd	Liçk	Krasnoselo	19.04.1991
351.	Göllü	Ayqut	Amasiya	19.04.1991
352.	Göran	Ardenis	Spitak	26.04.1946
353.	Güdgüm	Qoqaran	Qafan	03.07.1968
		Geğanuş		



1	:	2	:	3	:	4	:	5
354.	Güləblı	Dzoraqlux	Abaran	01.04.1940				
355.	Güllübulaq	Vardaxbur	Qukasyan	15.07.1946				
356.	Güllüçə	Vardenis	Abarqan	19.04.1946				
357.	Güllüçə	Sarart	Spitak	24.04.1946				
358.	Gülüdüz	Vardahovit	Yefeqnadzor	19.04.1991				
359.	Gülüstan	Nor Aznaberd	Vayk	19.04.1991				
360.	Gümrü	Leninakan		27.01.1924				
361.	Gümüş	Karenis	Hrazdan	19.04.1991				
362.	Güney	Arequni	Vardenis	19.04.1991				
363.	Günəşli	Kutakan	Vardenis	19.04.1991				
364.	Gyabut	Kapuyt	Əzizbəyov	12.10.1956				
365.	Gürçüel	Qorsgyuğ	Qukasyan	29.04.1949				
366.	Ləmbəli	Debetaşen	Noyemberyan	18.04.1960				
367.	Lələkənd	Laligyuğ	İcevan	03.01.1935				
368.	Maqda	Lernapot	Əştərək	01.07.1949				
369.	Maqmucuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940				
370.	Manes	Alaverdi	Alaverdi	02.03.1940				
371.	Mastara	Dalarik	Talin	21.01.1965				
372.	Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940				
373.	Mhub	Balahovit	Abovyan	26.12.1968				
374.	Mehrəblı	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945				
375.	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950				
376.	Meşəkənd	Antarameç	Krasnoselo	19.04.1991				
377.	Məcidli	Nor Kjank	Artik	01.04.1940				
378.	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946				
379.	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939				
380.	Məlikgyuğ	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940				
381.	Məlikkənd	Məlikgyuğ	Araqadz	15.07.1946				
382.	Məcimli	Aygebad	Artaşat	01.07.1949				
383.	Misxana	Hakavan	Hrazdan	01.12.1949				
384.	Moğes	Qağnut	Qafan	29.06.1949				
385.	Molla Bayazid	Bambakaşat	Hoktemberyan	03.01.1935				
386.	Molla Bədəl	Bədəl	Hoktemberyan	03.01.1935				
387.	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	03.01.1935				

1	:	2	:	3	:	4	:	5
388.	Molla Eyyublu	Vedi	Kalinino	03.01.1935				
389.	Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935				
390.	Molla Musa	Voskehasq	Axuryan	26.04.1946				
391.	Morut	Aknaxpyur	İcevan	14.11.1970				
392.	Mağumlu	Muqam	Artaşat	20.08.1945				
393.	Muncuxlu	Tsilkar	Araqadz	15.07.1946				
394.	Murad təpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964				
395.	Musluqlu	Lancik	Ani	03.01.1935				
396.	Nərziravan	Kazaravan	Əştərək	19.04.1991				
397.	Nərimanlı	Şatvan	Vardenis	19.04.1991				
398.	Ovandərəsi	Ovnadzor	Stepanavan	19.04.1950				
399.	Oğruca	Qarauman	Vardenis	03.07.1969				
400.	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945				
401.	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946				
402.	Ortakilisə	Misyan	Axuryan	26.04.1946				
403.	Ortakilisə	Misyan	Axuryan	31.07.1950				
404.	Oxçuoğlu	Baxçı	Amasiya	19.04.1991				
405.	Ocaqqulu	Ərəbi	Axuryan	26.04.1946				
406.	Öysüz	Darik	Amasiya	19.04.1991				
407.	Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26.04.1946				
408.	Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935				
409.	Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov	08.07.1957				
410.	Pipis	Coğaz	İcevan	02.03.1940				
411.	Pirmələk	Apeq	Talin	03.01.1935				
412.	Polad	Xaçardzon	İcevan	19.04.1991				
413.	Polad Ayrım	Polad	İcevan	02.03.1940				
414.	Püşkək	Aygedzor	Mehri	22.04.1935				
415.	Peyvazlı	Ditavan	Mehri	25.05.1967				
416.	Peyhanlı	Ayqavan	Ararat	04.04.1946				
417.	Saybalı	Sarhakunk	Sisyan	10.09.1946				
418.	Salah	Akabanavank	İcevan	19.04.1991				
419.	Samurlu	Saranat	Qukasyan	12.11.1946				
420.	Sarvanlar	Sis	Masis	19.04.1991				
421.	Sariyer	Apavan	Kalinino	19.04.1991				



1	2	3	4	5
422. Sarıbaş	Aykasar	Artik		15.07.1948
423. Sarıyaqub	Çaqazadzor	Vardenis		19.04.1991
424. Satanaxaç	Güney	Vardenis		03.01.1935
425. Saçlı	Noraşen	Abaran		15.07.1946
426. Svanverdi	Luycaxpyur	Ani		03.02.1947
427. Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan		22.02.1939
428. Səmadərviş	Çknax	Abaran		01.04.1940
429. Səməd Vurğun	Ovk	İcevan		19.04.1991
430. Sərdarabad	Oktember	Hoktemberyan		03.01.1935
431. Sirkətac	Xdrants	Qafan		29.06.1949
432. Sisyan	Hatsavan	Sisyan		02.03.1940
433. Siçanlı	Avtona	Talin		03.01.1935
434. Sovətakekd	Xaçaxbyur	Vardenis		19.04.1991
435. Sovetkənd	Kaxaki	Vardenis		19.04.1991
436. Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov		12.10.1956
437. Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino		19.04.1991
438. Söyütlü	Sarnaxpyur	Ani		02.03.1940
439. Srıgef	Sarıkyuğ	İcevan		10.05.1951
440. Subatan	Geğakar	Vardenis		19.04.1991
441. Sultanabad	Şurabal	Amasiya		26.04.1946
442. Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov		03.01.1935
443. Susuz	Tsamasar	Talin		12.02.1946
444. Suxoy Fantan	Fantan	Hrazdan		03.01.1935
445. Tayçarix	Meqradzor	Hrazdan		31.05.1946
446. Taliboğlu	Musakert	Artik		15.07.1948
447. Taliş	Aruc	Əştərək		11.11.1970
448. Tamamlı	Burastan	Artaşat		20.08.1945
449. Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan		04.04.1946
450. Təzəkənd	Ayntan	Masis		10.09.1970
451. Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan		21.10.1967
452. Təzəkənd	Tacik	Sisyan		03.07.1968
453. Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək		01.12.1949
454. Təkərli	Artavaz	Hrazdan		19.04.1991
455. Təkərli	Zaxqaşen	Abaran		19.04.1950

1	2	3	4	5
456. Təpədibi	Aykavan	Hoktemberyan		04.04.1946
457. Təpədolaq	Arevnik	Axuryan		07.12.1945
458. Tərp	Saravan	Əzizbəyov		27.02.1960
459. Titoy Xaraba	Qavra	Qukasyan		03.01.1935
460. Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin		04.05.1939
461. Tolk	Verin Craşen	Masis		26.09.1957
462. Tomartaş	Vardakar	Artik		31.05.1946
463. Toparlı	Hatsik	Axuryan		07.12.1945
464. Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat		01.12.1949
465. Toxaşalı	Masis	Artaşat		20.08.1945
466. Toxluca	Draxtik	Krasnoselo		19.04.1991
467. Tülnəbi	Saradanc	Nairi		04.04.1946
468. Türk Qarakilsəsi	Axurnk	Axuryan		03.01.1935
469. Uz	Uyts	Sisyan		19.04.1991
470. Uzunlar	Odzun	Tumanyan		30.09.1967
471. Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan		10.04.1947
472. Uzuntala	Aygehovit	İcevan		12.02.1969
473. Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis		31.07.1950
474. Uluxanlı	Masis	Masis		31.07.1950
475. Urut	Voratan	Sisyan		03.07.1968
476. Xancıqaz	Gözəldərə	Quqark		01.06.1940
477. Xalisə	Noyakert	Ararat		19.04.1991
478. Xaçaparax	Zəhmət	Masis		03.01.1935
479. Xaçkilsə	Nahapetavan	Artik		30.01.1961
480. Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan		03.01.1935
481. Xaçdaraq	Xaştarak	İcevan		02.03.1940
482. Xaçkənd	Debet	Quqark		03.01.1935
483. Xeyribəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan		25.05.1967
484. Xlatat	Dzorastan	Qafan		01.06.1940
485. Xozikənd	Quzukənd	Amasiya		26.04.1946
486. Hamamlı	Spitak	Spitak		26.09.1949
487. Hasik	Voroşilov	Hoktemberyan		24.07.1940
488. Haça su	Açacur	İcevan		02.03.1940
489. Haxs	Zorap	Aştarak		01.12.1949



1	:	2	:	3	:	4	:	5
490.	Hacı Bayram	Baqaran	Hoktemberyan	03.01.1935				
491.	Hacı Qara	Ayqəşat	Ecmiədzin	03.01.1935				
492.	Hacı Qara	Makaraşen	Quqark	01.03.1946				
493.	Hacılar	Marqastan	Eçmiədzin	03.01.1935				
494.	Hacı Muğan	Muxan	Kamo	01.06.1940				
495.	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935				
496.	Hacı Xəlil	Tsaxkaovit	Araqats	15.07.1946				
497.	Həbibkənd	Kalinin	Masis	26.09.1957				
498.	Heydər bəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940				
499.	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935				
500.	Hovit	Niqavan	Abaran	21.10.1967				
501.	Horadiz	Horadis	Əzizbəyov	03.07.1968				
502.	Hüseynqulu							
	Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	15.12.1948				
503.	Xalisə	Noyakert	Ararat	19.04.1991				
504.	Çaybasar	Arevat	Amasiya	19.04.1991				
505.	Çaykənd	Ketik	Vayk	19.04.1991				
506.	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	19.04.1991				
507.	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1991				
508.	Çarxec	Kuybışev	Dilican	02.03.1940				
509.	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	19.04.1991				
510.	Çəmbərək	Krasnoselo	Krasnoselo	19.04.1991				
511.	Çıraxlı	Ararat	Axuryan	07.12.1945				
512.	Çivinli	Yenacur	Amasiya	19.04.1991				
513.	Çiqdamlı	Azatavan	Artaşat	20.08.1945				
514.	Çizixlər	Tsoxamarq	Qukasyan	12.11.1946				
515.	Çiftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946				
516.	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan	19.04.1991				
517.	Cır-cır	Varser	Sevan	26.04.1946				
518.	Çloxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945				
519.	Çorlu	Lerhegyuş	Qukasyan	21.10.1967				
520.	Spitaq	Lernantsk	Qukasyan	12.12.1946				
521.	Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946				
522.	Çubuxlu	Dzovagyuğ	Sevan	03.01.1935				

1	:	2	:	3	:	4	:	5
523.	Çubuxlu	Vardanaşen	Hoktemberyan	04.04.1946				
524.	Cadqıran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957				
525.	Cadqıran	Hrazdan	Abovyan	03.01.1935				
526.	Canəhməd	Günəşli	Vardenis	03.07.1969				
527.	Cəlaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	19.04.1991				
528.	Cəbəçəli	Crahovit	Masis	27.02.1960				
529.	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946				
530.	Cəngi	Vardablur	Araqadz	19.04.1950				
531.	Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.03.1940				
532.	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946				
533.	Cəfərabad	Getaşen	Hoktemberyan	04.04.1946				
534.	Comərdli	Tanahat	Sisyan	19.04.1991				
535.	Cul	Artavan	Əzizbəyov	19.04.1950				
536.	Cücəkənd	Qızıl Şəfəq	Kalinino	03.01.1935				
537.	Şabadin	Yeğək	Qafan	19.04.1991				
538.	Şağalı	Vaaqni	Quqark	10.04.1947				
539.	Şavarut	Uşakert	Hoktemberyan	03.07.1968				
540.	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940				
541.	Şahablı	Şahab	Ararat	03.07.1968				
542.	Şehataq	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940				
543.	Şeyx Hacı	Şqarşik	Talin	03.01.1935				
544.	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	19.04.1991				
545.	Şəhriz	Geğamavan	Sevan	26.12.1946				
546.	Şıxlar	Lusakert	Ararat	26.04.1968				
547.	Şıxlar	Qızıl Şəfəq	Sisyan	02.03.1940				
548.	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat	19.04.1991				
549.	Şirabad	Parakar	Sisyan	02.03.1940				
550.	Şirazlı	Bosgetap	Ararat	19.04.1991				
551.	Şirəqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946				
552.	Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948				
553.	Şişqaya	Quqariç	Vardenis	19.04.1991				
554.	Şorlu							
	Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935				
555.	Şorlu	Daştavan	Masis	03.01.1935				



Tarixi faktlardan aydın olur ki, Ermənistanda toponimlərin çoxu türk mənşəli olmuşdur. Z.Korkodyanın 1932-ci ildə nəşr olunmuş "Sovet Ermənistanının əhalisi" adlı kitabında qeydə alınmış 2310 yaşayış məntəqəsindən təqribən 2000 türk mənşəlidir. (724). Türk coğrafi adlarını dəyişdir-mək siyasəti inqilabdan sonra yeni vüsət almış, rəsmi qərarlarla yüzlərlə kənd adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, qədim tarixi adlar qondarma ermənicə adlarla dəyişdirilmişdir.

Erməni şovinistlər 1988-1993-cü illərdə planlı şəkildə, bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında son etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmişlər. Nəticədə 220.000 Azərbaycan türkü öz ata-baba yurdundan zorla qovulmuş, didərgin hala gətirilmişlər. Bu da azmış kimi erməni daşnaklar bu illərdə Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, Şuşa, Xankəndi, Xocavənd, Xocalı, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Tərtər (13 kənd), Qazax (7 kənd), Gədəbəy (2 kənd), Ağcabədi (1 kənd), eləcə də Ağstafa, Beyləqan, Tovuz və Naxçıvanın cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrindən geri çəkilən Azərbaycan türkünün sayı 686.586 nəfər olmuşdur. Nəticədə, Ermənistandan, qeyd etdiyimiz bu bölgələrdən, eləcə də Azərbaycana sığınan Ahıska türklərini də nəzərə aldıqda qaçqınların sayı bir milyonu keçir. Bu faciəvi qorxunc hadisənin baş verməsindən 18 il keçməsinə baxmayaraq, bu insanların çoxu bu gün belə yük vaqonlarında, çadır düşərgələrində və qarğıdan-qamışdan "tikilmiş" yuvalarda yaşamağa davam edirlər.

Hərbi təcavüz nəticəsində sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, texnikumlar, orta məktəblər, uşaq bağçaları, xəstəxanalar, poliklinikalar, təcili yardım stansiyaları, maşın və texnikalar, elektrik stansiyaları, dəmiryolları və dəmiryolu vağzalları erməni şovinistlər tərəfindən qəsb edilmiş, dağıdılmışdır. Ata-baba yurdundan didərgin düşən bir milyona

yaxın Azərbaycan türkünün evləri, ev əşyaları, malları, maşınları, iş yerləri, mal-qarası erməni daşnaklar tərəfindən qarət edilmişdir. Erməni şovinistlər işğal etdikləri ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektlərini də qəddarlıqla məhv etmişlər. Onlar ələ keçirdikləri ərazilərdə 12 muzeyi, 6 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət edib yandırmış, 40 min muzey sərvətini və ekspozatını talan etmiş, 44 məbəd və 18 məscidi dağıtmışlar. Dağıdılan və yandırılan kitabxanalarda 4.600.000 ədəd kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir. (725).

Dağlıq Qarabağ bölgəsində və ətraf rayonlarda, Azərbaycanın milli mədəniyyət ocaqlarında erməni təcavüzkarlarının vurduqları ziyan dəqiq hesablamaq mümkün deyildir. Çünki talan və məhv edilmiş sərvətlər nəinki Azərbaycanın, həm də bütün dünya sivilizasiyasının misilsiz mədəniyyət nümunələridir. Əhaliyə vurulmuş mənəvi-psixoloji zərbə ilə bərabər, ilkin və axıradək müəyyənləşdirilməmiş məlumatlara görə Azərbaycan iqtisadiyyatına 60 milyard dollara yaxın ziyan dəymişdir.

Ermənilər Azərbaycandan torpaq tələb edərkən Sovet İttifaqı Konstitusiyasının 78 və 87-ci maddələrinə və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76, 77, 78 və 84-cü maddələrinə qarşı çıxmış, şovinist düşüncələrini qeyri-insani hərəkətlərlə vəhşicəsinə həyata keçirmişlər. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu da bu qanunsuzluğa yol verməməyə "çalışmış," bu qanunsuzluğa və rus əsgərinin erməni vəhşiliklərinə qatılmasına göz yummuşdur.



ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN ƏRAZİLƏRİ  
İŞGAL OLUNMUŞ VƏ YA ZƏRƏR ÇƏKMİŞ, ERMƏNİSTANLA VƏ  
DAĞLIQ QARABAĞLA HƏMSƏRHƏD OLAN RAYONLAR  
BARƏDƏ MƏLUMAT

No : Rayonun : Ərazinin : Məcburi : Cəbhə xəttinə : Doğma yurd-  
: adı : işğal : köçkün- : yaxın yaşayış : larını tərک et-  
: : tarixi : rin sayı : məntəqələrin- : miş əhalinin  
: : : : dən geri çəkilən: ümumi sayı  
: : : : əhalinin sayı :  
: : : :  
: : : : ailə : nəfər : ailə : nəfər : ailə : nəfər

1. Xocavənd	02.10.1992	2271	9542			2271	9542
2. Xocalı	26.02.1992	3156	12200			3156	12200
3. Şuşa	08.05.1992	5992	24165			5992	24165
4. Laçın	18.05.1992	16255	66646			16255	66646
5. Kəlbəcər	02.04.1993	16042	61947			16042	61947
6. Ağdam	23.07.1993	32315	132493	3138	12866	32315	145359
7. Cəbrayıl	23.08.1993	16140	62519			16140	62519
8. Qubadlı	31.08.1993	7711	31619			7711	31619
9. Füzuli	23.08.1993	25986	106543			25986	106543
10. Zəngilan	29.10.1993	8862	36335			8862	36335
11. Tərtər	17.06.1993	698	2865	736	3014	1434	5879
(13 kənd)							
12. Ağcabədi	12.06.1993	826	3389			826	3389
(1 kənd)							
13. Qazax	25.10.1992	1668	6841	8956	29426	10624	36267
(7 kənd)							
14. Gədəbəy	28.07.1992	75	308	4049	13304	4124	13612
(2 kənd)							
15. Ağstafa	28.10.1992			3608	11908	3608	11908
16. Beyləqan	23.08.1993			3818	12600	3818	12600
17. Tovuz	23.10.1992			9117	30087	9117	30087
18. Naxçıvan	18.06.1990	237	975	4602	14994	4839	15969
<b>CƏMİ:</b>		<b>138234</b>	<b>558387</b>	<b>38024</b>	<b>128199</b>	<b>176258</b>	<b>686586</b>

İndi isə ermənilərin Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri, Sovet İttifaqı prokurorluğuna və Azərbaycan istintaq orqanlarına göndərilmiş təkzibedilməz dəlillər və materiallar əsasında tərtib edilmiş (726) cədvəli oxucuların diqqətinə çatdırıraq.

No :	Familiyası, adı və atasının adı	: Doğul- : doğu il :	: Doğuldu- : ğu yer :	: Öldü- : yü il :	: Ölümünün : səbəbi
1 :	2	:	3 :	4 :	5 : 6

### İrəvan şəhəri

1. Kərimov Vaqif Kamil o.	1933	İrəvan ş.	1988	odlu silahla öldürülmüşdür
2. Misgərov Vidadi Cəfər o.	1956	İrəvan ş.	1989	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
3. Misgərova Elza Cəfər q.	1955	İrəvan ş.	1989	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
4. Muxtarova Solmaz Rəcəb q.	1936	İrəvan ş.	1989	işgəncə nəticəsində ölmüşdür

### Kirovakan şəhəri

1. Hüseyinov Telman Çoban o.	1939	Kirovakan ş.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
------------------------------	------	--------------	------	------------------------------

### Əzizbəyov rayonu

1. Qurbanov Aloş Tariverdi o.	1928	Kabud k.	1989	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
-------------------------------	------	----------	------	------------------------------



1 :	2	:	3 :	4	:	5 :	6
2.	Almuradov Qaraxan Nəcəf o.	1908	Kabud k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
3.	Həsənova Şəlalə Abbas q.	1985	Kabud k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
4.	Gənçimaliyev Ənvər Gəray o.	1935	Kabud k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
5.	Xıdırov Bilal Göyüş o.	1939	Kabud k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
6.	Şahquluyev Kamil Kərim o.	1937	Kabud k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
7.	Baxşəliyeva Fatma Nəbi q.	1929	Qovuşuq k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
8.	Balakişiyev Söhbət Gəray o.	1968	Qovuşuq k.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
9.	Cəlilova Hürzat Mahmud q.	1918	Qovuşuq k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
10.	Hüseynov Həsən Yusif o.	1926	Qovuşuq k.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
11.	Muradov Nəcəfqulu İsmayıl o.	1925	Qovuşuq k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
12.	Xanlarov İlham Nadir o.	1985	Qovuşuq k.	1989	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
13.	Məmmədov Sabir Qurban o.	1936	Gülüdüz.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
14.	Yaqubov Yaqub Əli o.	1922	Gülüdüz	1988	ışğəncə nə-		

1 :	2	:	3 :	4	:	5 :	6
15.	Gülnaz Əhməd qızı	1930	Gülüdüz	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
<b>Amasiya rayonu</b>							
1.	Musayev Məmməd Musa o.	1940	Amasiya r.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
2.	Abbasova Leyla Məmməd q.	1908	Güllübulaq k.	1988	donmuşdur		
3.	Abbasova Mərdan Mürsəl q.	1910	Güllübulaq k.	1988	donmuşdur		
4.	Abbasova Xatın Mürsəl q.	1912	Güllübulaq k.	1988	donmuşdur		
5.	Əliyeva Xədicə İsa q.	1912	Güllübulaq k.	1988	donmuşdur		
6.	Məmmədova Lalə	1915	Güllübulaq k.	1988	donmuşdur		
7.	Rüstəmov Nəbi Hüseyn o.	1932	Göllü k.	1988	avtomobil ilə vurulub öldürülmüşdür		
8.	Novruzov Elbəy Süleyman o.	1936	Çoxmak k.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
9.	Novruzova Roza Süleyman q.	1942	Çoxmak k.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
10.	Həsənov Mühid Əli o.	1959	Əzizbəyov k.	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
11.	Haqverdiyev Babək İbrahim o.	1971	Əzizbəyov k.	1988	asilmişdir		
<b>Vedi rayonu</b>							
1.	Nağıyev İqbal Miryaqub o.	1908	Şirazlı	1988	ışğəncə nəticəsində ölmüşdür		
2.	Əkbərin 2 aylıq oğlu	1988	Şirazlı	1988	ışğəncə nə-		



1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

3. Məmmədov Məhərrəm Cəfər o.	1906	Vedi k.	1988	ticəsində ölmüşdür
4. Orucov Nizami İncilab o.	1956	Vedi k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
5. İsmaylova Gülnaz Məmməd q.	1908	Vedi k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür

**Basarkeçər rayonu**

1. Əliyev Savalan Yunis o.	1925	Nərimanlı	1988	döyülüb öldürülmüşdür
2. Əliyev Yunis Tahir o.	1964	Nərimanlı	1988	donmuşdur
3. Həsənov İsgəndər Bayraməli o.	1910	Nərimanlı	1989	döyülüb öldürülmüşdür
4. Cabbarlı Vaqif Yusif o.	1959	Nərimanlı	1990	döyülüb öldürülmüşdür
5. Elləzov Həsən Nəbi o.	1920	Nərimanlı	1988	tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir
6. Elləzov Qara Nəbi o.	1923	Nərimanlı	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
7. İsayeva Sevil Şahin q.	1987	Pəmbək k.	1988	donmuşdur
8. Əliyev Zeynəlabdin	1930	Daşkənd k.	1988	intihara məcbur edilmişdir
9. Həsənov Sultan	1928	Daşkənd k.	1988	ürək partlamasından ölmüşdür

1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

10. Əhmədov Firidun Həsən o.	1926	Qanlı k.	1988	ürək partlamasından ölmüşdür
11. İbrahimov Mirzəağa İbad o.	1927	Qanlı k.	1989	donmuşdur
12. Abbasova Rüksarə Əli q.	1979	Qoşabulaq	1988	döyülüb öldürülmüşdür
13. Əliyev Alı Alı o.	1936	Qoşabulaq	1989	döyülüb öldürülmüşdür
14. Cəfərov Tapdıq İsmayıl o.	1950	Qoşabulaq	1988	elektrik cərəyanı ilə öldürülmüşdür
15. Abbasov Teymur Sabir o.	1983	Aşağı Şorca	1989	odlu silahla öldürülmüşdür
16. Əliyev Yusif İsbi o.	1972	Aşağı Şorca	1988	döyülüb öldürülmüşdür
17. Hüseynova Leyla Mustafa q.	1934	Aşağı Şorca	1988	döyülüb öldürülmüşdür
18. Məmmədov Bəndalı Hüseyin o.	1923	Aşağı Şorca	1988	döyülüb öldürülmüşdür
19. Məmmədov Tahir Qasım o.	1922	Aşağı Şorca	1988	döyülüb öldürülmüşdür
20. Məsimov Bahadır Hümbət o.	1925	Aşağı Şorca	1988	döyülüb öldürülmüşdür
21. Hüseynova Xədicə İbrahim q.	1933	Aşağı Şorca	1988	ürək partlamasından ölmüşdür
22. Məmmədov İmaməli	1928	Aşağı Şorca	1988	ürək partlamasından ölmüşdür



1	2	3	4	5	6
23. Əliyev Mehralı İbrahim o.	1935	Şişqaya k.	1988	donmuşdur	
24. Əliyev Şahin Qabil o.	1973	Şişqaya k.	1988	donmuşdur	
25. Əsədova Züleyxa	1942	Şişqaya k.	1988	donmuşdur	
26. Zeynalov İlyas Əmirxan o.	1942	Şişqaya k.	1988	donmuşdur	
27. İbrahimov Əziz Cabbar o.	1933	Şişqaya k.	1988	donmuşdur	
28. Əhmədov Təriyel Əhməd o.	1934	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
29. Orucov Əvəz Məmməd o.	1934	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
30. Musayev Şamo Qaraca o.	1928	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
31. Nəşibov Qurban Bəxtiyar o.	1926	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
32. Nigar Cəbi q.	1944	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
33. Sadıqov Qurban Həsən o.	1945	Böyük Mirzə	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
34. Allahverdiyev Şəmsəddin İmam o.	1937	Zərkənd	1988	avtomobil ilə vurulub öldürülmüşdür	
35. Babayev Nəriman Şahməmməd o.	1936	Zərkənd	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
36. İsmayilova Fəxrəndə Mehralı q.	1978	Zərkənd	1988	donmuşdur	
37. İsaqov Qədim Səməd o.	1932	Zərkənd	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
38. Qocayev Teymur Ələsgər o.	1930	Zod k.	1988	döyülüb öldürülmüşdür	

1	2	3	4	5	6
39. Ağayev Bəhram Ağababa o.	1930	Çaxırlı	1988	dür intihar adı ilə öldürülmüşdür	
40. Əliyev Səyyad Əli o.	1930	Çaxırlı	1988	avtomobil ilə vurulub öldürülmüşdür	
41. Quliyeva Tutu Allahverdi q.	1919	Sarıyaqub	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
42. Şəfiyev Mehdi	1920	Subatan	1988	donmuşdur	
43. Cəfərov Koroğlu Bəşir o.	1932	Qayabaşı	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür	
44. Namazov Qoşun İbrahim o.	1922	Qayabaşı	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür	
45. Xəlilov Məmməd Qulu o.	1941	Qayabaşı	1988	döyülüb öldürülmüşdür	

## Gorus rayonu

1. Cavanşir Rüstəm o.	1916	Gorus ş.	1988	döyülüb öldürülmüşdür	
2. Əsgərov Barxudar Əmrah o.	1958	Ağbulaq	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür	

## Quqark rayonu

1. Rüstəmov Elşad İsrail o.	1948	Lermontov k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür	
2. Mustafayev Ziyad Əli o.	1941	Gözəldərə	1989	işgəncə nəticəsində	



1	2	3	4	5	6
3.	Novruzova Bənövşə Kərəm q.	1950	Yuxarı Kilsə	1988	ölmüşdür itkin düşmüşdür
4.	Məmmədov Müsəllim Elləz o.	1964	Heydərli k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
5.	Nəbiyeva Zöhrə İsmayıl q.	1981	Hallavar k.	1988	yandırılmışdır
6.	Qasimov Hüseyn İsa o.	1920	Arcut k.	1988	döyülüb öldürülmüşdür
7.	Qasimov Məmmədəli Musa o.	1915	Arcut k.	1988	odlu silahla öldürülmüşdür
8.	Məsimov Əhməd Hacı o.	1940	Arcut k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
9.	Xəlilova Gülsüm İsa q.	1920	Arcut k.	1988	döyülüb öldürülmüşdür
10.	Nəbiyev Rəhim Mahmud o.	1914	Vartana k.	1988	odlu silahla öldürülmüşdür
11.	Əliyev Abdulla Oruc o.	1932	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
12.	Əliyev Mehralı İsmayıl o.	1920	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
13.	Əliyeva Gülsüm Məmməd q.	1912	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
14.	Əliyeva Fatma Əli q.	1940	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
15.	Bəhrəmov Qərib İsmayıl o.	1921	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
16.	Qazaxəliyev Əhməd İsmayıl o.	1933	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
17.	Hüseynova Leyla Həsən q.	1925	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
18.	İsgəndərov Alim Mehralı o.	1971	Vartana k.	1988	yandırılmışdır

1	2	3	4	5	6
19.	İsgəndərov Mehralı Posan o.	1938	Vartana k.	1988	dir yandırılmışdır
20.	İsgəndərov Süleyman Qəmbər o.	1938	Vartana k.	1988	yandırılmışdır
<b>Yeğenadzor rayonu</b>					
1.	Nəsirov Vaqif Bədəl o.	1952	Sallı k.	1988	itkin düşmüşdür
2.	Xəlilova Yasın	1946	Sallı k.	1988	itkin düşmüşdür
<b>Kalinin rayonu</b>					
1.	Əliyev Qara Həmid o.	1943	Kalinin ş.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
2.	Əliyeva Sona Dahikir q.	1953	Kalinin ş.	1989	tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir
3.	Qaraboğaz Məhəmməd	1925	Kalinin ş.	1989	güllə ilə vurulub öldürülmüşdür
4.	Yolçiyev Əli Nuru o.	1925	Kalinin ş.	1989	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
5.	Məmmədova Yasəmən Gülməmməd q.	1962	Kalinin ş.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
6.	Qurbanov Sadiq Bəhram o.	1932	Evli k.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
7.	Vəliyev Məmməd Musa o.	1915	Evli k.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
8.	Musayev Nəcəf Paşa o.	1933	Evli k.	1989	donmuşdur



1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

**Qafan rayonu**

1. İsmayilova Məhrüzə Xuda q. 1947 Qafan ş. 1988 ürək partlamasından ölmüşdür
2. Məmmədov Şirin İslam o. 1940 Geğalan ş. 1988 donmuşdur
3. Əliyev Vüsal Əlirza o. 1985 Geğalan ş. 1988 ürək partlamasından ölmüşdür
4. Novruzova Gülnarə Allahverdi q. 1964 Gıgı k. 1988 ürək partlamasından ölmüşdür
5. Ziyadov Cəmil Bəhmən o. 1958 Gomaran k. 1988 avtomobil ilə vurulub öldürülmüşdür

**Krasnoselo rayonu**

1. Hacıyeva Fatma Əsgər q. 1922 Ağbulaq k. 1989 donmuşdur
2. Camalov Behbut İman o. 1988 Ağbulaq k. 1989 donmuşdur
3. Camalova Şölə İman q. 1983 Ağbulaq k. 1989 donmuşdur
4. Zeynalova Urqiyyə Sultanəli q. 1954 Ağbulaq k. 1989 donmuşdur
5. Əliyeva Zərnişan Sarı q. 1932 Əmirxeyir k. 1989 donmuşdur
6. Ələsgərova Bahar Süleyman q. 1920 Ardaniş k. 1989 donmuşdur
7. İsmayilov Əli Abbasəli o. 1920 Ardaniş k. 1989 donmuşdur
8. İsmayilov Səməd İsmayıl o. 1930 Ardaniş k. 1989 donmuşdur
9. Həsənov Həsən Şaban o. 1934 Ardaniş k. 1989 döyülüb öldürülmüşdür
10. Xəlilova Firəngiz Hüseyin q. 1922 Ardaniş k. 1989 tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir
11. Əliyev Qələndər 1973 Gölkənd 1989 döyülüb öl-

1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

- Mahmud o. 1922 Gölkənd 1988 döyülüb öldürülmüşdür
12. Əhmədov Nəsir Alıbalala o. 1933 Gölkənd 1989 döyülüb öldürülmüşdür
13. Qocayev Cahan Alı o. 1930 Gölkənd 1989 döyülüb öldürülmüşdür
14. Şəmilov Nəsim Məcid o. 1933 Gölkənd 1989 işgəncə nəticəsində ölmüşdür
15. Sarıyev Barxudar Mirzə o. 1910 Cil k. 1989 donmuşdur
16. Mustafayev İbrahim Məmməd o. 1911 Cil k. 1989 döyülüb öldürülmüşdür
17. Əhmədov Elcan Tağı o. 1968 Yanıqtəpə 1989 döyülüb öldürülmüşdür

**İcevan rayonu**

1. Qurbanov Tapdıq Nəbi o. 1920 Alaçıqqaya 1988 donmuşdur
2. Orucov Oruc 1922 Alaçıqqaya 1988 donmuşdur
3. Rüstəmov Yaqub Rüstəm o. 1962 Polad k. 1988 işgəncə nəticəsində ölmüşdür
4. Orucova Tahirə Eldar q. 1964 Polad k. 1988 odlu silahla öldürülmüşdür
5. Cabbarov Qasım Məmməd həsən o. 1930 Salah k. 1988 döyülüb öldürülmüşdür
6. Yusifov Şəmməd Muxtar o. 1936 Salah k. 1988 ürək partlamasından ölmüşdür

**Zəngibasar rayonu**

1. Ələkbərov Sabir Mehdi o. 1958 Masis ş. 1988 odlu silahla



1	2	3	4	5	6
					öldürülmüşdür
2.	Həsənov Qəmbər Camal o.	1934	Masis ş.	1988	itkin düşmüşdür
3.	Qurbanov Abbas Əbdülhüseyn o.	1934	Masis ş.	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
4.	Qurbanov Qurbanəli Əbdülhüseyn o.	1946	Masis ş.	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
5.	Cabbarov Qasım Məmmədhasən o.	1930	Masis ş.	1989	odlu silahla öldürülmüşdür
6.	Cəfərova Səfa Novruzəli o.	1982	Masis ş.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
7.	Muxtarov Fəxrəddin Əsəd o.	1968	Masis ş.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
8.	Orucov Umudun o.	1972	Masis ş.	1988	yandırılmışdır
9.	Mehdiyev Sabir Qurban o.	1932	Yeni Heçili k.	1988	odlu silahla öldürülmüşdür
10.	Tağıyev Müşfiq Tağı o.	1955	Dostluq k.	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
11.	Abbasov Bəxtiyar Məmməd o.	1958	Sarvanlar	1988	avtomobil ilə vurulub öldürülmüşdür
12.	Əliyev Abbas Mürsəl o.	1914	Sarvanlar	1988	suda boğmuşlar
13.	Cəfərov Heydərəli Həsən o.	1953	Mehmandar	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
14.	Cəfərov Eldar Allahyar o.	1976	Mehmandar	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öl-

1	2	3	4	5	6
15.	Cəfərova Səmurə Heydərəli q.	1978	Mehmandar	1988	dürülmüşdür bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
16.	Cəfərova Ruqiyə Heydərəli q.	1976	Mehmahdar	1988	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
17.	Əzizov Qurban Tahir o.	1950	Rəncbər k.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
18.	Cəfərov Yasin Mütəllib o.	1935	Rəncbər k.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
19.	Rüstəmov Əli Rəhim o.	1949	Rəncbər k.	1989	döyülüb öldürülmüşdür
20.	Nağıyev Bağır	1932	Rəncbər k.	1988	döyülüb öldürülmüşdür
21.	Əliyeva Alma	1932	Sarcalar	1989	döyülüb öldürülmüşdür
22.	Nəcəfov Vəli	1920	Zəhmət	1988	ürək partlamasından ölmüşdür

### Mehri rayonu

1.	Qurbanov İzzət Bəşir o.	1935	Nüvədi k.	1988	tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir
----	-------------------------	------	-----------	------	---

### Noyemberyan rayonu

1.	Namazov Məmməd baba o.	1936	Ləmbəli	1989	bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür
----	------------------------	------	---------	------	--------------------------------------



1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

- |    |                            |      |           |      |                                      |
|----|----------------------------|------|-----------|------|--------------------------------------|
| 2. | Namazov Elmar Fəxrəddin o. | 1986 | Ləmbəli   | 1989 | bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür |
| 3. | Şıxıyev Vəkil Sirac o.     | 1901 | Y.Körpülü | 1989 | döyülüb öldürülmüşdür                |

**Axta rayonu**

- |    |                               |      |            |      |                                      |
|----|-------------------------------|------|------------|------|--------------------------------------|
| 1. | Abbasov Yaqub Bağır o.        | 1957 | Axundov k. | 1988 | donmuşdur                            |
| 2. | Abdullayeva Hövrəstə Kərəm q. | 1952 | Axundov k. | 1988 | bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür |
| 3. | Musayev Əsəd İsaq o.          | 1953 | Axundov k. | 1988 | bədbəxt hadisə adı ilə öldürülmüşdür |

**Sisyan rayonu**

- |    |                            |      |           |      |           |
|----|----------------------------|------|-----------|------|-----------|
| 1. | Abdullayev Abdulla Əsəd o. | 1931 | Sisyan r. | 1988 | donmuşdur |
| 2. | Babayeva Firuzə Həsən q.   | 1920 | Sünik k.  | 1988 | donmuşdur |
| 3. | Əliyeva Əlisə Əmrah q.     | 1925 | Şəki k.   | 1988 | donmuşdur |
| 4. | Əliyeva Güllü Ələkbər q.   | 1930 | Şəki k.   | 1988 | donmuşdur |
| 5. | Namazova Şahnisə Əziz q.   | 1931 | Şəki k.   | 1988 | donmuşdur |

**Spitak rayonu**

- |    |                           |      |             |      |                            |
|----|---------------------------|------|-------------|------|----------------------------|
| 1. | Ələkbərov Xıdır Budaq o.  | 1957 | Spitak ş.   | 1988 | itkin düşmüşdür            |
| 2. | Hümbətov Əli Hümbət o.    | 1932 | Hallavar k. | 1989 | döyülüb öldürülmüşdür      |
| 3. | Balacayev Teymur Məsim o. | 1958 | Saral k.    | 1988 | odlu silahla öldürülmüşdür |
| 4. | Balacayev Şahin Səyyad o. | 1979 | Saral k.    | 1988 | odlu silahla               |

1 : 2 : 3 : 4 : 5 : 6

- |     |                               |      |          |      |   |
|-----|-------------------------------|------|----------|------|---|
| 5.  | Balacayeva Sürəyya Hüseyin q. | 1954 | Saral k. | 1988 | öldürülmüşdür                               |
| 6.  | Əhmədov Məsim Əhməd o.        | 1948 | Qusarlı  | 1988 | işgəncə nəticəsində ölmüşdür                |
| 7.  | Baxşiyev Elman Fərman o.      | 1956 | Qusarlı  | 1988 | itkin düşmüşdür                             |
| 8.  | Daşdəmirov Rahim Cabbar o.    | 1932 | Qusarlı  | 1988 | odlu silahla öldürülmüşdür                  |
| 9.  | Mustafayev Şərif Məhərrəm o.  | 1930 | Qusarlı  | 1988 | işgəncə nəticəsində ölmüşdür                |
| 10. | Qocayev Əsgər Kazım o.        | 1941 | Qusarlı  | 1988 | tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir |
| 11. | Qocayev Söhbəddin Vəli o.     | 1932 | Qusarlı  | 1988 | döyülüb öldürülmüşdür                       |
| 12. | Məmmədova Türgül Nəriman q.   | 1958 | Qusarlı  | 1988 | odlu silahla öldürülmüşdür                  |
| 13. | Paşayeva Nazı Zülfüqar q.     | 1910 | Qusarlı  | 1988 | döyülüb öldürülmüşdür                       |
|     |                               |      |          | 1988 | donmuşdur                                   |

**Stepanavan rayonu**

- |    |                              |      |          |      |                            |
|----|------------------------------|------|----------|------|----------------------------|
| 1. | Mustafayeva Bəsti İsrəfil q. | 1934 | Her-her  | 1989 | donmuşdur                  |
| 2. | İsgəndərov Təmraz Yusif o.   | 1928 | Kuybişev | 1989 | yandırılmışdır             |
| 3. | Xəlilov Şərif Cabbar o.      | 1947 | Kuybişev | 1989 | odlu silahla öldürülmüşdür |
|    |                              |      |          | 1989 | işgəncə nəticəsində        |



1	2	3	4	5	6
4.	Xəlilova Gilas Rüstəm q.	1930	Kuybişev	1988	ölmüşdür işgəncə nəticəsində ölmüşdür
5.	Əliyeva Səmayə	1942	Xancağaz k.	1988	suda boğmuşlar
6.	Əmiraslanov Qədir Nəbi o.	1966	Kirov k.	1988	itkin düşmüşdür
7.	Əsgərov Həmid Məmməd o.	1946	Cəlaloğlu	1988	itkin düşmüşdür

#### Allahverdi rayonu

1.	Məmmədov Tofiq Əli o.	1986	Allahverdi	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
2.	Əliyev Abbas Xasməmməd o	1912	B.Ayrım	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
3.	Haqverdiyev Haqverdi Haqverdi o.	1934	B.Ayrım	1988	işgəncə nəticəsində ölmüşdür
4.	Məmmədov Rəhman Əli o.	1985	Cils	1988	tibbi yardım göstərməkdən imtina edilmişdir

#### ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASINDA VƏ DAĞLIQ QARABAĞDA SAXLANILAN ƏSİR VƏ GİROVLARIN HÜQUQLARININ VƏ CENEVRƏ KONVENSİYALARI MÜDDƏALARININ POZULMAZSINI SÜBUT EDƏN FAKTLAR

1994-cü il fevral ayının 16-da Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Yerevanda saxlanılan azərbaycanlı hərbi əsirlərin qaçmağa cəhd göstərdikləri barədə məlumat yaymışdır. Məlumatda bildirilirdi ki, guya nəzarətçilərə silahlı müqavimət göstərən əsirlərdən səkkiz nəfəri atışma zamanı öldürülmüşdür. Dövlət komissiyasının səyləri nəticəsində qətlə yetirilənlərin sayının səkkiz deyil, on nəfər olduğu müəyyənləşdirilmiş, onların meyitlərinin Azərbaycan tərəfinə verilməsi təmin edilmişdir. Meyitlər məhkəmə-tibb ekspertizasından keçirilmiş və səkkiz əsirin çox yaxın məsafədən gicgah nahiyəsinə atılan atəş nəticəsində qətlə yetirildiyi, üstəlik onlardan birinin boğazının kəsildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Doqquzuncu əsir qeyri-insani işgəncələrə məruz qalmış, qabırğaları sındırılmış, daxili qanaxmadan ölmüşdür. Azərbaycana qaytarılan onuncu meyitin acından keçəndiyi sübut olunmuşdur. Əsirlərdən birinin qara ciyəri, dalağı, ürəyi çıxarılmış, qulaqları kəsilmişdir. Beynəlxalq Hüquqi və Sosial Təbabət Akademiyası Rəyasət Heyyyətinin və Böyük Britaniyanın "Həkimlər İnsan Haqları Uğrunda" təşkilatının üzvü, beynəlxalq statuslu məhkəmə-tibb eksperti professor Derek Paurer həmin ilin aprel ayında meyitləri təkrar müayinədən keçirmiş və ilkin ekspertizanın nəticələrini təsdiqləmişdir. Paurer əsirlərin soyuqqanlıqla qətlə yetirildiyini bildirmiş və onların guya ermənilərə silahlı müqavimət göstərəkən öldürülməsi fikrini qətiyyətlə rədd etmişdir.



Əsirlikdən qayıtmış Arzu Əmrəliyevanın verdiyi məlumata görə, ermənilər 1993-cü il aprel ayının 18-də girov götürdükləri otuz nəfər dinc əhalidən on doqquzunu, o cümlədən onun ərinə, anasına, bacısına, qayınanasına, qayınını və baldızını, əmisi arvadını amansızlıqla qətlə yetirmişlər.

1993-cü il apreli ayının 6-7-də Kəlbəcər rayonunun işğalından sonra Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin radio əkskəşfiyyat xidməti tərəfindən erməni hərbi birləşmələri komandirlərinin efirdə radio danışığı lentə alınmışdır. Mətni yazılmış danışıqlardan aydın olur ki, erməni hərbiçilərindən biri digərinə bölgəyə beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin səfəri ilə əlaqədar işğal zamanı əsir düşmüş azərbaycanlıların hamısını təcili məhv edib izlərini itirmək əmrini vermişdir. Məlumdur ki, həqiqətən aprelin əvvəllərində bu rayonda xarici nümayəndələr, o cümlədən jurnalistlər olmuşlar.

1994-cü il sentyabr ayının 15-də erməni əsarətindən qayıdan Rəisə Nuxiyevanın dediyinə görə, əsirlikdə olarkən Səmayə Kərimova adlı qadın və onun iki yaşlı qızı Nurlanə müntəzəm olaraq ermənilər tərəfindən təhqir və işgəncələrə məruz qalmışlar. Bütün bunlara dözməyən ana iki dəfə damarını kəsərək özünü öldürməyə cəhd etmiş, üçüncü dəfə isə zəhər içərək intihar etmişdir. Qızı Nurlanə isə başından aldığı yaralar nəticəsində görmə qabiliyyətini tamamilə itirmişdir.

Üç yaşında olarkən girov götürülən Şövqi Quliyev erməni zabitanın atdığı güllədən yaralanmış, sol çiyin nahiyəsində sümükləri parçalanmışdır. Xankəndi xəstəxanasında onu "müalicə edən" erməni həkimləri sınıqları bərkidib gips sarğı qoymaq əvəzinə, qol sümüyünün dirsəyə qədər olan hissəsini çıxarmış, nəticədə Şövqi ömürlük şikəst qalmışdır.

Yaralı vəziyyətdə girov götürülən 15 yaşlı Ofelya Quliyevaya heç bir tibbi yardım göstərilməmiş, nəticədə bədənin-

də çürümə prosesi başlamışdır. 1994-cü il iyul ayının 3-də Armen adlı erməni mühafizəçisi Ofelyaya avtomatdan atəş açmış, nəticədə qız qarnından və əlindən yaralanmışdır. Onun həmyaşığı Nəzakət Məmmədovanın gözləri qarşısında atasına xüsusi qəddarlıqla işgəncələr verilmiş, qulaqları kəsilmişdir. Qorxusundan ruhi sarsıntı keçirən anası dəli olmuşdur.

Füzuli rayonunun Kürdmahmudlu kənd sakini Mürvət Ağayev oğlu Yaşar ilə birlikdə əsir götürülmüşdür. Erməni hərbiçiləri Yaşarı güllələmiş, atasını isə vəhşicəsinə döyərək qulaqlarını kəsmişlər. Qəzəbləri soyumayan bu erməni cəlladlar M.Ağayevin qollarını bağlayaraq ağacdən asmış, ayaqları altında tonqal qalamışlar.

1993-cü il avqust ayının 7-də ermənilər Füzuli rayonunun Qacar kəndinin iyirmi beş nəfər dinc sakinini əsir götürərək Əhmədovlar ailəsinin iki uşağını – Elçin və Füdayəni qətlə yetirmişlər.

Ermənilər digər millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı da xüsusi amansızlıq göstərir, onları müsəlmanlara satılmış xristianlar adlandırır, vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər. Ağdam rayon sakini 1926-cı il təvəllüdü Vladimir Şevelyov 1993-cü il iyul ayının 22-də girov götürülmüşdür. Ermənilərin ruslara toxunmayacağını ümid edən Şevelyovlar ailəsi Ağdamı tərk etməmişdir. İşğalçılar Vladimirin gözləri qarşısında qoca anasını, bacısını və yataq xəstəsi olan qardaşını güllələmiş, özünü isə girov götürmüşlər. 1994-cü il aprel ayının 28-də Azərbaycana qaytarılan V.Şevelyov Ağdamın işğalı zamanı sifətləri tanınmaz hala salınan onlarca qadın və uşaq meyitləri gördüyünü bildirmişdir. (727, 728).



## ERMƏNİ ŞOVİNİZMİ

Ermənilər deyirlər: "Ədalətin bizim tərəfimizdə olub-olmaması önəmli deyildir, biz qalib gəlməliyik. Bu, yeganə yoldur! Biz qalib gələndə, hansı üsullardan istifadə etdiyimizi bizdən soruşan olmayacaqdır..." Bu fikir Hitlerin dəstəxəttinə çox bənzəyir. Doğrusu, biz, millətçi erməni şovinistlərin seçdikləri yolu adlandırmaqda çətinlik çəkirik. Bu da bir həqiqətdir ki, Qriqoryan kilsəsinin ehkamlarına arxalanan və hər zaman dövlət səviyyəsində fəaliyyət göstərən bu qatı şovinizm, "Böyük Ermənistan" şüarı altında xalqları fəlakətlərə, müharibələrə, qırğınlara düçar etmiş, bu gün də düçar etməyə davam edir.

Azərbaycan əsrlər boyu bu şovinizmin hədəfi olmuş, bu gün də onun hədəfindədir. Erməni şovinizminin siyasəti böyük dövlətçilik şovinizmidir. Bu, öz rəqiblərini siyasi təzyiq altında tutmaq qüdrətinə malik effektiv bir vasitədir. Erməni şovinizmi bütün zamanlarda şantaj üsullarına bağlı olmuş, sirlə siyasi bir oyun kimi özünü büruzə vermişdir. Erməni şovinistlər öz mənfur ideyalarını həyata keçirmək üçün ilk növbədə Qriqoryan kilsəsinin daxildə və xaricdə fəaliyyət göstərən qüvvələrinə, xarici erməni lobbisinə və diasporasına güvənirlər. Erməni kilsəsi daim New Yorkda, Monrealda, Los-Anjelesdə Azərbaycanın haqq işinə qarşı nümayişlər keçirir, rəsmi dövlət və hakimiyyət orqanlarına təzyiq göstərirlər. New-Yorkda keçirilmiş şovinist ruhlu mitinqlərdə arxiyepiskop Mesrop Eçmiədzinin aşağıdakı çağırışını mitinq iştirakçlarına çatdırmışdır: "Biz dünya ictimaiyyətinə göstərməliyik ki, erməni xalqı yekdildir və öz tələbinin həyata keçirilməsinə nail olmaq əzmindədir." "New York Tayms" qəzeti yazırdı ki, "ABŞ şəhərlərində keçirilən

bütün nümayişlərin təşkilatçısı erməni kilsəsidir."

Erməni kilsəsinin təsiri son zamanlarda kəskin sürətdə artmışdır. Onlar dövlətlərarası təhrikçiliyin təhlükəli siyasi vasitəsinə çevrilirlər. Bu təhlükəli vasitəçilik Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin timsalında daha ciddi təzahür edir. Onlar bu münaqişəyə dinlərarası münaqişə kimi rəng verməyə çalışırdılar. Rusiyanı və onun rəhbərlərini "islam təhlükəsi" ilə qorxudurdular. Rusiyada belə bir fikir yayırdılar ki, əgər Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsində Rusiya müsəlman Azərbaycanın tərəfini tutsa, bu, xristian dəyərlərinə xəyanət etmək olacaqdır. Rusiyada ictimai şüura islam təhlükəsi fikrini yeritmək məqsədi güdən şovinist təbliğatçılar Rusiya rəhbərlərini qorxudaraq yazırdılar ki, bu şəraitdə regionda Türkiyə və İranın vasitəsilə türk amilinin üstünlük təşkil edəcəyindən yaxa qurtarmaq mümkün olmayacaqdır. Bu isə Şimali Qafqaza, Volqaboyuna və Orta Asiyaya da ciddi təsir edəcəkdir. Onlar tələb edirdilər ki, Rusiya dərhal fəaliyyətə başlasın, Ermənistana üz tutsun, regionda islam ideologiyasını boğsun və əgər Zaqafqaziya da öz mövqelərini möhkəmlətmək istəyirsə, yalnız xristian Ermənistanına arxalansın. Əgər Rusiya rəhbərləri bu məsələlərə qulaq asmasalar, onda Rusiya regionda özünün yeganə təbii və tarixi dayaqından məhrum olacaq. Bu isə Rusiyanın həmin bölgədə öz mənafeələrini həyata keçirməsinin və onun çoxəsrlik mövqelərinin bərpa olunmasının xeyrinə olmayacaqdır. Üstəlik, əgər Rusiya özünün təbii ənənələrinə qayıtmasa, Dağlıq Qarabağa, o cümlədən azad edilmiş ərazilərdə Ermənistana arxa çıxmasa, onda ermənilər Qərbə üz tutmağa məcbur olacaqlar.

Erməni şovinizmi "Ermənistan Qafqazda xristianlığın dayəğıdır" şüarı altında Rusiyanı Azərbaycan, Türkiyə və İran əraziləri hesabına "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasına kömək etməyə çağırır. Xatırladaq ki, erməni şovinizmi-



nin "Böyük Ermənistan" xülyası Türkiyə, İran, Azərbaycana olan iddiaları ilə bitmir. Son zamanlar bu hərəkət Gürcüstanda da geniş miqyas almışdır. Axalkalaki və Boqdanovkada yaşayan, milli şovinizm ruhu ilə fəaliyyət göstərən erməni əhalisi təşkil edilmiş mitinqlərdə bu torpaqların ermənilərə məxsus olduğunu elan edir, bu rayonlar üçün muxtariyyət tələb edirlər.

Gürcüstan müstəqillik elan etdikdən sonra Axalkalakidəki ermənilər Gürcüstanın mərkəzi təşkilatlarına tabe olmur, gürcü ordusunda xidmət etməkdən imtina edir, özlərinin yarım-hərbi dəstələrini təşkil edirlər. Bu dəstələr Dağlıq Qarabağ döyüşlərində də iştirak ediblər. Onları Axalkalakidə məskunlaşmış rus hərbi hissələri silahla təchiz edirlər. Rusiyanın hərbi bayrağı altında birləşən ermənilər Gürcüstan torpağında öz hərbi qüvvələrini yaratmışlar. Mənbələr yazırlar ki, Axalkalakidə yaşayan hər bir erməninin evində silah vardır.

Rusiyanın sağlam düşüncəli siyasətçiləri Ermənistanın Rusiyanı qarşıdurmalara sövq etmək cəhdlərini görürlər. Bu baxımdan "Политические исследования" jurnalında dərc edilmiş məqalə diqqəti cəlb edir. Məqalədə belə deyilir: "Yeni yaradılmış bütün müstəqil dövlətlər arasında Ermənistan, ümumiyyətlə, yeganə dövlətdir ki, 1988-1990-cı illərdə azərbaycanlıları öz ata-baba yurdundan qovduqdan sonra təkcə 1993-cü il ərzində yaxın və uzaq xarici ölkələrə köçən 300 minə yaxın sakinindən məhrum olduğunu da nəzərə alsaq, demək olar ki, Ermənistan monomilli ölkəyə çevrilmişdir. Lakin bu "uğur" erməni xalqına çox baha başa gəlmişdir və bu xalq hələ bundan sonra da bu prosesin ağrısını çəkməli olacaqdır." (729).

Fəaliyyətləri Rusiya şovinst qüvvələri ilə bağlı olan erməni şovinizmi getdikcə güclənir. Rusiyada hakimiyyətə gələcək şovinst qüvvələrin çirkin niyyətləri ayıq-sayıq ol-

mağı tələb edir. Bununla əlaqədar Rusiya prezidentliyinə can atan A.Lebedin Xankəndindəki hərbi hissələrin birinə baş çəkəndən sonra verdiyi qəddarlıq bəyanatını qeyd etmək istədik: "Son bir neçə ildə mən bu qədər yüksək hazırlıqlı hərbi hissələr görmədim... Mən təsəvvür etmirəm, son illərdə bu bölgədə baş vermiş hadisələrdən sonra necə ola bilər ki, Dağlıq Qarabağ yenidən Azərbaycana verilsin." (730).

Beləliklə, erməni şovinizminin təhlükəsi sovuşmayıb, əksinə, yeni qüvvələrlə qızıdırılır. Bu isə Azərbaycan türklərini və dünya ictimaiyyətini sayıqlığa çağırır.

Məlumdur ki, 1988-ci ildə ermənilərin başlatdıqları müharibə nəticəsində Azərbaycan torpağının 20 faizi işğal edilmişdir. Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsi nəinki şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, eyni zamanda bitki və heyvanat aləminin məhv edilməsinə, ekologiya pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu gün belə o bölgədə mövcud olan təbii sərvətlərin və mədəni tarixi abidələrin cinayətkarcasına dağıdılması davam etdirilir, bütün dünya ictimaiyyəti də bu qeyri-insani hərəkətləri seyr edir.

İşğal altında qalan ərazilərin ekoloji vəziyyətinin gərgin olduğu haqda kifayət qədər faktlar vardır. Bütün bunlar ermənilərin beynəlxalq hüquq qaydalarını pozaraq ekoloji cinayət törətdiklərini bir daha sübut edir.

Hal-hazırda Şuşa mağarası, Şuşanın qala divarları, M.P. Vaqifin məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas karvansarayını, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və s. yaşayış məskənlərində olan mədəni-tarixi abidələr tamamilə dağıdılmışdır.

2000-ci ilin oktyabr ayında Tiflisdə keçirilən Birinci Beynəlxalq Ekologiya Konqresində dünyanın 16 ölkəsindən 48 nümayəndə iştirak etmişdir. Lakin dəvət edilmələrinə baxmayaraq erməni nümayəndələri konqresdə iştirak etməmişlər. Bu Beynəlxalq forumda Qafqaz regionunda aparılan



müharibələrin ətraf mühitə vurduğu zərər, eyni zamanda Qafqazın nadir flora və faunasının məhv olma təhlükəsinin aradan qaldırılması yolları müzakirə olunmuşdur. Çıxış edənlər Qarabağ bölgəsində erməni işğalı altında qalan 269 min hektar meşə sahəsinin qəddarcasına qırılıb dağıldığını, həmin ərazilərdə nadir bitki və heyvanat aləminin məhv edildiyini, təbii sərvətlərin yandırıldığını bildirmişlər. Eyni zamanda Ermənistanda fəaliyyət göstərən AES-in radioaktiv tullantılarının işğal altında olan Qarabağ torpaqlarına atıldığını, təbii sərvətlərin dağıldığını, torpağın, suyun çirkləndirildiyini və bütün bunların dünya dövlətlərinin diqqətindən kənar qaldığını qeyd etmişlər. Heç şübhəsiz, ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazisində tarixi abidələrə və təbiətə qarşı törətdikləri vəhşiliklər beynəlxalq hüquq təşkilatları tərəfindən cəzalandırılmalıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının prinsiplərinə görə "Başqa xalqın işğalı altında olan ətraf mühit və xalqın təbii sərvətləri qorunmalıdır. Silahlı münaqişə şəraitində isə dövlətlər ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən beynəlxalq hüquq qaydalarına hörmət etməlidirlər..." Bu, BMT-nin qəbul etdiyi beynəlxalq qanundur. Doğrusu, bu qanunun prinsipləri ilk növbədə BMT tərəfindən nəzarət altında tutulmalı və cinayətkarlar cəzalandırılmalıdırlar...

Əsrlər boyu acı tarixi hadisələrlə əzilən, ümitsizlik dərəcəsinə gətirilən ermənilər təbii qanunun təsirindən xilas olmamış, ola bilmirlər. Bu gün bütün dünyada 5,7-5,8 milyona yaxın erməni var. Bunların 4 milyona yaxını orada-burada, digər millətlərə əlaltılıq, qulluq edirlərsə də, yenə də uydurmalarından əl çəkmir, bir araya gələ bilmirlər. Bugünkü qondarma Ermənistanda təxminən 3,5 milyon erməninin qeydiyyatda olmalarına baxmayaraq, orada yaşayanların sayı 1,7-1,8 milyon civarındadır. Heç şübhəsiz, zaman gələcək onlar da oraları tərk edəcəklər, çünki o yerlər Azərbaycan

türklərinin ata-baba yurduudur... Ermənilər isə özlərinə uyğun görülmüş təbii qanunun altında qalmaq məcburiyyətində olacaqlar...

İndi də əslən kəlbəcərli olan Hidayət Mehdizadənin nankor qonşularımız barədə mətbuatdan, arxivlərdən, klassiklərin kitablarından əldə etdiyi məlumatları oxucularımızın nəzərinə çatdırmağa çalışaq. Görün, adları dünya tarixinə düşmüş dahi insanlar ermənilər haqqında nələr deyirlər:

"Bəşəri təfəkkürün mənəvi xəzinəsi adlanan Qabusnamədə yazılır ki, ermənilər yer kürəsində mövcud olan xalqlardan ona görə fərqlənirlər ki, onların təbiətində və xarakterində murdarlıq vardır." Daha sonra deyilir ki, "Ermənilərin eybi: bədfal, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına xain çıxan olmasıdır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir erməni başdan-ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındır."

Roma tarixçisi Tasit ermənilər haqqında belə yazırdı: "Bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır. Bunlar romalılara nifrətdən, partiyalara isə həsəddən az qala partlayırdılar..."

Alman alimi Kolmer isə belə demişdir: "Mən bir müsəlmanla iş barəsində şərtləşəndə, yazılı müqavilə bağlamadan da kifayətlənirəm, çünki o, söz verdi – qurtardı. Yunanla yazılı şərt kəsirəm, çünki onlarla belə lazımdır və sərfəlidir. Ermənilərlə isə heç yazılı surətdə də iş görmürəm, çünki onların yalançılığı və fitnə-fəsadları, hətta yazılı şərti də poza bilər."

İngilis Vilson isə ermənilər haqqında belə yazmışdır: "Ermənilər acgöz və tamahkardılar, fitnəkar və araqarışdırandılar, heç kəsi bəyənmişlər. Onlar xırda bir işi şişirtməkdə istedad sahibidirlər və intriqa yaratmağı da sevirilər."

Böyük fransız yazıçısı Aleksandr Düma yazırdı: "Ermə-



nilər həmişə başqa dinə qulluq edən hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşlar. Nəticədə öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər.”

Fransız səyyahı Qraf de Şole: “Ermənilərin yoxsulluğu və əzab-əziyyət çəkmələri məndə onlara qarşı böyük rəhm yaratmasına baxmayaraq, onların haramzadəliyi, kələkbazlığı o dərəcədə iyrənc, alçaqlıqları o dərəcədə biabırçı, o qədər hiddətləndirici idi ki, heç vaxt onlara bağlana bilmədim.”

K.Marks və F.Engels belə yazmışlar: “Bəşəriyyətə ilk dəfə fahişəliyi yayan ermənilərdir.” (731). Və əlbəttə bu əqidənin və əməlin sahibi olan xalqın şovinist nümayəndələrindən nə cür mənfur iş desən – gözləmək olar.

Böyük rus yazıçısı Qriboyedov İranda səfir işlərkən oradan köçürülən ermənilər haqqında rus imperatoruna göndərdiyi məktubunda belə yazırdı: “Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına izin verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpağımızdır.” Məhz buna görə də rus çarı erməniləri Cənubi Qafqazda yerləşdirmişdir.

Erməni xarakterini A.S.Puşkin çox obrazlı ifadə etmişdir: “Erməni, sən vəhşisən, qatilsən, cinayətkarsan, qorxaq və satqınsan, şəhər və kəndlərimizi viran qoyan bayquşsan, bütün bunlara baxmayaraq, səni qınamıram, çünki erməni-sən.”

Böyük sərkərdə Əmir Teymur demişdir: “Gələcək xalqlar erməniləri bir millət kimi yer üzündən silmədiyim üçün ya məni qarğıyacaq, ya da ki, alqışlayacaqlar.”

Məşhur fars şairi Sədi Şirazi:

*“Ermənidir yer üzünün Əhri məri,  
İnsanlığın düşmənidir, düşməni.”*

Yaşlı nəslin yaxşı yadındadır, – 1949-cu ilin dekabrında Ermənistan KP MK Bürosunun DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında verdiyi qərar Arutunyanın imzaladığı məktubla Kremlə göndərilmişdir. Stalinin dərkanarına əsasən Azərbaycan hökumətinin həmin qərara münasibətini öyrənmək məqsədilə məktub Azərbaycan KP MK-ya göndərilir. M.C.Bağirovun göstərişinə əsasən Azərbaycan hökuməti bu mövzu ilə əlaqəli bir arayış hazırlayır. Sonradan növbəti telefon danışığı zamanı Bağirov Stalinə ermənilərin müraciətinə cavab arayışının hazır olduğu barədə məlumat verərkən Stalin belə demişdir: “Mircəfər Abbasoviç, bəs siz nə üçün bugünə qədər bu məsələ ilə bağlı olaraq qonşunuz Ermənistan rəhbərlərinin üzünə tüpürməyibsiniz?..” Bununla da erməni şovinstlərinin növbəti məkrli bir hiyləsi puç olmuşdur. Bağirov isə Stalinlə apardığı telefon danışığını olduğu kimi qara rəngli mürəkkəblə 45 abzasdan ibarət olan arayışa əlavə edib arxivə vermişdir.

Erməni tarixçisi Movses Xorenatsinin özləri haqqında dediklərini yada salmaq yerinə düşər: “İndi olduğu kimi, keçmişdə də qədim “hay”ların (ermənilərin) elmə, ağızdan-ağıza keçən nəğmələrə həvəsləri olmayıb. Ona görə də kəməgü, nadan və vəhşi adamlar haqqında danışmaq artıqdır...”

Amerika vətəndaşı olan məşhur erməni yazıçısı L.Z.Sürməliyan “Xanımlar və cənablar, müraciətim sizədir” adlı kitabında belə yazmışdır: “Türklərlə ermənilər arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də türk və azəri xalqlarının humanizminə, qayğıkeşliyinə, vətənpərvərliyinə qarşı erməni millətçilərinin aramsız qəddarlığıdır.”



### QARABAĞDA TÜRK MƏDƏNİYYƏT ƏSƏRLƏRİ

Ermənilər Qarabağ bölgəsində uçurub dağıtmadıqları binaların və abidələrin xristianlığa aid olduğunu və bəzi kilsələrin varlığına əsaslanaraq bu bölgənin bir erməni yurdu olduğunu iddia edir və: "Bu bölgədə orta çağdan qalma müsəlman binası və erməni dilindən başqa bir dildə yazılmış bir kitabə mövcud deyildir..." – deyirlər. (732). Həqiqətən də bu gün bu bölgədə erməniləşdirilmiş kilsə və erməni dilində uydurulmuş kitabələr mövcuddur. Ancaq bütün bunlar Qarabağda türk mədəniyyətinin ortaya qoyduğu əsərlərin olmadığını göstərə bilməz. Təəssüflər olsun ki, türklərə aid tarixi binaların, ibadətgahların, qalaların, kitabələrin, çoxu ermənilər tərəfindən yox edilmişdir. Bununla yanaşı, bu gün onlar beynəlxalq hüquq qaydalarını pozaraq işğal bölgəsində olan təbii sərvətlərin talan edilməsi və mədəni-tarixi abidələrin məhv edilməsi ilə də məşğuldurlar. Məsələn, Füzuli şəhərinin 17 kilometrliyində Quruçay dərəsinin sol sahilində Tuğ çökəkliyində yerləşən Azıx və Tağlar mağaraları kimi tarixi abidələrin dağıdılması deyilənlərə sübutdur.

Bu da bir həqiqətdir ki, işğal bölgəsində olan və Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Azıx və Tağlar abidələri qədim dövrün mədəni abidələri kimi YUNESKO-nun siyahısına düşmüşdür. Azıx paleolit düşərgəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri 1981-ci il dekabr ayının 8-də Parisin "İnsan" muzeyində "Avropanın ilk sakinləri" adlı sərgidə nümayiş etdirilmişdir. Təəssüflər olsun ki, erməni vandalizmi nəticəsində Azıx, Tağlar və s. dünya əhəmiyyətli mədəni-tarixi abidələr hal-hazırda bərbad vəziyyətdədir. Azıx və Tağlardan başqa Füzuli rayonu ərazisində yerləşən, tunc dövrünə aid olan Qaraköpəktəpə, Meynətəpə və başqa tarixi abidələr də yararsız hala salınmışlar. Şuşa ma-

ğarası, Şuşanın qala divarları, görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas karvansarayı, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və s. yaşayış məskənlərində olan mədəni-tarixi abidələr dağıdılmış, bir çoxları erməniləşdirilmişdir. Yəni türkün izi bu bölgələrdən silinir, Zəngəzurdan, Göyçə mahalından, İrəvandan silindiyi kimi. İşğal olunmuş ərazilərdə 43-ə qədər hidrometereoloji müşahidə məntəqələri məhv edilmişdir ki, bütün bunlar YUNESKO və Ümumdünya Metereoloji Təşkilatının prinsiplərinə ziddir.

Tarixdən məlumdur ki, müharibələr zamanı başqa əraziləri işğal edən hərbiçilər təbiət abidələrinə, təbii gözəlliklərə toxunmamalıdırlar. Fəqət, XXI əsrin astanasında, – ətraf mühitin və təbii-tarixi abidələrin mühafizəsi haqqında beynəlxalq qanunların mövcud olduğu bir dövrdə, Azərbaycan torpaqlarını uydurulmuş Ermənistanla zorla birləşdirmək istəyən azğın erməni işğalçıları nəinki Azərbaycanın şəhər və kəndlərini dağıtmış, eyni zamanda zəbt etdikləri ərazilərdə bitki və heyvanat aləmini, təbii-tarixi abidələri məhv etmiş, yandırmışlar və yandıрмаğa davam edirlər. Onlar işğal altında qalan 269 min hektar meşə sahəsini qəddarcasına qırmış, həmin ərazilərdə olan nadir bitki və heyvanat aləmini məhv etmişlər. Bununla da kifayətlənməyib bu vəhşi insanlar atmosferi, torpağı, suyu çirkləndirirlər. Bütün bu ekoloji fəlakətlərin global xarakter daşdığını bütün dünya ictimaiyyəti bilməlidir. Beynəlxalq təşkilatların nəzərinə çatdırılmalıdır ki, ermənilərin ətraf mühitə, təbii-tarixi abidələrə qarşı törətdikləri vəhşiliklər beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmaqla yanaşı, bir cinayətdir. Yəni, ermənilərin işğal altında saxladıkları Azərbaycan ərazilərində törətdikləri ekoloji cinayətlər beynəlxalq hüquq təşkilatları tərəfindən cəzalandırılmalıdır. **Bunu BMT-nin "Ətraf mühit və inkişaf" haqqında qəbul etdiyi Bəyannamənin 23-cü prinsipi**



**tələb edir. Bu Bəyannamənin 23-cü prinsipində belə deyilir: "Başqa xalqın əsarəti şəraitində olan, işğal altında qalan ətraf mühit və xalqın təbii sərvətləri qorunmalıdır."**

Ermənilərin bu bölgədə törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində tarix boyu bu bölgədə yaşayan türklərin tarixi əsərlərini göstərə bilmək, çox təəssüflər olsun ki, imkansızdır. Bu şovinist insanlar türklərə aid qəbristanlıqları belə dağıtmış, yandırmışlar. "Erməni kilsələrin" varlığını davam etdirməsi isə, demək olar ki, türklərin hər dövrdə öz dinindən olmayanlara qarşı göstərdikləri hörmətdə axtarılmalıdır. Türklər heç bir dövrdə ibadət xanalara pis baxmamış, erməni şovinistlər kimi yaxıb-yandırmamışlar. Halbuki türkcə qarşı düşmənçilik edən, müxtəlif iftiralara uyduran erməni şovinistlər xristian türk olan albanların belə kilsə və əsərlərinə öz əsərləri kimi baxır, bütün bu tarixi əsərləri öz adlarına çıxırırlar. Bu gün Qarabağda türk mədəniyyətinə aid çox az sayda əsərlərin qalması, XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa köçürülməyə başlayan bu şovinist insanların müqəddəs İslama qarşı olan hörmətsizliyindəndir.

Biz yenə də Qarabağda olan, heç şübhəsiz, erməni şovinistlər tərəfindən dağıdılan və ya erməniləşdirilən türk mədəniyyət əsərlərindən bəzilərini qeyd edək. Övliya Çələbi "Səyahətnaməsində" aşağı Qarabağ qalası haqqında bunları yazmışdır: "...İçində 40-a yaxın minarə saydılar... Yetmiş mehrabı var ki, qırxı minarəli camidir. Xan və hamamları, bazarları çoxdur. Amma daha da artır..." Yuxarı Qarabağ qalası haqqında isə Övliya Çələbi bunları qeyd etmişdir: "...Yeddi camili, yeddi hamamlı, üç xanlı, altı yüz dükanlı sevimli bir şəhərdir... Qədimdən qalma məscid və camilərin qübbələri sivri-sivridir. Şəhərdə on bir minarə görünürdü. Yerlilər 70 mehrabdır deyirlər..." (733).

Bəhs edilən bu tarixi əsərləri bu gün görmək mümkün deyildir. Gəlin biz, bu gün hələ dağıdılmamış və izləri ta-

pılmış türk əsərlərini sıralayaq: IX əsrə aid Aslan qalası; Hətəmi Məlik qalası; Tərtər çayı üzərində tikilən türk körpüçülüynünün tipik nümunələrindən olan körpü; Pənahəli xanın tikdirdiyi görkəmli Şuşa qalası; Pənahəli xan sarayı; Şairə Xurşidbanu Natəvanın evi; Cövhər ağa məscidi; Bayat qalası: bu qalada İbrahimxəlil xan tərəfindən tikdirilən hamam və tarixi imarətlərin qalıntıları mövcuddur; Şahbulağ qalası; Əsəd bəyin malikanəsi; Xudafərin körpüsü, – Azərbaycan-İran sərhəddinə tərəf aşağı Qarabağda yerləşən bu körpü XII əsrdə tikilmişdir; Sınıq körpü, – Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli bölgələri arasında tikilmişdir. 1917-ci ildə rus ixtilalı zamanı bu körpü ruslar tərəfindən "Krasniy most" adlandırılmışdır. Bu gün hələ bu adla bilinən bu körpü XII əsrdə tikilmişdir; Yıxıq qala; Sel keçməz körpüsü, – Gədəbəy bölgəsində XIX əsrdə tikilmişdir, XII əsrdə tikilən Xudafərin körpüsü ilə bənzərliyi vardır; Koroğlu qalası; Əsgəran qalası; Şuşa karvansarayı; Şuşa qalasının divarı və s. (734, 735, 736).

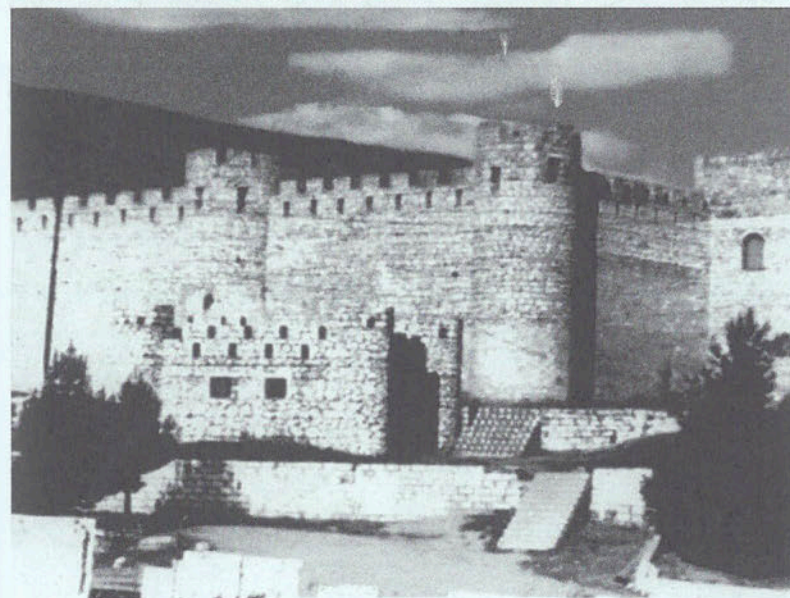






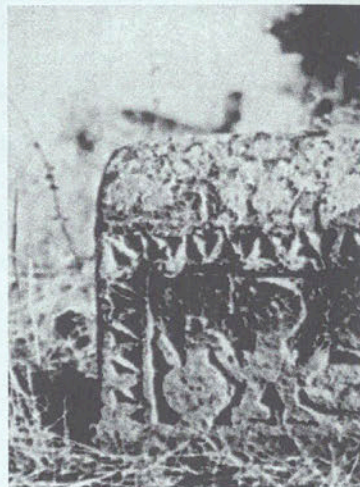
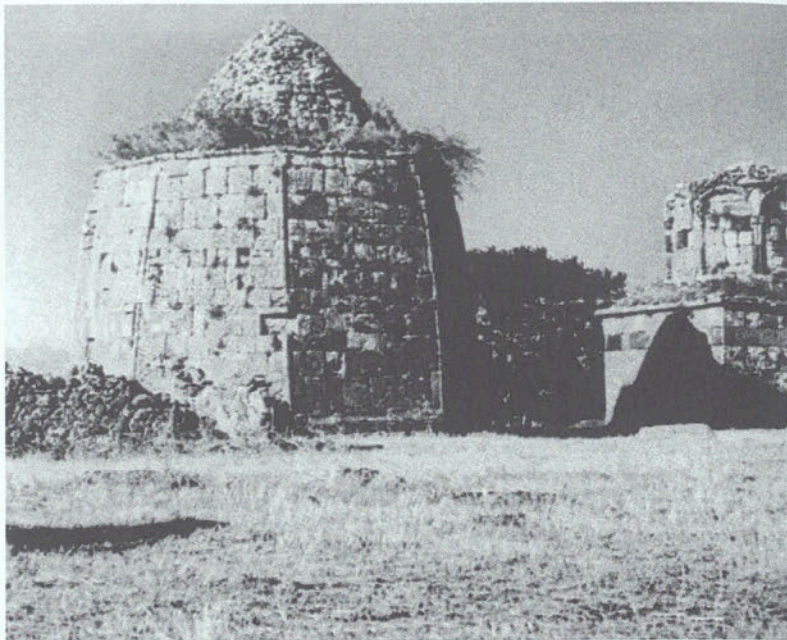


Səkkizguşəli türbə, 1304-1305-ci il.  
Zəngilan rayonu, Məmmədbəyli kəndi

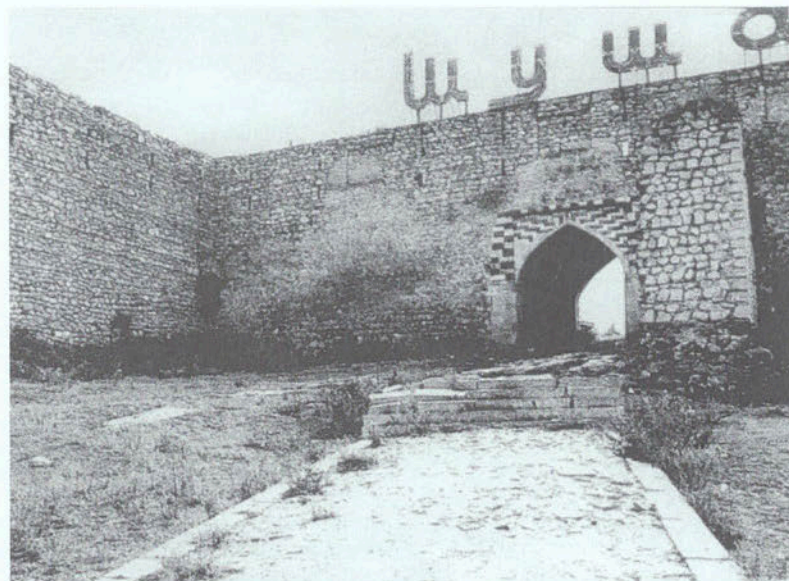


Pənahəli xanın Şahbulaqda tikdirdiyi qəs.





Məlik Əjdər türbəsi. Qədim qəbiristanlıq.  
Laçın rayonu, Cicimli kəndi.

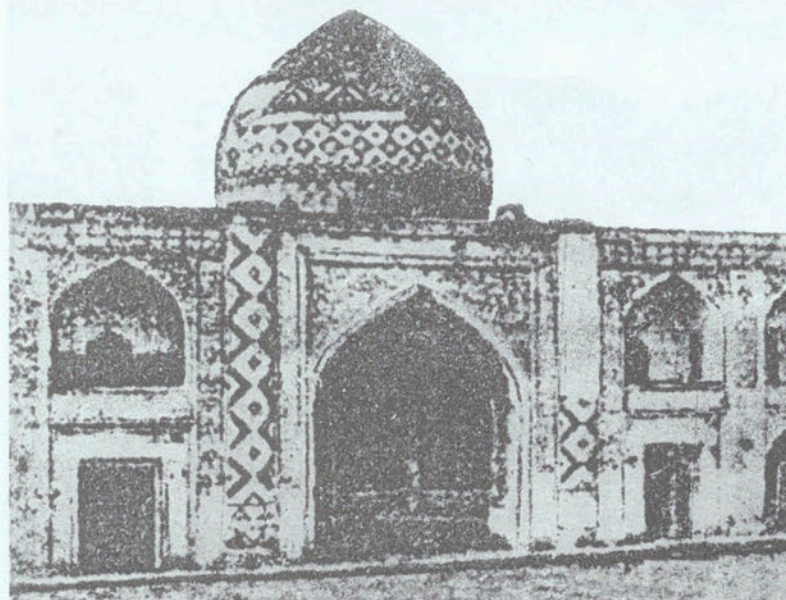


Gəncə qapısı. Şuşa şəhəri, 1750-ci il.





Sarı Aşığın (XVII əsr) abidəsi.  
Laçın rayonu, Güləbird kəndi.



Əsgəran qalası, XVIII əsr.  
İrevandakı Şah Abbas məscidi.





Qoç başı abidələri, Sənduqə, XVI əsr. Laçın rayonu, Zabux kəndi.  
Sümüklü və Xallanlı qəbiristanlıqları.

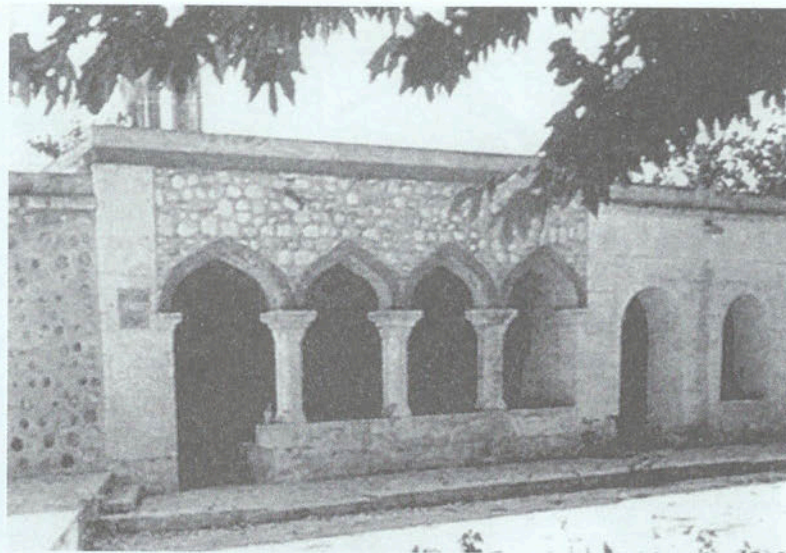


Daş abidə, Qubadlı rayonu.



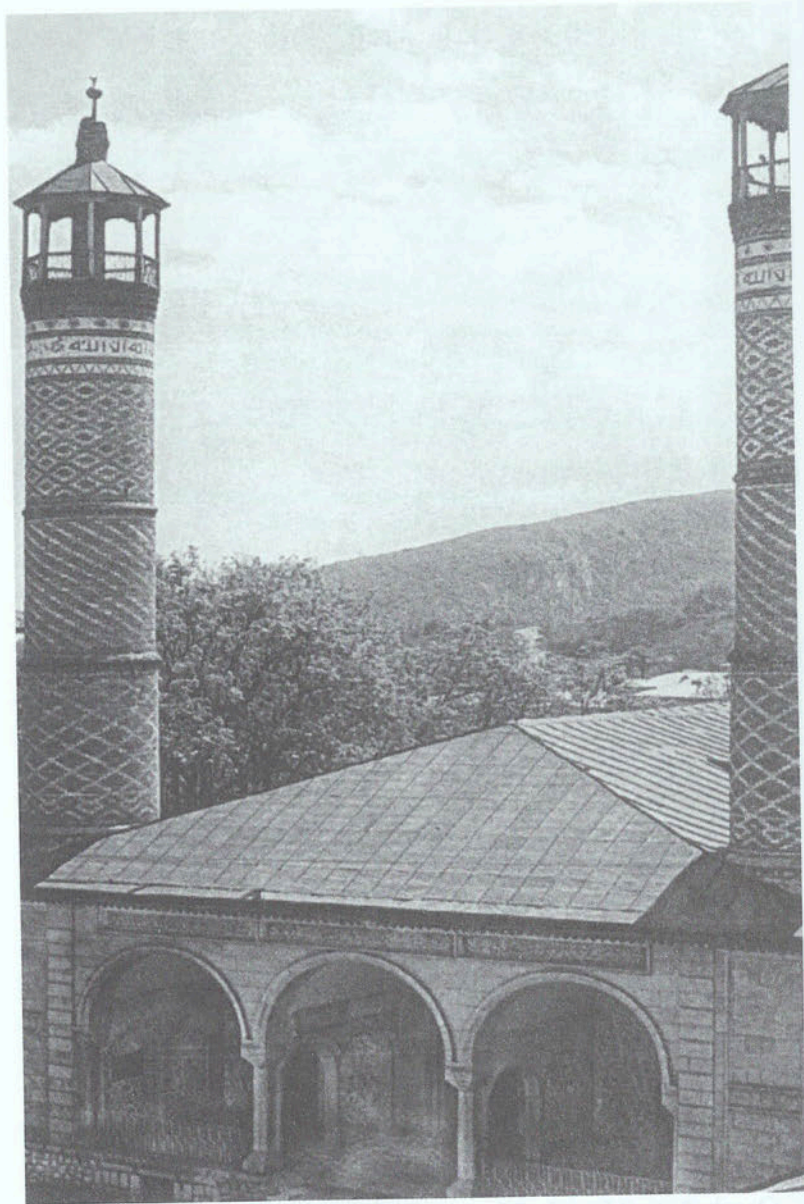


Qoç heykəl məzar daşı, Zəngəzur, Uruz kəndi. XVI əsr.  
Qəbir üstü abidə, Ağdam rayonu, XVIII əsr.

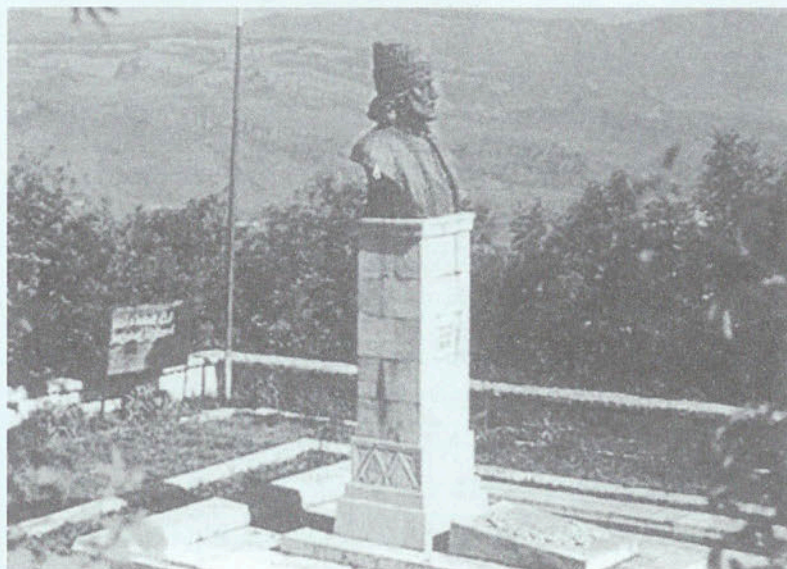


Pənahəli xanın imarəti, Ağdam rayonu, XVIII əsr.  
Qarabağ xanı Pənahəli xan və Mehdiqulu xanın məqbərələri.  
Xurşidbanu Natəvanın qəbirüstü abidəsi.



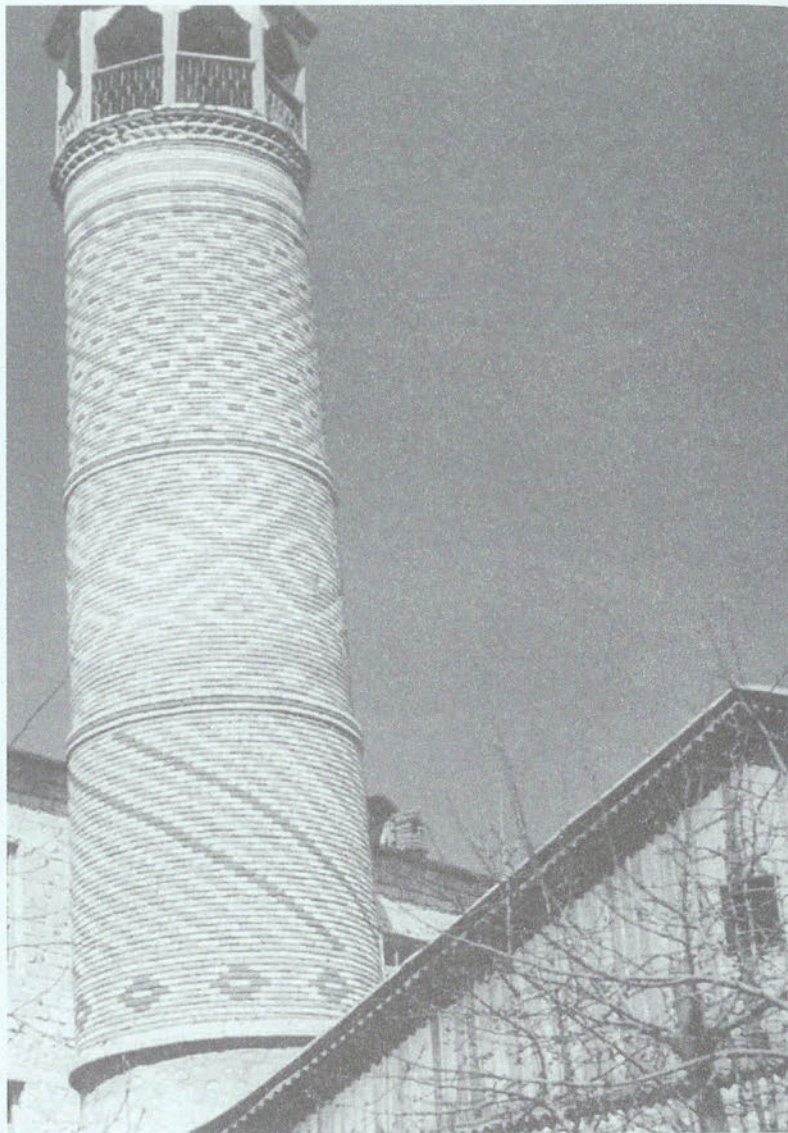


Gövhər ağa məscidi. Şuşa şəhəri, 1883-1884-cü illər.

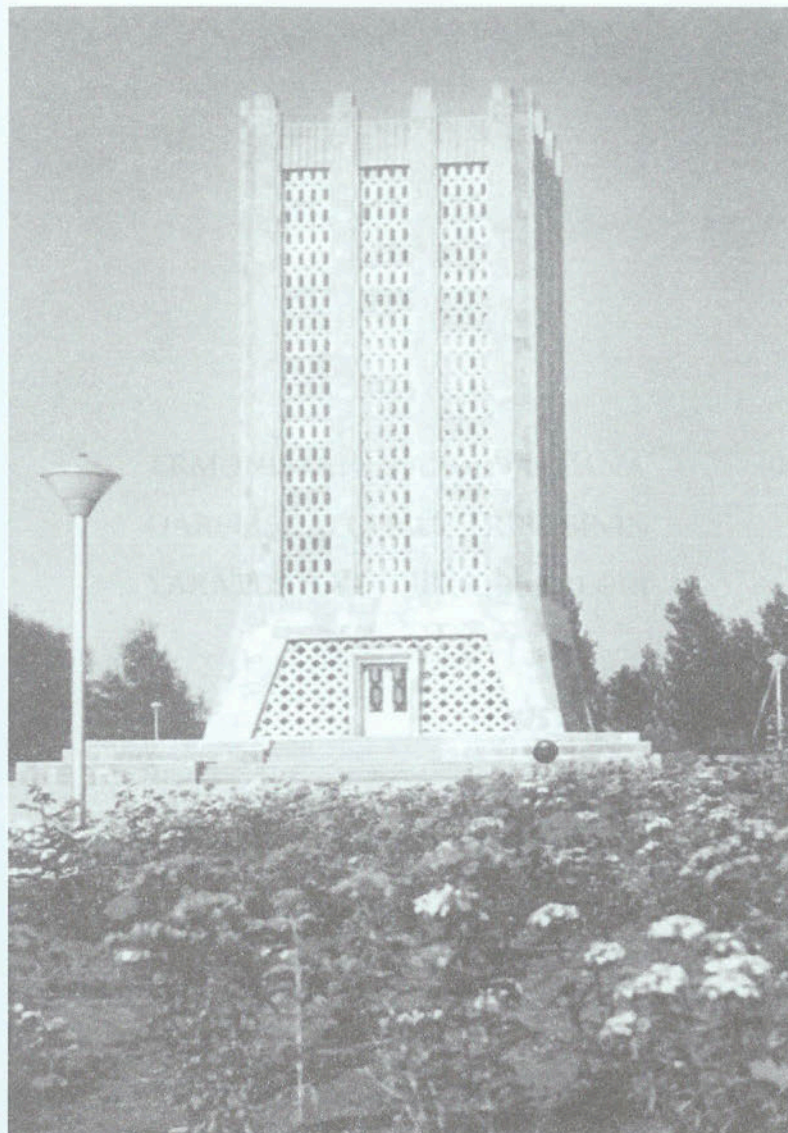


Görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin  
büstü və məzarı.



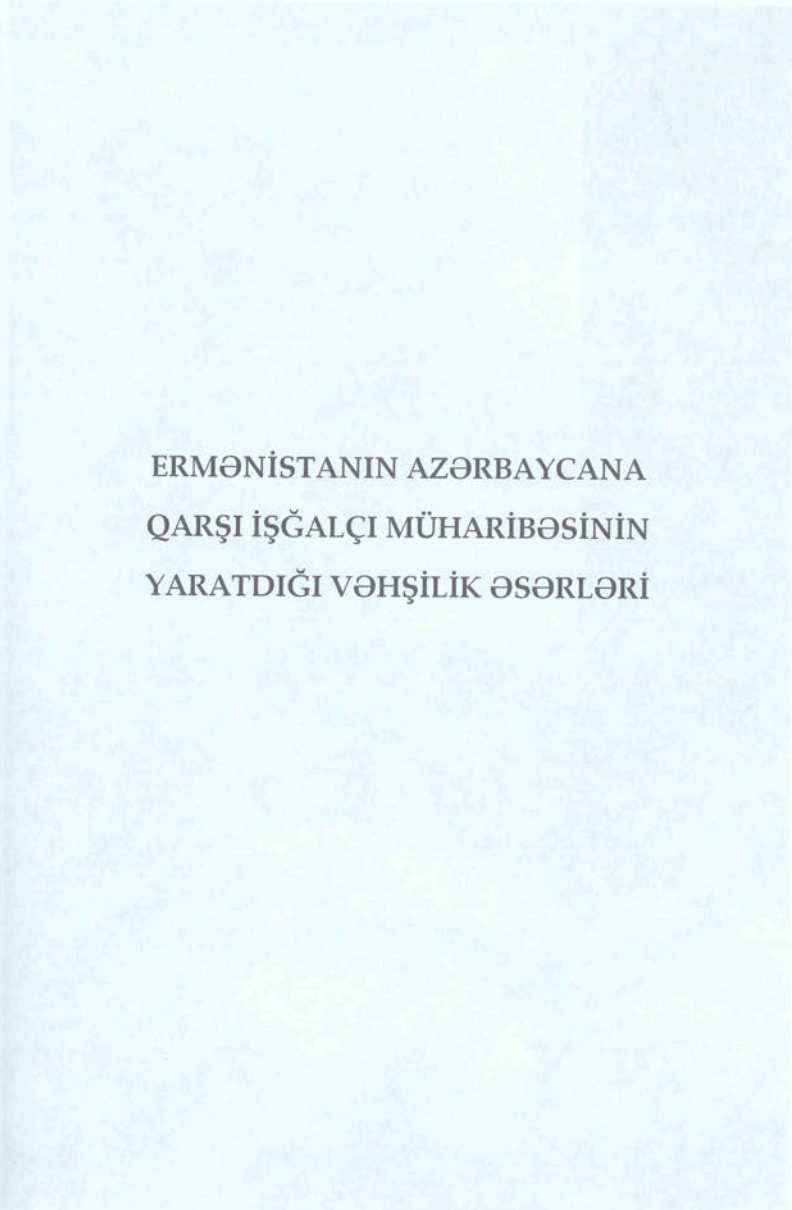


Saatlı məscidi. Şuşa şəhəri XVIII əsr.



Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi.



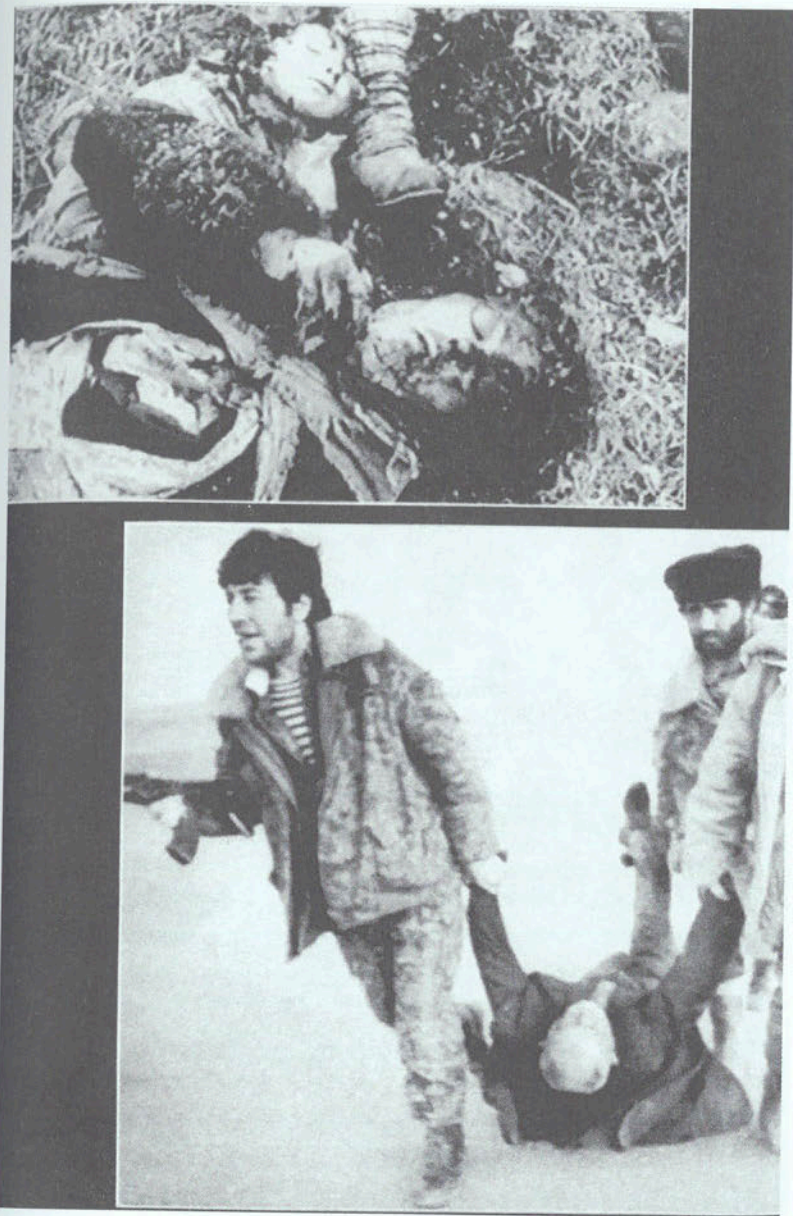


ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA  
QARŞI İŞĞALÇI MÜHARİBƏSİNİN  
YARATDIĞI VƏHŞİLİK ƏSƏRLƏRİ

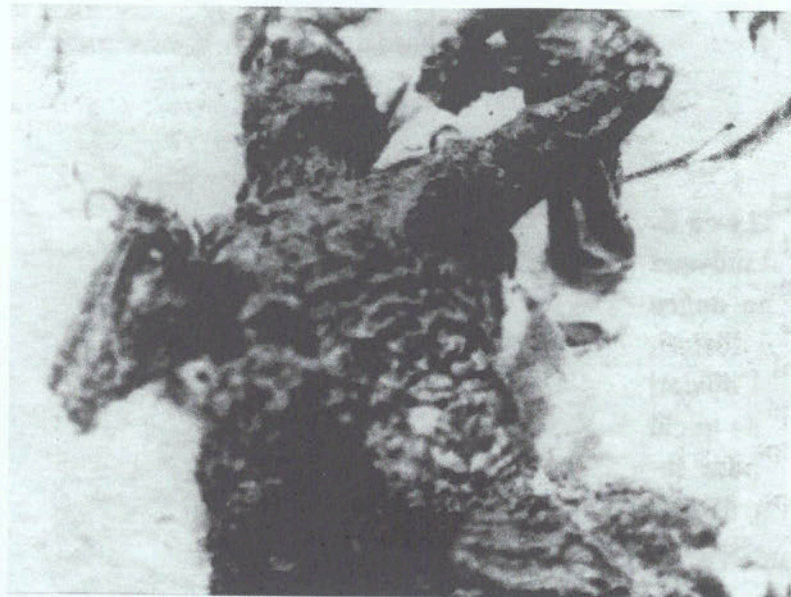
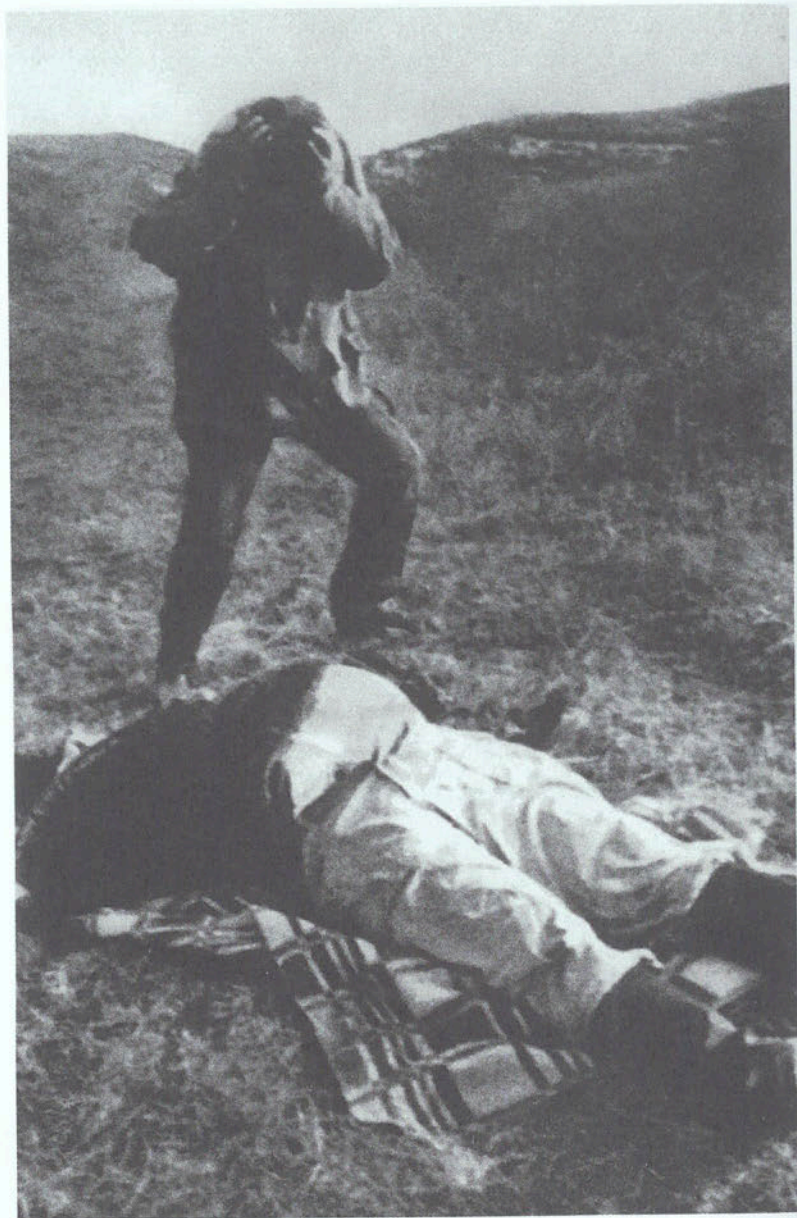
















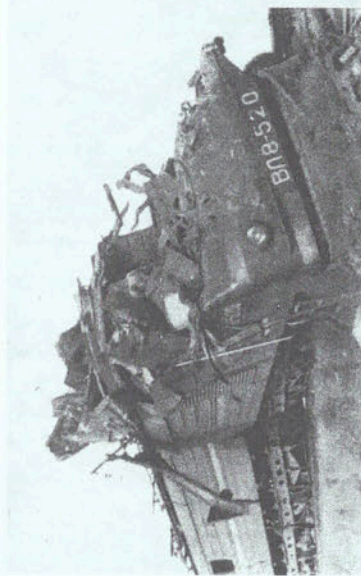
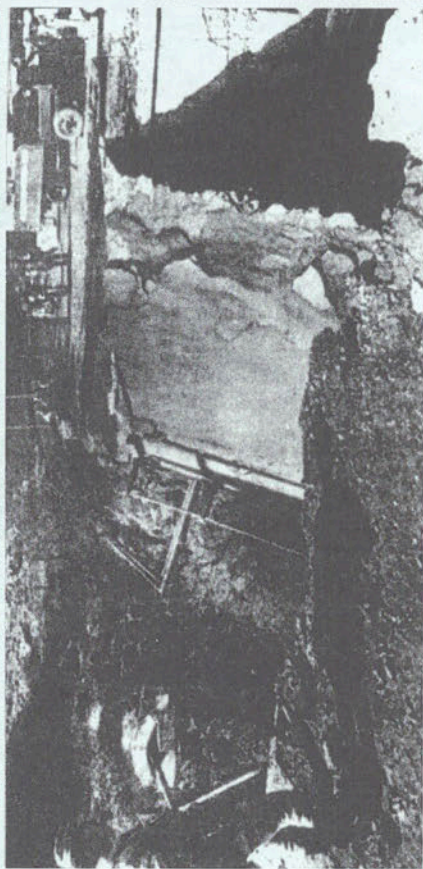
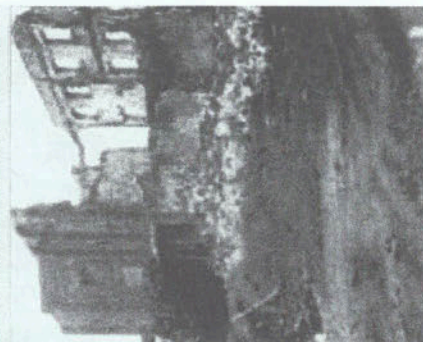
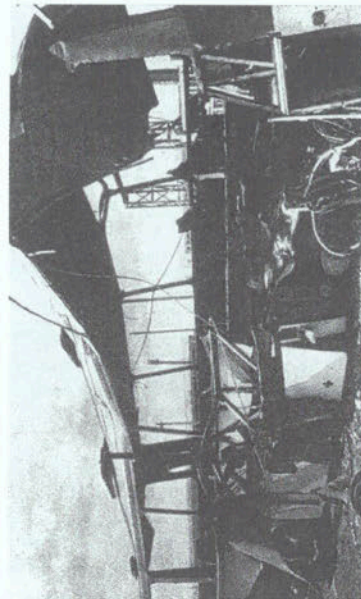
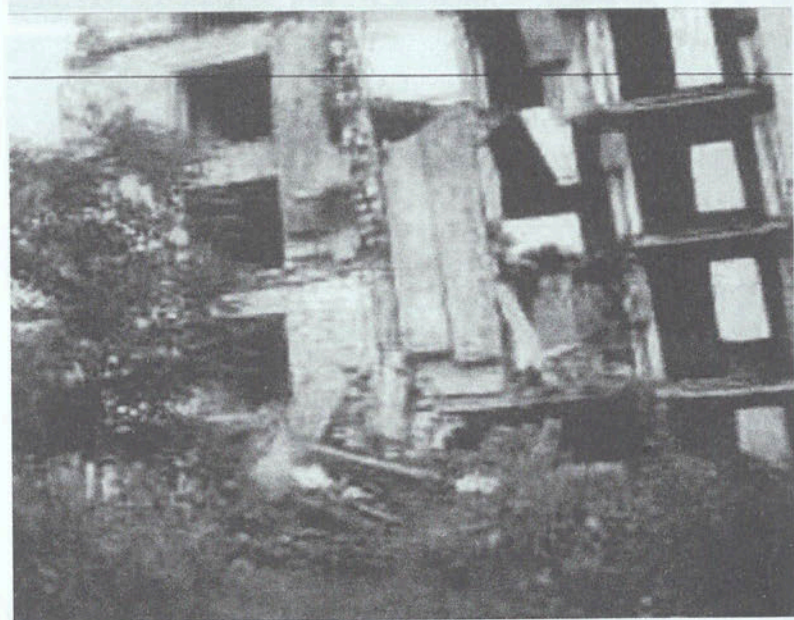




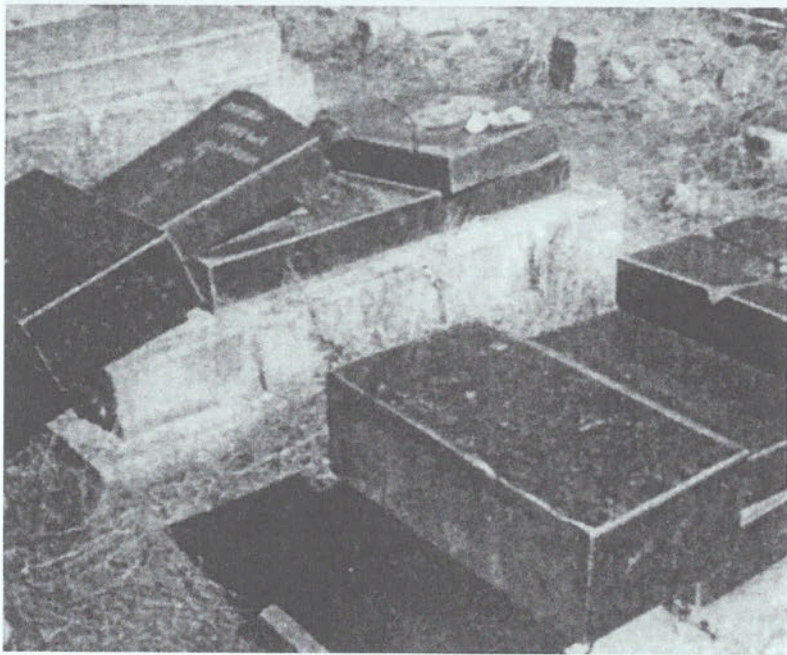
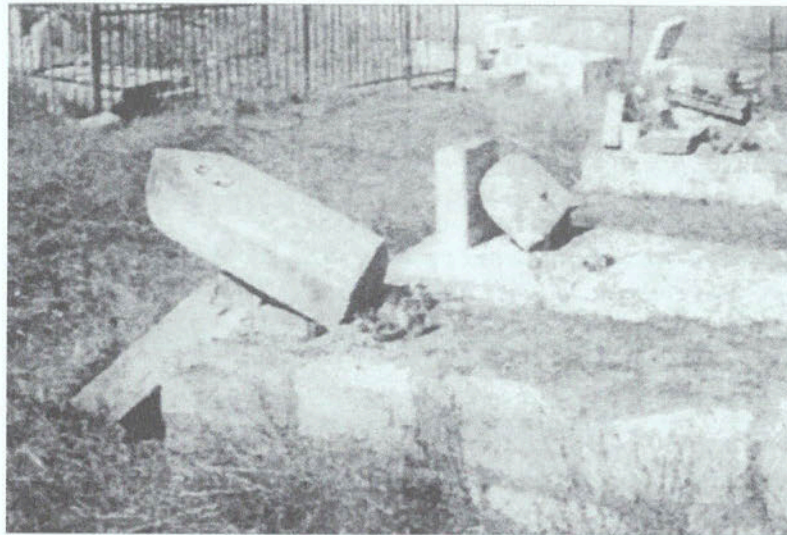








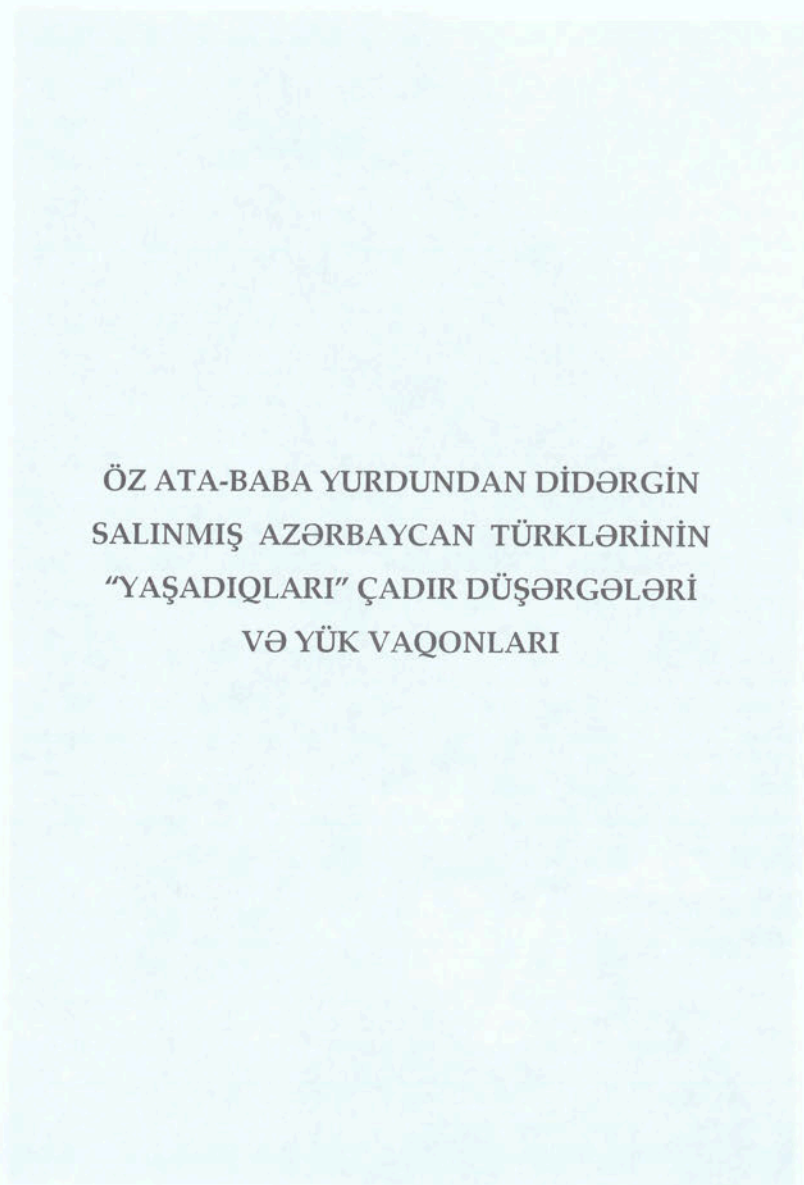










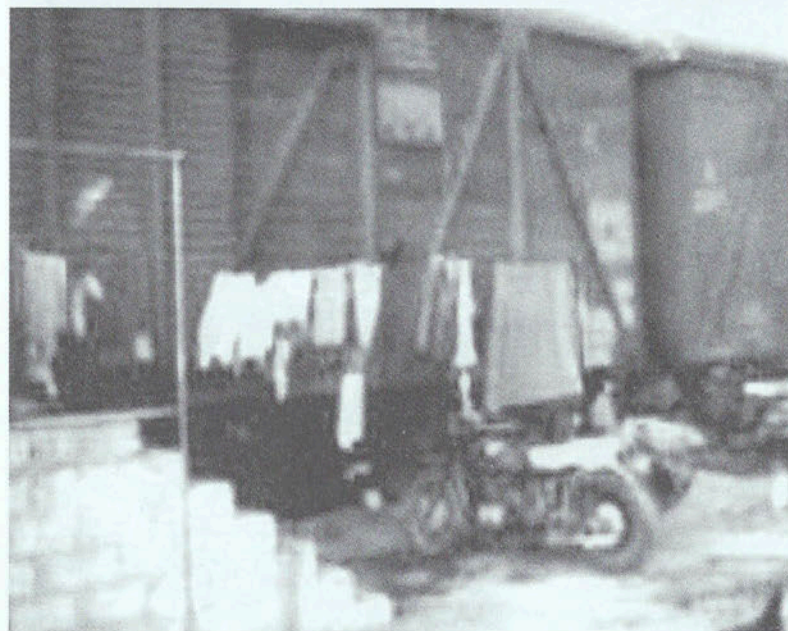
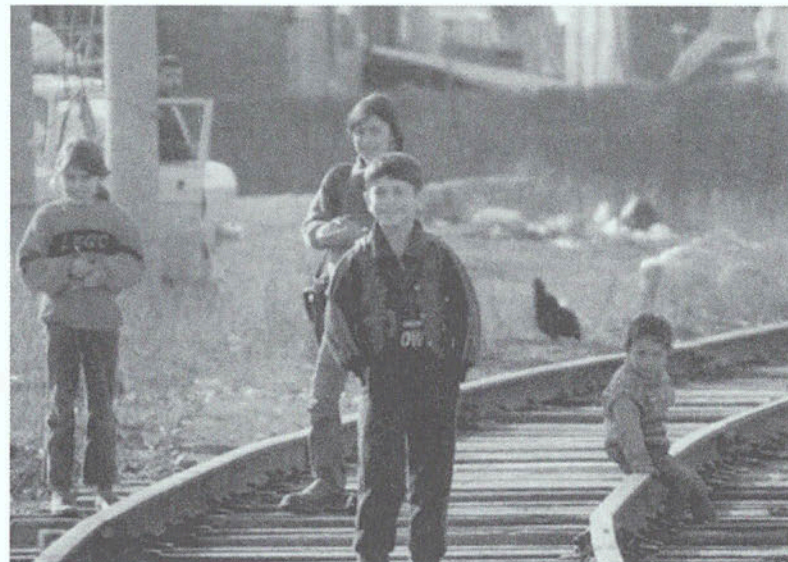
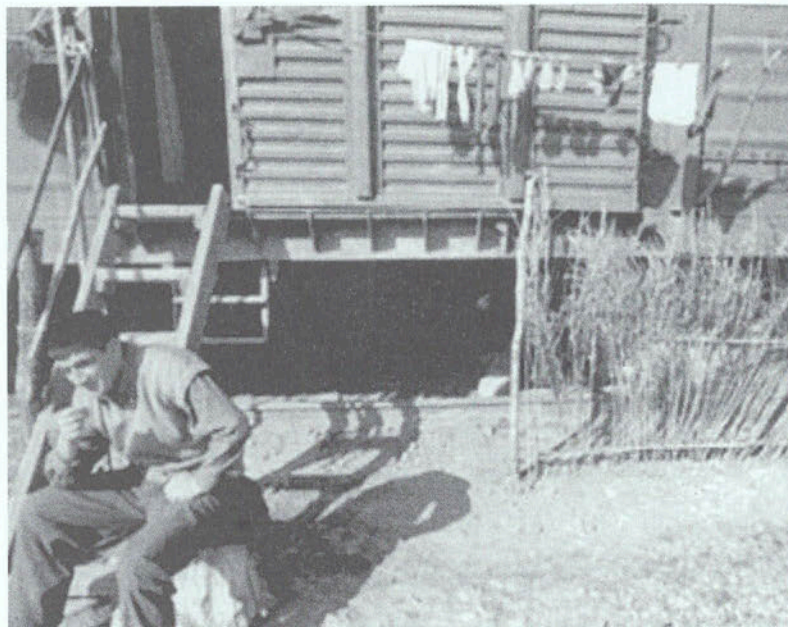


ÖZ ATA-BABA YURDUNDAN DİDƏRGİN  
SALINMIŞ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN  
“YAŞADIQLARI” ÇADIR DÜŞƏRGƏLƏRİ  
VƏ YÜK VAQONLARI





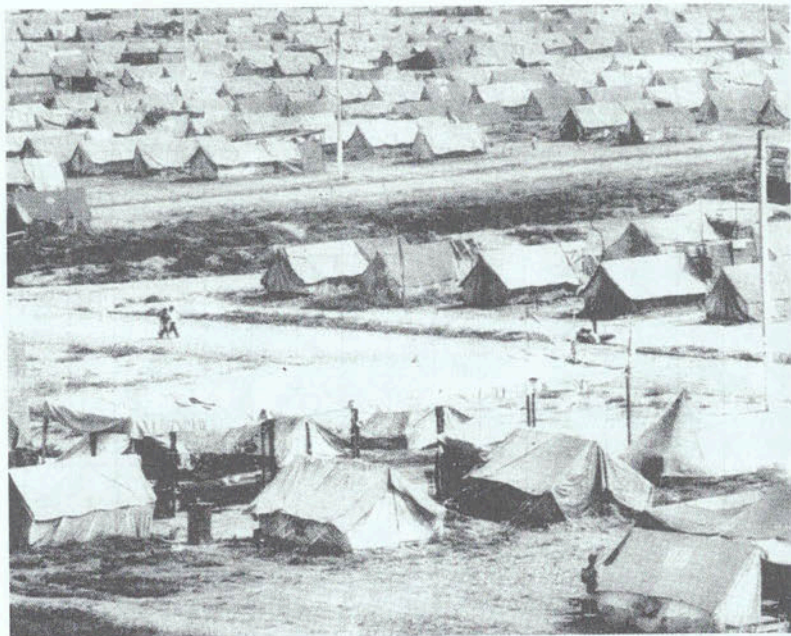
























1999-cu ilin sentyabr ayında BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı xanım Sadako Oqatanın Biləsuvar rayonu ərazisində salınmış çadır düşərgələrindəki məcburi köçkünlərlə görüşü.



2003-cü ilin aprel ayında ölkəmizdə səfərdə olan Avropa Şurasının sədri Terri Devisin çadır düşərgələrinə səfəri.



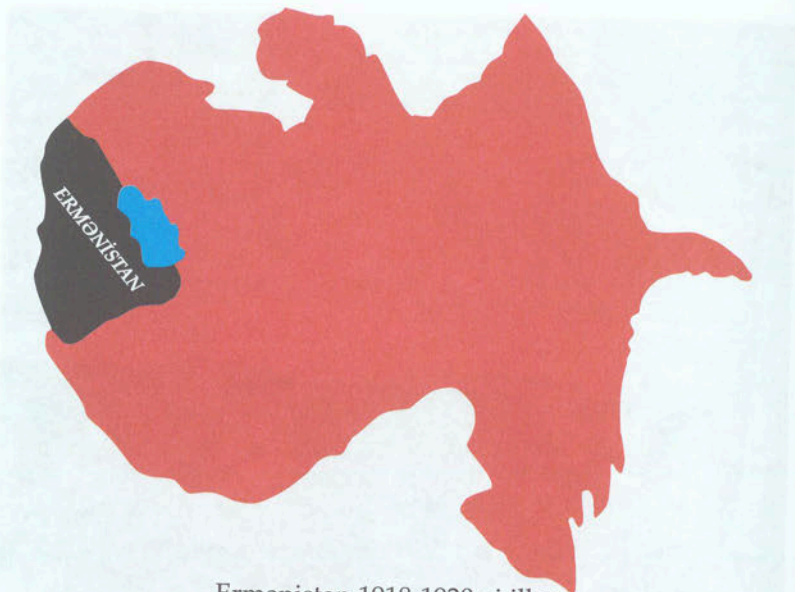


2004-cü ilin noyabr ayında BMT QAK-ın  
Ali Komissarı Ruud Libbersin  
çadır düşərgəsinə səfəri.

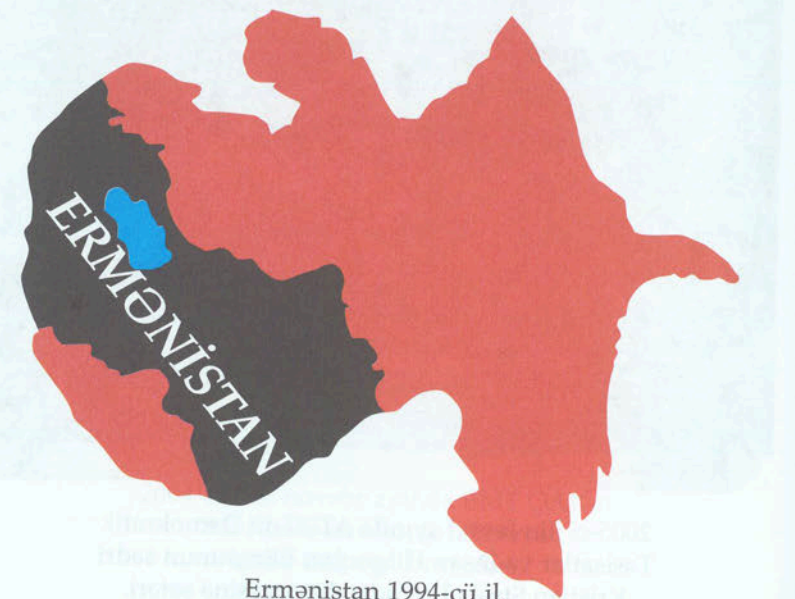


2005-ci ilin fevral ayında ATƏT-in Demokratik  
Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosunun sədri  
Kristian Strohalın çadır düşərgəsinə səfəri.





Ermənistan 1918-1920-ci illər.



Ermənistan 1994-cü il.

## BƏZİ DÜŞÜNCƏLƏR

1877-1878 Osmanlı-rus müharibəsindən sonra ortaya çıxarılan erməni məsələsinə dair baş verən hadisələri analiz etmək üçün daha əvvəllər nələrin olduğunu incələmək lazımdır. Bütün sənədlər və hadisələr göstərir ki, erməni məsələsi tamamilə bəzi güc mərkəzlərinin öz milli mənafehləri istiqamətində müəyyən məqsədlərlə istifadə etdikləri uydurulmuş bir məsələdən ibarətdir. Əlbəttə, mənfəətlər olduğu zaman əbədi "dostluqlar" və ya əbədi "düşmənçiliklər" dövlət siyasətində bir məna ifadə etməz. Xüsusilə yaxın zamanlar, öz milli mədəniyyətlərinin varlığını davam etdirə bilmək üçün bəzi millətlərin yalana bağlı təbliğat fəaliyyətləri içərisində olduqlarını sənədlərlə ortaya qoyur. Bu təbliğat fəaliyyətləri, xüsusilə Rusiyanın və İngiltərənin nümayiş etdirdikləri kimi, saxta sənədlərə və şişirdilmiş rəqəmlərə arxalana bilər. Fəqət, dünyada heç bir millət ermənilər qədər özlərinin uydurduqları və ya onları istifadə edənlərin uydurduqları saxta məlumatlara, sənədlərə bu qədər uzun zaman içərisində inanmamışlar, bu qədər uzun zaman "danışdırılmamışlar." Bu gün erməni lobbisi və diasporası uydurduqları yalanlarla öz milli varlıqlarını təbliğ etdirməkdədirlər. Hələlik bunlara, həqiqətən, inanırlar. Qərbin müasir sümürgəçiləri Sovet İttifaqındakı dəyişikliklərə çaşmış, öz cəmiyyətlərini qoruyan təbliğat vasitəsinə itirmişlər. Sovet İttifaqı isə yeni anlayışı anladıqda özünü gözləyən təhlükənin həqiqi ölçülərini fərq etmiş, keçmiş silahları ilə yeni bir rezonans oyununun oynanmasına girişmişdir. Nəticədə, Sovet İttifaqındakı Ermənistan mərkəzi idarəyə qarşı bu rolu müvəffəqiyyətlə oynamışdır. Əvvəl kilsə və xarici güvvələrin istiqamət vermələri nəticəsində Zeytun, Adana, Van kimi bölgə-



lərə əhali köçürərək Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan edən ermənilər 1980-ci illərdə eyni oyunu Sovet İttifaqına qarşı – adı ilə, tarixi ilə, coğrafiyası ilə Azərbaycan türkünə aid olan Dağlıq Qarabağda oynamışlar. Tarix boyu heç bir dövlətin məqsədi erməni məsələsini həll etmək olmamışdır. Erməni məsələsi güclü dövlətlər arasında hər zaman bir vasitə rolu oynamışdır. Nəticədə, bədəl ödəyən tərəf erməni milləti olmuşdur. Son 200 ilə yaxındır ki, bu bədəli Anadolu və Azərbaycan türkləri daha ağır bir şəkildə ödəmişlər və ödəməyə davam edirlər. Bütün dünya ictimaiyyəti ermənilərin kimliyini bilir və onları terrorçu bir cəmiyyət olaraq qəbul edir. Bunun belə olduğunu ermənilər özləri də bilirlər. Buna görə də biz, demək olar ki, “erməni davası” 5,7-5,8 milyona yaxın olan erməninin dördü-üçünün ora-bura dağılıb müxtəlif ölkələrin vətəndaşları olaraq dəyişən, din və məzhəb baxımından heç bir zaman tam bir xristian kimi qəbul edilməyən, dil və törələrini gedərək itirən, dövlətlərin öz mənəfəətləri üçün bir təhdid təşkil edən ermənilər hər kəs tərəfindən tanınmalı, onların lobbi, diaspora və müxtəlif terror təşkilatlarını qurmalarında məqsədləri bilinməlidir, düşüncəsindəyik.

Biz, bu düşüncələrimizlə, həm Şərqlə, həm Qərblə blokuna mənsub ölkələrin artıq erməni camaatını istifadə etməkdən vaz keçmələrini vürğuləməyə istəyirik. Hər kəsin öz mədəni mənliyində yaşaması və mövcud statusa hörmət göstərməsi lazımdır. Bütün insanlığın beynəlxalq müqavilələrə, hüquqa hörmət etdiyi zaman dünya işlərində daha səmimi və daha dostca birlikdə yaşayacağına inanırıq.

Bəzi millətlər, qurulmuş və qəbul edilmiş qaydanı pozmaq üçün sanki xüsusilə yaradılmışlar. Boğuşacaq və ya onlara qarşı çıxan kəsləri tapmadıqda isə öz-özləri ilə boğuşurlar. Bu tələsiz millətlərdən biri, bəlkə də ən başda gedəni, təəssüflər olsun ki, qonşuluqda yaşadığımız ermənilərdir. Tə-

əssüflər olsun ki deyirəm, çünki bu millət türklər arasında yaşayır, özlərinə xas fəaliyyətlərini türklər arasında sürdürürlər. Ermənilər haqqında dediklərimizin isbatı üçün bu gün ermənilərin özlərinə paytaxt etdikləri İrəvanın tarixinə qısaca bir nəzər salaq.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında qurulmuşdur. Buranın ilk xanı olan Həsənəli xan 1756-1764-cü illərdə öz sələnətini sürdürmüşdür. Həsənəli xandan sonra yerinə Hüseyin xan keçir və 1763-1783-cü illər arasında bu bölgənin hökmdarı olur. Onun yerinə keçən Qulaməli xan II İraklinin vasitəsilə öldürülür. Qısa bir müddətdən sonra xanlığın başına Məhəmmədəli xan keçir. O da 1796-cı ildə Çar Rusiyasına təslim olmağı qəbul edir. Ağa Məhəmməd şahın təyin etdiyi Əliqulu xan 1797-ci ildə xalq tərəfindən qovulur. Fətəli xan Məhəmməd xanı həbsdən azad etdirib yenidən İrəvan xanı təyin edir. İrəvan xanlığı 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyaya birləşdirilir. Diqqət etsək, xanlıq qurulduğu gündən etibarən türk soyundan gələn xanlar tərəfindən idarə edildiyini görürük. Xanların Azərbaycan türkləri arasından seçilməsi isə bilavasitə əhali ilə əlaqəlidir. Halbuki indi bir milyona yaxın olan İrəvan əhalisinin arasında bir türk belə yoxdur. Şəhərin adı da İrəvan deyil, Yerevan olaraq dəyişdirilmişdir.

Ermənilərin əvvəldən bəri göz dikdikləri Azərbaycana aid yerlərdən biri də Göyçə mahalı adı ilə bilinən Basarkeçər bölgəsi olmuşdur. Onlar gözəllər-gözəli olan bu bölgəni ələ keçirərək adını dəyişdirib Berd qoydular, Göyçə gölünü də uydurulmuş Ermənistan qatib adını Sevan qoydular. Bu bölgədəki yaşayış yerləri ilə dağ, dərə, yaylaq və təpələrin adları belə ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir, yəni erməniləşdirilmişdir: Gümrü – Leninakan, Alagöz – Araqats, Ağstafa – Ağstev və s. Ümumiyyətlə, 8 mindən artıq tarixi abidələr, qurum-quruluşlar və yer adları ermənilər tərəfin-



dən dəyişdirilmişdir. Bu gün buralarda bir türk belə qalmamışdır.

Ermənilərin uzun zamandır gündəmdə tutduqları və təkidlə istədikləri yerlərdən ikisi də Azərbaycanın tarixi yurdları – Naxçıvan və Dağlıq Qarabağdır.

Naxçıvanın quruluşu m.ə. 2000-ci ilə qədər uzanır. Səyyahların “cahanın bəzəyi” deyə tərif etdikləri bu bölgə tarix boyu türk yurdu olmuş və türk yurdu olmaqda davam edir. Ermənilər isə müxtəlif “sənədlər” və uydurma “məlumatlar” ortaya ataraq bu bölgəni ələ keçirmək istəmişlər və bu istəklərini davam etdirirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XII əsrdən bəri müxtəlif materiallarda Qarabağın adına rast gəlirik. Azıx mağarasından çıxan tarixi tapıntılar buranın qədimdən bir türk yurdu olduğunu açıq-aydın göstərir. Mirzə Camal Qarabaği, Mir-mehdi Xazani, Mirzə Adıgözəl bəy və Əhməd bəy Cavanşir kimi tanınmış tarixçilər Qarabağ tarixi haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər.

Azərbaycanın dil, tarix, ədəbiyyat, sənət və mədəniyyətinə qızıl imzalarını atan Qasım bəy Zakir, Yusif Çəmən-zəminli, Nəcəf Bəy Vəzirov, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Bülbül, Üzeyir Hacıbəyov, Cabbar Qaryağdıoğlu və bir çox məşhur simalar Qarabağda anadan olmuşlar. Qarabağ ilə Naxçıvan Azərbaycandan qoparılan digər bölgələr kimi hər cəhətdən türk yurdudur. Buraların Azərbaycandan alınması keçmişdən planlanmışdır. Doğrusu, Azərbaycandan torpaq qoparan və torpaq tələb edən təkcə ermənilər olmamışlar. Bu nemətdən gürcülər də öz “nəsiqlərini” almışlar: Qara yazı (Qardabani), Borçalı (Marneuli), Baş keçid (Dmanisi), Aşağı Qaranlıq (Martuni), Bolus (Bolnisi)... bölgələri Azərbaycan türklərindən alınıb onlara verilmişdir. Gürcülər bunlarla kifayətlənmişlər. Ermənilərin istəkləri isə bitmək bilmir. Onlar “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” planla-

rı ilə Xəzər dənizinə qədər enmək istəyirlər. Balkanlardan Anadoluya, Anadoludan Qafqaza qovulduqdan sonra, millət kəlməsinə yaraşmayan uydurduqları yalanlarla bir yol tutub gedirlər. Baxaq görək bu gedişin, bu istəklərin sonu nə olacaq. Onlar Qarabağ, Naxçıvan və Anadoludan sonra İrandan, İraqdan, Suriyadan, Gürcüstandan, Rusiyadan, Balkanlardan da torpaq sahəsi istəsələr təəccüblənməmək lazımdır.

Dünənin bugünü, bugünün sabahı vardır. Sabahlara çatmaq isə, əlbəttə, adil millətlərə nəsib olar. Yoxsa, dünyanın bir ölkəsində “sıxıntı” içərisində yaşayan və dünya ictimaiyyətini öz çirkin əməllərinə alət edən, hətta, zaman-zaman bunda müvəffəqiyyət əldə edən ermənilər bu paydan nəsiqlərini ala bilməzlər. Biz, əgər ermənilər həqiqətən özlərinin iddia etdikləri kimi dünyanın ən qədim millətlərindən biri olsaydılar, onda bugünkü erməni əhalisinin sayı yüz milyonlarla ifadə edilərdi, düşüncəsindəyik.

Tarixin qaranlıq dövrlərində qara səhifələrə gömülüb batmış, adları unudulan millətlər səhnəyə çıxdıqları gündən məskun yer tapa bilməyən neçə-neçə millətlər ortadadır. Tarix onlara digər millətlərə yamaq olmaq haqqını vermişdir. İnsan gedici, tarix qalıcıdır. İnsana qalan yaxşı və ya pis addır. Bütün aləmin ədalət üzərində qurulduğu bir həqiqətdir. Zülm ilə abad olanın aqibəti, sonu bərbad olar. Ermənilərin bu fikir üzərində ciddi-ciddi düşünmələri lazımdır. Lakin onlar, şanlı və qədim bir tarixlərinin olduğunu iddia edirlər. Biz kitabımızın I cildində onların tarixinə qısa bir nəzər salmışıq.

İnsanın özünə daim yaxşılıq edənə – hələ bu qonşusudursa – pisləklə qarşılıq verməsini heç bir məntiq və vicdan qəbul etməz. Təəssüflər olsun ki, ermənilər bu sahədə də çempionluğu heç kimə vermək istəyirlər. Belə ki, onların həyata keçirdikləri düşüncələrinə baxılırsa, başda qonşuları



olmaqla bütün dünya insanları onların düşmənidir. Əgər bu qədər çox düşməniniz varsa, qəbahəti özünüzdə axtarmaq doğru olmazdı? Elə isə, həqiqət onların düşündükləri kimi deyildir. Məsələn, türklər ta Səlcuqlar zamanında erməni tarixçilərin ölkənin hər tərəfində dolaşmaları üçün fərmanlar verdilər. Kütahyada onlar üçün dini bir mərkəz qurdular. Osmanlı dövlətinin mərkəzi Bursa olduqda isə bu dini mərkəzi oraya köçürdülər. Sonra Fateh Sultan Məhməd erməni ruhani rəisliyini İstanbula köçürtdü və 1461-ci ildə onların dini rəhbərlərinə "patriarx" ünvanı verdi. Halbuki, Roma və Bizans ermənilərə eyni anlayışı göstərməmişdilər. Əksinə, Qriqoryan məzhəbinə mənsub olan erməniləri zorla katolik və ya ortodoks etməyə çalışmışdılar. Şah Abbas isə Eçmiədzin kilsəsinə hədiyyə etdiyi qiymətsiz çilçıraq hələ də oradadır. Onun oğlu isə bu kilsəni xalçalarla döşətdirmişdir.

Atalarımız, Bakıda 11 mindən artıq Azərbaycan türkünün öldürtdürən S.Şaumyanın heykəlini Bakıda ucaldırmaqla bərabər, onun adını Azərbaycanın iki şəhərinə də vermişlər. N.Nərimanov 2 dekabr 1920-ci ildəki çıxışında kürsüdən belə deyirdi: "Sovet Azərbaycanı öz sərvətlərindən istifadə etməsi üçün qapılarını Sovet Ermənistanının üzünə açmışdır..." Beləcə qida, qaz, neft və elektrik hesaba gəlməyəcək qədər çox miqdarda erməni daşnakların Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdunda qurduqları Ermənistanı hədiyyə edilmişdir.

Bunları saymaqla bitməz. Ancaq türklərin bu qədər yaxşılıq və yardımına baxmayaraq ermənilər hər fürsətdə türkləri arxadan vurub, qətliamlar törətmişlər. Müqəddəs türk torpaqları məsum türklərin qanıyla boyanmışdır. Buna baxmayaraq 1988-ci ildə baş verən zəlzələdə böyüklüyümüzü göstərərək yardım əlimizi uzatdıq. Ermənilər isə ilk olaraq yardıma gələn biz türklərin təyyarəsini enməyə qoymadılar, onu partladır çox sayda insanımızı vəhşicəsinə qətl etdilər.

Bax, türk insanı ilə erməni arasındakı fərq bundadır!

Azərbaycan türkləri Səfəvi ordularının qarşısından qaçan erməniləri Şamaxıya yerləşdirib, onların yaralarını sarımışlar. Naxçıvandakı kilsəni Naxçıvan xanı tikdirib bir erməni dostuna hədiyyə etmişdir. Ermənilər isə Azərbaycan torpağının 46.200 kv. km sahəsini işğal edərək Azərbaycan türklərinin minlərlə ibadətgahlarını, qəbristanlıqlarını, tarixi abidələrini yerləbir edib yandırmışlar. Bir daha təkrar edirik, türk insanı ilə erməni arasındakı fərq bundadır!

Bütün bunlara baxmayaraq bu gün Ermənistanda bir türk belə qalmamışdır. Onlar ac, səfil və pərişan bir vəziyyətdə öz ata-baba yurdlarından qovulmuşlar. Öz ata-baba yurdlarından didərgin salınan bu insanların daşınar və daşınmaz hər cür malları ermənilər tərəfindən qəsb edilmişdir. Ermənilər törətdikləri qeyri-insani hərəkətlərlə kifayətlənməmiş, Azərbaycan türklərinin boşaltdıqları yerlərin adlarını belə dəyişdirmişlər.

Ermənilərin şimal qonşuları olan gürcülər haqqında düşündükləri də müsbət deyildir. Halbuki gürcülər öz torpaqlarında hələ də 500 minə yaxın erməninin yaşamasına şərait yaradırlar.

İslam dininə mənsub farsların müsəlman türklərə qarşı izlədikləri siyasəti tarixin dərinliklərinə getmədən ermənilərlə olan münasibətlərini qısa da olsa açıqlamaq istərdik. Məsələn burasındadır ki, İranda Azərbaycan türklərinin sayı 32,5 milyondur. Ancaq bu qədər insanın öz dilində təhsil aldıkları bir məktəb belə yoxdur. Tehranda çıxan aylıq "Varlıq" jurnalından başqa türk dilində kitab nəşri qadağandır. O da hansı şərtlərlə!.. Amma İranda ermənilərin sayı 200 minə yaxın olmasına baxmayaraq Tehranda Ararat adlı dörd məktəbləri, Təbrizdə Əsədi və Ararat adında iki liseyləri və orta məktəbləri, İsfahanda Ararat adlı iki lisey və bir orta məktəbləri, Urmiyədə yenə Ararat adında bir li-



sey və bir orta məktəbləri vardır. Tehran, İsfahan və Şiraz Universitetlərində erməni dili və ədəbiyyatı bölümləri mövcuddur və bu bölümlərə ancaq ermənilər qəbul edirlər. İrənin rəsmi rəhbərləri onların varlıqlarını rəsmən tanımış, öz dillərində qəzet və kitab nəşr etmələrinə icazə vermişlər. Ermənilər öz aralarından seçdikləri dörd deputat da İran Şurayı İslamiyədə, yəni məclisdə onları təmsil edirlər. Ermənilərin yuxarıda adları çəkilən şəhərlərdə bir çox kilsələri də vardır. Bu kilsələrdə hər cür ayin və iclasları sərbəst keçirmək haqqına sahibdirlər. Məsələn, ildə bir dəfə çox sayda erməni Çaldıran yaxınlığındakı Qara kilsədə toplanıb apardıqları siyasi, iqtisadi və milli siyasətlərini təyin edirlər. Onlar erməni gənclərinə özlərinin uydurduqları tarixdən bəzi yalan-yanlış məlumatlar verirlər. Təbii ki, "Böyük Ermənistan" bayrağını İran bayrağı ilə yan-yanə asmağı da unutmurlar.

Keçmiş zamanlarda din və mədəniyyət erməniləri farslarla birləşdirirdi. Atəşpərəstlik xristianlıqdan əvvəl farslar və ermənilər arasında müştərək bir din olmuşdur. Fəqət bizanslılara yaxınlaşmaq məqsədilə xristianlığı qəbul edən və itaət etdikləri dinə arxa çevirən ermənilərin ikiüzlüliyü hələ o zamanlar ortaya çıxmışdır. Ermənilərin bu xasiyyəti ortaya çıxdıqdan sonra bizanslılar belə, onlara xor baxmağa başlamışlar. Sasani hökmdarı erməniləri təkrar atəşpərəstliyə döndərməyə çalışmışdır. Beləcə, V əsrdə iranlılarla ermənilər arasında din müharibələri başlamış, baş verən döyüşlər nəticəsində ermənilər əsir alınmış, qul halına gətirilmiş, ən pis şəraitdə yaşamağa vadar edilmişlər. Thomas Arzruni təxminən 500 min erməninin Van bölgəsindən əsir olaraq İrana aparıldığını yazır. Anadolu ərəblər tərəfindən işğal olunduqda minlərlə erməni Ərəbistan və Suriyaya köçmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bizanslılar məzhəb ayrılıqları və ermənilərin onlara qarşı

törətdikləri xəyanətlərə görə, heç bir zaman sevməmiş, onlara kin və nifrətlə baxmışlar. Bu vəziyyət Səlcuqluların Anadolunu istilasına qədər davam etmişdir. Səlcuqluların istilasından sonra ermənilər din və dil azadlığına qovuşa bilməmişlər.

Türklərin Anadoluya gəldikləri XI əsrdən XIX əsrin sonunadək, 800 ilə yaxın bir zaman içərisində ermənilərin özlərinə xas bəzi qeyri-insani xüsusiyyətləri ortaya çıxmışsa da türk-erməni əlaqələri sülh və qarşılıqlı anlayışa əsaslanaraq inkişaf etmişdir. Ancaq 1877-1878 Osmanlı-rus müharibəsi nəticəsində 1878-ci il iyul ayının 13-də imzalanan Berlin sülh müqaviləsinə ermənilərin yaşadıkları yerlərdə islahat aparılmasına dair hökmlər daxil etməklə Çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa hökumətləri aralarındakı mənfiyyət mübarizəsində erməniləri Osmanlıya qarşı istifadə olunacaq önəmli bir ünsür olaraq görmüşlər. Bu qüvvələr Şərqi Anadoluda ermənilərə xəyali bir Ermənistan vəd etmişlər. Bu dövlətlərin təhrikləri nəticəsində 1880-ci illərdən etibarən müxtəlif erməni komitələri qurulmağa başlanmışdır.

Beləcə, 1887-ci ildə Cenevrədə Qncak, 1890-cı ildə isə Tiflisdə Daşnak komitələri ortaya çıxmışdır. Hər iki komitənin ortaq hədəfi Osmanlı torpaqlarında ermənilərin yaşadıkları bölgələri əhatə edən bir erməni dövlətinin qurulması olmuşdur. Osmanlı sərhədləri içərisində də təşkilatlanan bu komitələrin təhrikləri nəticəsində Osmanlıya qarşı erməni üsyanları başlamışdır. Erməni komitələri tərəfindən başlatılan üsyanların əsas hədəfi Osmanlı imperatorluğunun üsyanları basdırma söylərini qətlam olaraq təqdim etmək və böyük qüvvələri ermənilər lehinə müdaxiləyə təşviq etmək olmuşdur.

Əgər ermənilər xarici dövlətlərin təhrikləri ilə macərə həvəskarı erməni komitəçilərinin arxasına düşərək məmləkətin müxtəlif yerlərində qarışıqlıqlar, üsyanlar çıxarmasaydı-



lar, türkün düşmənləri ilə əlbir olub cəsusluq etməsəydilər, hərəkət sahələrində və yurdun önəmli bölgələrində türk ordusunu arxadan vurmasaydılar və nəhayət silahlı düşmən qüvvələrinin arasına qatılaraq türklərlə savaşmamış olsaydılar, əlbəttə, nə bir əsgəri hərəkət başlayar, nə hərəkət sahələrindəki azlıqların başqa bölgələrə köç etdirilməsi baş verər, nə də bugünkü qondarma Ermənistan yaradılardı. Bu da bir həqiqətdir ki, Osmanlı hökuməti ermənilərin müharibədən uzaq bölgələrə yerləşdirilməsində onların zərər görməməsi üçün lazım olan təhlükəsizliyin alınması təlimatını vermişdir. Osmanlı arxivlərində bu mövzuya aid olan rəsmi sənədlər mövcuddur.

Ürək ağrısı ilə yazdığımız bu əsərdə bildirdiyimiz kimi "erməni problemi"nin əmələ gəlməsində təsirli olan bütün səbəblərlə birlikdə, XIX əsrdə klassik güc dəngəsinin pozulmağa üz tutması nəticəsində imperialist məqsədli ölkələr mənfəət siyasəti izləyərək Osmanlı imperatorluğunu bölüşmək istəmələri olmuşdur. Bu məqsədlərini həyata keçirmək üçün imperatorluqda yaşayan digər xristianlar kimi erməniləri də istifadə etmişlər. Bizə görə "erməni problemi"nin belə böyük vüsət qazanmasına ən böyük təsir göstərən millətlərarası rəqabət olmuşdur. Xarici dövlətlərin öz aralarındakı və Osmanlı idarəsi ilə çatışmaları bu "problemin" genişləməsinə səbəb olmuş, gözlənen nəticə əldə edilmədiyi üçün də "problem" hərəkətliyini itirmədiyi kimi, müxtəlif adlarla günümüzə qədər gəlmişdir.

Ermənilər tərəfindən uydurulmuş Dağlıq Qarabağ məsələsinin Azərbaycan ilə Ermənistan arasında bu qədər böyük problem halına gətirilməsi və bu məsələnin dünya ictimaiyyətinin gündəmində tutulması, adları dünya tarixinə düşmüş dahi insanların ermənilər haqqında dediklərini bir kəs daha isbat edir. Məsələ burasındadır ki, ermənilər özlərinə xas ustalıqla qurduqları planla Dağlıq Qarabağı ələ keçir-

mədən əvvəl Dağlıq Qarabağın müstəqil bir status qazanmasını istəyirlər. Ermənistanın bu qayəsini "Dağlıq Qarabağın vəbalı Türkiyənin olacaq" adlı məqaləsində təhlil edən Fərrux Sezgin bu siyasəti səssizcə həyata keçirmək istəyən ermənilərin dünya ictimaiyyətinin qarşısına bu tezislərlə çıxdıqlarını ifadə edir:

- a) Azərbaycan Dağlıq Qarabağı silah gücü ilə öz torpaqlarına qatmaq istəyir;
- b) Dağlıq Qarabağ tarixi bir erməni torpağıdır və hal-hazırda əhalisinin yüzdə 80-ni ermənilərdən ibarətdir;
- c) bu bölgə nə Azərbaycana, nə də Ermənistana bağlı olmalıdır;
- d) Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi tanınmalı və BMT-nin üzvü olması təmin olunmalıdır.

İlk baxışda bu fikirlərin dünya ictimaiyyətinə məqbul gələcəyini bildirən Sezgin, əslində bunun ustaca hazırlanmış planın bir parçası olduğunu belə anladır: "Dağlıq Qarabağın nə Azərbaycana, nə də Ermənistana bağlı olmaması demək, bu bölgənin bağlı olduğu Azərbaycandan ayrılması deməkdir. Azərbaycandan ayrıldıqdan və BMT-nin üzvü olduqdan sonra isə müstəqil varlığı millətlərarası sahədə rəsmiyyət qazanacaq bir Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşmə qərarı almasına heç kəs qarşı çıxma bilməyəcəkdir. Çünki bu qərar bir millətin öz taleyini təyin etmə haqqı kimi görülməkdir."

Ermənistanın bu siyasəti qarşısında Azərbaycanın seyirci qalmayacağını irəli sürən Fərrux Sezgin, "Ermənilərin Türkiyə ilə yaxşı əlaqələr içərisində ola bilmək üçün tez-tez çırpınmalarının səbəbi Türkiyə faktorunun bitərəf edildiyi bir şəraitdə hədəflərinə asanlıqla çatdıqlarını düşünmələridir" – deyir. Qərblilərin hər zaman olduğu kimi Dağlıq Qarabağ mövzusunda ermənilərin yanında yer aldıklarını bildirən Sezgin, buna bir nümunə olaraq İngiltərənin Lordlar



Palatası Başqan yardımçılarında Baqones Carline Coxun, Dağlıq Qarabağın müstəqillik çalışmalarını dəstəkləmək və Ermənistan idarəçilərilə məsləhətləşmək məqsədilə İrəvana gəlməsini göstərir.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan vaz keçməsi üçün qərblilərin təzyiq etdiklərini də ifadə edən Sezgin Azərbaycana "iqtisadi embarqo" tətbiq edilməsi ilə əlaqəli bir qanun maddəsinin də ABŞ-dakı erməni lobbisi vasitəsilə ABŞ konqresinin gündəminə gətirildiyini bildirir. O maddədə Azərbaycanın hələ də Ermənistan qarşı iqtisadi embarqo tətbiq etdiyi və Dağlıq Qarabağ mövzusunda Ermənistanın sülh təklifini rədd etdiyi səbəbilə Azərbaycanın bunlardan vaz keçdiyini, ABD prezidenti tərəfindən açıqlanana qədər Azərbaycana qarşı iqtisadi embarqo tətbiq edilməsi istənilir. Bu maddənin ABŞ konqresində müdafiə olunmasını isə senator Robert Dole öz üzərinə götürürdü.

Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağ ermənilərinin lideri Arkadiy Qukasyan 1997-ci ilin oktyabr ayında verdiyi açıqlamada Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu qəbul etdiyini bildirmişdir. Ermənistan Prezidenti Ter-Petrosyan da, "Dağlıq Qarabağ müstəqil bir dövlət ola bilməz. Dağlıq Qarabağın hüquqən Azərbaycan Respublikasının sərhədləri içərisində qalmasını qəbul edə bilərik" – deyərək, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu Qukasyandan daha əvvəl açıqlamışdı.

Ermənistan Respublikasının Prezidenti Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağ mövzusunda dəyişən fikri bəzi ermənilər tərəfindən xoş qarşılanmadı. Ermənistanın paytaxtı İrəvanda dövlət rəhbəri Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağ siyasətinə qarşı bir nümayiş hazırlandı. Müxalifət lideri Vazgen Manukyanın idarə etdiyi mitinqdə Ter-Petrosyanın siyasəti tənqid edilərkən, təxminən 15 min nəfər nümayişçi "Dağlıq Qarabağ bizimdir" bağıırır, şüarlar səsləndirirdilər.

Ermənistan Dövlətinin Prezidenti Ter-Petrosyan Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Minsk qrupunun Qarabağ məsələsinin həlli üçün irəli sürdüyü planı qəbul etmiş, ancaq Dağlıq Qarabağ erməniləri bu plana qarşı çıxmışdılar. "Hər gün" qəzetində "Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağ siyasətinə qarşı nümayiş" başlığı altında verilən xəbərə görə ilk növbədə erməni hərbi hissələri işğal altında tutduqları Azərbaycan torpaqlarından, Laçın və Şuşa xaric olmaqla, çəkiləcəklər və münaqişə bölgəsində beynəlxalq sülh qüvvəsinin yerləşdiriləcəyi, ardından köçərilər öz evlərinə dönməyə başlayacaqları bildirilirdi. (737).

Minsk toplantısına qatılmaq üçün Moskvaya gedən sözdə prezident Arkadiy Qukasyan Dağlıq Qarabağla əlaqəli bir suala, "Biz Dağlıq Qarabağın hüquqən Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalmasını qəbul edirik və Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi altında hansı haqlara sahib olacağımızla əlaqəli məsələləri masa arxasında müzakirə etməyə hazırıq" – deyərək cavab verirdi.

"Türkiyə" qəzetində "Qarabağ Azərbaycanındır" başlığı altında verilən bir xəbərdə Moskvada ikili görüşlər keçirən Bakı-İrəvan heyyyətinin çalışmaları dəyərləndirilir, Qukasyanın bu sözlərinə yer verilir: "Qarabağ problemi sadəcə ikitərəfli görüşlərlə həll olunmazsa, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ olaraq bizim də qatılmağımızla aparılacaq müzakirələrlə bir həll yolunun tapılacağına inanıram. Biz bugünə qədər Azərbaycanla masa arxasına oturmağı belə həzm edə bilmirdik. Ancaq bu gün Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi altında qalmağı qəbul etdiyimizi bəyan edirik."

Qukasyanın bu açıqlamasını siyasi nəzarətçilər bu ifadələrlə şərh edirdilər: "İrəvan və Dağlıq Qarabağdakı rəhbərlər iddia etdikləri kimi müstəqil bir Dağlıq Qarabağ dövləti qura bilməyəcəklərini anladılar. ABŞ və Rusiya neft müba-



hisələri təsiri altında qaldılar. Bundan əlavə, Ermənistan rəhbərliyi ABŞ tərəfindən dəstəklənmədiyinin fərqinə vardı. Buraya Ermənistanın Orta Asiya və Qafqaz neftindən pay almaq arzusunu da əlavə etmək lazımdır. Qukasyanın bu sürpriz açıqlamasını bütün bu düşüncələr çərçivəsində dəyərləndirmək lazımdır..." (738).

1993-cü ildə Ermənistan Laçın koridorundan keçib Dağlıq Qarabağın cənubundakı Azərbaycan ərazilərini işğal etdi. Bu son erməni işğalına qarşı bəzi çevrələrin Türkiyədə hərbi tədbirlərdən bəhs etmələrinə qarşı, "müdaxilə Türkiyəni təcavüzkar vəziyyətinə salar" – deyə bəyanlar etdilər. Doğrusu, belə məsələlərdə Türkiyənin sadəcə Naxçıvana aid olan 1921-ci il Qars və Moskva müqavilələri vardır. Bu da bir həqiqətdir ki, BMT qanununun 51-ci maddəsində yer alan "Özünü müdafiə prinsipi"ndən Türkiyə istifadə edə bilərdi. Bu prinsipə görə, əgər BMT üzvü olan bir dövlət, başqa bir dövlətin silahlı hücumuna məruz qalarsa, hər hansı bir BMT üzvü qonşu dövlətin hücumu məruz qalan dövlətə yardım etmə haqqı vardır. (739).

Əslində Türkiyə nə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ problemində, nə də digər türk cümhuriyyətləri mövzusunda milli bir siyasət izləmirdi. Fəqət, bu dövrdə xarici siyasətin çətinliklərinə baxmayaraq Türkiyənin izlədiyi müsbət milli siyasətlər də vardır. Məsələn, Türkiyə siyasi olaraq bütün türk cəmiyyətləri ilə möhkəm siyasi əlaqələr qurdu. Hər bir türk dövlətində səfirliklər açdı, birbaşa təyyarə səfərləri və əməkdaşlıq müqavilələri bağladı. Türkiyəni və digər türk dövlətlərinin siyasi rəhbərləri bir-birlərini ziyarət etdilər. Bu da bir həqiqətdir ki, Türkiyə Dağlıq Qarabağ problemində hər zaman Azərbaycanın yanında yer almışdır. Buna görə də Ermənistan və digər bəzi xristian dövlətləri tərəfindən tənqid edilmişdir. ABŞ kimi bir ölkənin təzyiqi altında qalaraq Ermənistana insani yardım göstərdiyinə görə, Azərbay-

can və digər türk dövlətləri də Türkiyəni tənqid etmişdilər. Doğrusu, Türkiyə beynəlxalq təşkilatların vasitəsilə Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll edilməsi üçün hər zaman səy göstərmişdir. Yetmiş il boyunca Azərbaycanın təbii sərvətindən öz malı kimi istifadə edən Rusiya isə Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən yaradılan münaqişənin başlamasından bəri, tək tərəfli bir nəzəriyyəni mənimsəmişdir. Ermənilərin Azərbaycandan haqsız torpaq tələblərinə informasiya sahələrində hər gün yer verirkən, Azərbaycanın haqlı və qanuni tələblərinə, sanki bir şey olmamışcasına daima hissiyatsız qalmışdır. Bunun səbəbləri tarixi olmaqla yanaşı siyasi bir strategiyadır. Ermənistan Moskvanın gözündə Xəzər dənizinə, oradan da Orta Asiyaya bir koridor açmağa çalışan "Böyük türk hərəkətinə" qarşı strateji bir "kilid" olaraq görünürdü. Ancaq erməni millət vəkili Novosordyan bunu fərqli görür, Moskvanın əsl məqsədi bütün Qafqazı ələ keçirmək, qonşuları Gürcüstan və Azərbaycanın Rus imperatorluğuna tərəf sürüklənməsi üçün Ermənistana bir jandarma vəzifəsi verdiyinə inanırdı. (740).

Rusiyanın Azərbaycanla olan əlaqələri, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan siyasətçilərinin mövqeləri ilə müəyyən edilirdi. Elçibəy dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yaxın və duyğulu əlaqələr yaşandı. Türkiyəyə güvəndiyini hər zaman söyləyən Elçibəyin ən önəmli hədəfi Azərbaycan neftini rus hökumranlığından qurtarmaq olmuşdur. Bu səbəblə Elçibəy bölgənin önəmli aktyorları olan Rusiya və İrani qarşısına alaraq Azərbaycan neftinin Ceyhandan keçməsinə təmin etmək üçün 1993-cü ilin mart ayında Türkiyə ilə bir müqavilə imzaladı. Rusiya yüzillərdir bölgədə var olan nüfuzunu itirməməyə çalışaraq, bu bölgədə yeni əmələ gəlməyə başlayan türk avtoritetini qırmağı qarşısına məqsəd qoydu. Buna görə, Dağlıq Qarabağ müharibəsində ermənilərə hər cür maddi və mənəvi yardımı gös-



tərən Rusiya Azərbaycan neftinin daşınması üçün Bakı-Ceyhana alternativ olaraq Bakı-Novorossiysk xəttini irəli sürdü. Yəni, Dağlıq Qarabağ krizisində Rusiyanın açıq bir şəkildə Ermənistanı dəstəklədiyi ortadadır. Dağlıq Qarabağdan Ermənistanı bir erməni belə köçə zorlanmadığı halda, yüzminlərlə azərbaycanlının malları, mülkləri əllərindən alınaraq, bütün sosial dəstəklərindən məhrum edilərək zorla öz ata-baba yurdundan Azərbaycanın digər bölgələrinə köçməyə məcbur edildilər. Moskva bu acınacaqlı vəziyyətə seyirci qaldığı kimi, öz vətəndaşları sayılan bu köçərilərə yardım əlini uzatmadı. (741).

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Ermənistan Moskva üçün xüsusi bir mövqeyə malikdir. Moskva Ermənistanla 25 illik hərbi baza müqaviləsi imzalamış, sərhədlərin nəzarəti kimi xüsusi haqlar əldə etmiş və bunun Ermənistanı Türkiyədən qorumaq üçün lazım olduğunu irəli sürmüşdür. Beləliklə, Rusiya Türkiyə ilə Ermənistanın arasını açmaqda hələ də mənfəəti olduğunu düşünür. Bu iki ölkəni nəzarət altında tutmaq üçün azərbaycanlılar və ermənilər arasında Dağlıq Qarabağ probleminin Moskva tərəfindən qəsdən əmələ gətirildiyi və Moskvanın bu problemin həll olunmasını istəmədiyi düşüncəsi olduqca yayılmış bir fikirdir. (742).

Kəlbəcər ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra Türkiyə öz torpaqları üzərindən Ermənistanı yardım etməsini dayandırmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Ağdam şəhərinin ermənilər tərəfindən işğal edilməsini qınamış və bu davranışın özünü müdafiə olaraq dəyərləndirilməyəcəyini bildirmişdir. (743).

ABŞ Türkiyə və Rusiya ilə birlikdə sülh fəaliyyətlərinə qatılmış ancaq bir nəticə əldə edə bilməmişdir. Bu mövzuda Klinton idarəsi Xəzər və Orta Asiya bölgəsindəki siyasətini inkişaf etdirmək üçün önəmli addımlar atmışdır. NATO Baş

Katibi, "Əgər Qafqaz dövlətləri Qərbin güvənliyindən uzaq qalarsa, Avropada təhlükəsizlik sisteminin qurulması heç bir zaman mümkün olmayacaqdır" – deyərək, bu sistemin əsas halqasının Xəzər bölgəsi olduğunu və bu torpaqların enerji mənbələri baxımından digər bölgələr üçün də xüsusi bir önəm daşdığını bildirmişdir. Dünyada enerji mənbələrinə sahib olan ölkələr bu bölgədə bir dəngənin və enerji mənbələrinin kəşfi ilə maraqlanırdılar. ABŞ Xəzərdə iqtisadi üstünlüyü ələ keçirə bilsəydi Orta Asiya dövlətləri ilə də hərbi tərəfdən əlaqələr qura bilirdi. (744).

O zamanlar İran da Azərbaycan və Ermənistan ilə bərabər əlaqələr qurmaq istəmişdir. Prezident Rəfsancani yardım mövzusunda Azərbaycanın dəstəklənməsi qədər Ermənistanın da dəstəklənməsini bildirmişdir. Lakin iranlı azərbaycanlılar İranın Ermənistanı silah və enerji ilə dəstəklədiyini önə sürmüşlər. "Yeni Zürix" qəzeti ermənilərə göstərilən hərbi yardımın Təbrizdən keçdiyini qeyd etmişdir. (745).

Doğrudur, Azərbaycanın çox çətin vəziyyətə düşməsində İranın müəyyən rolu vardır. Şuşa və Laçın hadisələrində iranlı mütəxəssislər ermənilərin yanında yer almışdılar. Ermənistanın dövlət rəhbəri Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağ probleminin həllində İranla məsləhətləşməsini buna bir dəlil olaraq göstərmək olar. İranın Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmadan Naxçıvanda konsulluq açması, bu vilayətə kredit verməsi və burada din məktəbləri qurması Bakı ilə Naxçıvanı bir-birinə qarşı çıxarmaq məqsədi güdmüşdür. Bundan əlavə İranın Azərbaycanda və Naxçıvanda Türkiyə əleyhinə fəaliyyətdə olması da məlum bir həqiqətdir. Bu da bir həqiqətdir ki, farslar və ermənilər bütün tarixləri boyunca türklərə qarşı daima birlikdə hərəkət etmişlər. Farsların irqi xüsusiyyətlərə daha böyük önəm verdiklərinə görə, hər zaman ermənilərin qoruyucusu və yardımçısı olmuşlar. İranın Dağlıq Qarabağ probleminəki vasitəçi ro-



lu farsların ermənilərə tərəfdar olduqlarını ortaya qoyur. Əslində çox keçmişdən bəri farsların siyasəti rusların siyasəti ilə uyğun olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan xalqının böyük bir qismi bu məsələdə İrana güvənir. (746, 747).

Ermənistan Respublikasının bütün ərazisi tarixən Azərbaycan türklərinin ata-baba yurduudur və XX əsrin əvvəllərində, üç-dörd yaşayış bölgəsindən başqa (bu üç-dörd bölgədə də ermənilər hər zaman azlıqda olmuşlar), bütün bu ərazidə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Lakin daşnakların İrəvan xanlığında qeyri-qanuni elan etdikləri qondarma Ermənistanın sahəsi Rusiyanın işğalçı siyasəti nəticəsində xeyli genişləndirilmiş və burada, sözün əsl mənasında türksüz Ermənistan yaratmaq məqsədilə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım və etnik təmizləmə strategiyası ustalıqla həyata keçirilmişdir.

Daşnak hökuməti zamanında Azərbaycan türklərinin qırğını şiddətlənmiş, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır. Ermənistan hökumətinin nə cür siyasət yeritdiyini və nə fikirdə olduğunu təsvir etmək artıqdır. Bu hökumət deyirdi ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın tamamı ya bir Ermənistan olmalıdır, ya da Ermənistana tabe olan bir bölgə olmalıdır. (748). Bu da bir həqiqətdir ki, Daşnaksütyun komitəsinin elan etdiyi "Ermənistanda" iqtidarda olan Daşnak hökuməti 1918-ci ilin may ayından, 1920-ci ilin noyabr ayına qədər o bölgədə yaşayan Azərbaycan əhalisinin 60 faizini qırdırılmışdır... (749).

O zamanlar erməni vəhşiliyinin həddi-hüdudu olmamışdır. XX əsrdə Avropa mədəniyyətindən dəm vuran bir xalqın köməkətsiz dinc əhaliyə qarşı – qadınlar zorlanır, uşaqlar odda yandırılır, dillər, qulaqlar, burunlar kəsilir – törətdikləri vəhşiliklərə inanmaq olduqca çətindir. Milli ədavət, ümumiyyətlə, insanlığa yaraşmayan bir xüsusiyyətdir. La-

kin şovinist daşnakların o illərdə törətdikləri qanlı faciələr haqqında susmaq, sağalmaz yaralara biganə qalmaq deməkdir. Azərbaycan xalqına qarşı şovinist ermənilər tərəfindən törədilən faciələr haqqında həqiqətləri bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq hər bir siyasətçinin və elm adamının borcudur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçən əsrdə Çar Rusiyasının, İngiltərənin və Fransanın təhrikləri ilə alovlanan erməni şovinistlərin vəhşilikləri nəticəsində öldürülən azərbaycanlıların sayı 700 minə, öz ata-baba yurdundan didərgin düşən azərbaycanlıların sayı isə 3 milyona yaxındır. Bu, sözün əsl mənasında Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən bir soyqırım və repressiyadır, yəni insan haqlarına qarşı törədilən bir cinayətdir. Şovinist daşnakların İrəvan xanlığında elan etdikləri "Ermənistan Respublikası"nın quruluşu belə, qeyri-qanunidir. Yəni, nəinki Qarabağ bölgəsi, hətta Göyçə mahalı, Zəngəzur və İrəvan xanlığı geri istənilməlidir.

İndiki Ermənistan Respublikasında Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırım nəticəsində itirilən İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzur birdəfəlik itirilmişdirmi? Tarix, tarix olaraq qalır. Anadoluda, lakin hər zaman azlıqda yaşayan ermənilər Türkiyədə müstəqillik əldə edə bilmədilər və türklərə qarşı törətdikləri vəhşiliklər və xəyanətlər nəticəsində Anadoludan qovuldular. Bu qovulma nəticəsində ermənilər Gürcüstan və Azərbaycanın İrəvan xanlığında yaşayan ermənilərin yanına yerləşməyə başladılar. Bununla da kifayətlənməyən ermənilər 1917-ci il oktyabr inqilabından istifadə edərək Gürcüstanın böyük bir sahəsini və Azərbaycanın bəzi bölgələrini işğal edib Tiflis şəhərini paytaxt elan etməklə bir Ermənistan dövlətini qurmaq istədilər. Doğrudur, gürcülərə bata bilmədilər, lazımı dərslərini alıb oradan da qovuldular. Beləcə, bu daşnaklar İrəvan xanlığına doluşub, azlıqda olmalarına baxmayaraq Azərbaycan



türkünün ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığında, 9.000 kv. km sahədə qondarma bir "Ermənistan" elan etdilər. Bu gün bu 9.000 kv.km sahədə elan edilən qondarma "Ermənistan"ın sahəsini 46.200 kv. km çatdıran ermənilər, hər gün Azərbaycan əsgərini və sərhəddə yaxın yaşayan azərbaycanlıları atəş altında tutmağa davam edirlər.

"Türkiyə" qəzetində "erməni terroru" başlığı altında çıxan başqa bir xəbərdə, ermənilərin 1980-ci ildəki kimi aktiv fəaliyyətlərə geri döndükləri bildirilirdi. ABŞ Prezidenti Bill Clinton ilə Boris Yeltsinin sənayeləşmiş 8-lər toplantısında görüşdükləri və keçirilən iclasdan sonra yayımladıqları bildirişdə, Dağlıq Qarabağ probleminə diqqət çəkdikləri, Ermənistandan Azərbaycanın torpaq bütünlüyünə hörmət göstərməsini istədikləri ifadə edilirdi.

Ermənistan Xarici İşlər Naziri Aleksandr Arzumanyan da Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağda xalqa öz gələcəyini təyin etmə haqqının tanınmasını istəyirdi. BMT-nin Böyük iclasında çıxış edən Arzumanyan bu haqqın vazkeçilməz bir insani haqq olduğunu bildirərək yaranmış vəziyyətin həllinin Ermənistan, Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan arasında keçiriləcək görüşlərdə müəyyən olunmasını təklif edirdi. "Radikal" qəzetində yer alan xəbərə görə Arzumanyan görüşlər üçün "Azərbaycanı çağırıyıq" – deyirdi. (750).

Bununla yanaşı ermənilər üstünlük əldə etməyi düşünür, "Bölgəyə yeni sakinlər yeləkdirməklə erməni əhalisinin böyük çoxluğunu yaratmaq istəyirdilər. Beləcə Dağlıq Qarabağ müstəqillik statusunu əldə edib Ermənistana bağlana bilirdi. Ermənilərin beynəlxalq səviyyədə Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini istəmələrinin altında yatan həqiqət də, işğal altında ikən bölgədə apardıqları dəyişikliklər nəticəsində və onların bu bölgədə əhali çoxluğunu təşkil etdiklərinə görə, bu torpaqlar ermənilərdən qoparıla bilməyəcəkdir. Beləcə, Azərbaycan türkləri azlıq roluna düşürüləcək, Bakı höku-

mətindən ayrılmış Dağlıq Qarabağda ciddi bir haqqa sahib olmayacaqlar. Bütün bunlar ermənilərin gizli planlarının ana başlıqlarıdır.

O zamanlar bölgədə ermənilərə dəstək sadəcə ruslardan gəlmirdi. Azərbaycan nefti mövzusunda Bakı hökumətinin sərbəst və öz mənfəəti naminə qərar verməsini əngəlləmək istəyən qüvvələr də mövcud idi. Bunlar Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya atmaqla mənfəət əldə etmək istəyirdilər. Bu işdə Avropa və ABŞ-in müxtəlif quruluşlarına erməni lobbisinin təsiri böyük olmuşdur. Beləcə, Türkiyə Azərbaycan əlaqələrini əngəlləyərək neft boru xəttindən tutmuş, ermənilərin dünyaya açılmasına qədər Anadolu və Azərbaycan türkü təsir altında tutulmağa çalışılırdı. (751).

Mustafa Necati Özfatura Xəzər dənizi neftinin dünya bazarına çıxarılması mövzusunda ABŞ, Almaniya və Rusiya arasında ciddi bir rəqabət yaşandığını, bu ölkələr arasındakı hakimiyyət mücadiləsinin fakturasını Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Türkiyə və Ermənistanın ödəyəcəklərini bildirirdi.

Təbii ki, Azərbaycanın "erməni məsələsi" xaricində, təhsil, din və iqtisadiyyat sahələrində də bir çox sıxıntıları vardı. Mustafa Necati Özfatura "Xristian misyonerlər müsəlman türkləri parçalayır" başlıklı yazısında Azərbaycandakı misyonerlərin fəaliyyətlərində erməni barmağının olduğunu və xristianlaşdırma çalışmalarının birlikdə idarə olunduğunun Azərbaycan dövləti tərəfindən təsbit edildiyini və lazım olan tədbirlərin alındığını bildirirdi. Bundan əlavə, "Həyatverici lütf" təşkilatının Azərbaycan dilində nəşr edilən "Müjdə" qəzeti ilə rusca nəşr edilən "Благодать" qəzetində misyonerlərin müsəlmanlara müxtəlif iftiralar atmaqla onları mürtədləşdirməyə çalışdıqları ifadə edilirdi. Missyonerlər davamlı olaraq xristianları və erməniləri şərtsiz sevmək lazım olduğunu anladaraq şərtsiz sülh düşüncələrini



beyinlərə yeritməyə çalışırdılar. Bütün bu missiyoner fəaliyyətləri ermənilər tərəfindən Azərbaycan və Türkiyə əleyhinə hazırlanmış planlar idi.

Qərb ictimaiyyətindəki "erməni soyqırımı" iddiaları bugünə qədər öz doğruluğunu isbatlamamış subyektiv bəzi yayımlara əsaslanır. Halbuki, "Tarix, rəsmi sənədlərlə yazılır" hökmü bütün dünya elm aləmi tərəfindən qəbul edilən bir həqiqətdir. Çünki arxivlərə əsaslanan elmi araşdırmalar siyasi yaxınlaşmaları aradan qaldırır. Buna görə də, Qərb ölkələrində siyasi bir yaxınlaşma ilə ələ alınan erməni mövzusu tarixi mənbələrlə ələ alınmalı və dəyərləndirilməlidir. Türk arxivlərində araşdırma aparmadan erməni məsələsi haqqında yazılan hər hansı bir kitab mütləq çatışmazlıqlara məruz qalacaqdır. Çünki türk arxivlərindəki erməni mövzusunda aid olan sənədlər hadisələri obyektiv şəkildə ortaya qoyur, tarixi həqiqətləri istənilən kimi yanaşmalardan uzaq tutur. Buna görə də, erməni mövzusu haqqında Qərb ölkələrində ortaya çıxarılan yayımlar rəsmi mənbələrə əsaslanmadığına görə, təəssüflər olsun ki, xatalı və subyektiv olmuşdur.

Ata-babalarımız "Yalançının şamı yatana qədər yanar" demişlər. Fəqət, bu da bir həqiqətdir ki, ermənilərin yalançı şamı uzun illərdir yanmaqda davam edir. Heç şübhəsiz, bu yalançı şamı söndürüb sovuracaq güclü bir türk küləyinə ehtiyac vardır!.. Çünki artıq bütün dünya, xüsusilə böyük dövlətlər ermənilərin türk dünyasına, xüsusilə Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri, türkün silahı ilə türk əsgərini arxadan vurmaları, Türkiyə və Azərbaycan idarəçiləri arasında olub dövlətə qarşı törətdikləri xəyanətləri bilirlər. Bu böyük dövlətlər ermənilərin məsum türk diplomatlarını vəhşicəsinə öldürdüklerini və cəzasız qaldıqlarını da bilirlər. Bu böyük dövlətlər ermənilərin Türkiyə sərhədlərini rədd etmələrini, türkün torpaqlarına göz

dikmələrini, Azərbaycanın tarixi torpaqları üzərində qondarma bir "Ermənistan" qurmaları azmış kimi Qarabağ bölgəsini işğal etmələrini, bir milyona yaxın Azərbaycan türkünün öz ata-baba yurdlarından didərgin saldıqlarını və bu insanların 18 ildir ki, yük vaqonlarında, çadır düşərgələrində yaşadıklarını da bilirlər...

Bu yazdıqlarımızı, yəni ermənilərin dəngəsiz bir millət olduqlarını isbatlayan hadisələri sadalamaqla bitməz. Bizi düşündürən, nəyə görə hər bir cümlənin başında demokratiya kəlməsindən istifadə edib demokratiyadan, haqdan-hüquqdan dəm vuran bu böyük dövlətlər şifahi müzakirələrdə Ermənistanı işğalçı bir dövlət olaraq qəbul edir, iş rəsmiyyətə gəldikdə isə, BMT-nin Qarabağ mövzusunda aldığı qərarlara qarşı çıxdıqları kimi, yan gedirlər, ermənilərin anormal "yurdsevərliyini" isə dəstəkləyirlər?(752). Məsələn, Fransa senatı "soyqırım" mövzusunda bir qanun projektini qəbul etdikdə Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi Fransa senatında qəbul edilən "soyqırım" qanununa qarşı bir bildiriş yayımladı. Bu bildirişdə belə deyilirdi: "Fransa senatı 2000-ci il noyabr ayının 8-də keçirdiyi iclasında "erməni soyqırımı" mövzusunda tarixi həqiqətlərə əks olan bir təklifi qəbul etmişdir. Son dərəcə yanlış olan bu qərarı qınayır və rədd edirik. Tarixi həqiqətlərdən uzaq olan bu qərar bir millətin qaralanması anlamına gəlir. Türk milləti tarixin heç bir dövründə soyqırım kimi bir insanlıq cinayəti işləməmişdir. Bu baxımdan vicdanımız rahatdır... I Dünya müharibəsi zamanında Osmanlı imperatorluğunun şərq bölgəsindəki bəzi erməni ünsürlər, xarici qüvvələrin oyununa gəlmiş və öz ölkələrinə qarşı xəyanətlər törətmişlər. Belə olduqda şərqdəki ermənilərin döyüş bölgəsindən başqa yerlərə köçürülmələri məcburi olmuşdur. Bu zamanlar ağır müharibə şəraitinə və yanaşı iqlim şərtləri, keçici xəstəliklər, pis qidalanma kimi şərtlər də bütün bölgə xalqına zərər vermiş-



dir. Ancaq ermənilərin böyük hissəsi yeni yaşayış bölgələrinə sağ-salamat çatdırılmışdır. Digər bir ifadə ilə, ermənilərə qarşı nə bir soyqırım, nə də bir soyqırım əmri olmuşdur. Yəni, ermənilərin iddiaları əsassızdır və müəyyən bir məqsəd daşıyır. Belə ki, Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan erməni diasporasını təhrik edərək müxtəlif ölkələrdəki qanun təşkilatlarında Türkiyə əleyhinə qərarlar çıxarılmasının təmin edilməsini istəmişdir. Koçaryan idarəsinin geniş maddi imkanlara sahib olan erməni diasporası ilə əməkdaşlıq edib Türkiyə əleyhinə yürütdüyü bu siyasət, Qafqazda səbirsizliklə gözlənilən sülhün və istiqrarın təmin edilməsinə xidmət etmədiyi kimi, Ermənistanın bölgədəki yalnızlığını gücləndirməkdə, böyük çətinliklər içərisində olan Ermənistan xalqına zərər verməkdədir. Digər tərəfdən türk-fransız dostluğu da beləcə dar və xudbin siyasi hesablara alət edilir. Fransanın senatından belə bir qərarın çıxmış olması Türk millətini dərinlən yaralamışdır. Fransa senatının bu qərarı türk-fransız əlaqələrinə indidən zərər verdiyi bir həqiqətdir. Fransadan gözlənilən Fransa senatının bu səhvinin Milli Məclis tərəfindən təzələnməsi, əlaqələrimizə verilmiş zərərin dərinləşməsinə yol verməməsidir...”

Bu mövzu ilə əlaqəli Türkiyə Böyük Milli Məclisi bir təklif qəbul etmişdi. Bu təklifin qısaca məzmunu belə idi: “Fransa Milli Məclisinin gündəmində olan qanun layihəsi tarixin təhrif edilməsinə dayanmaqdadır. Bu qanunun qəbul edilməsi halında təhrif edilən tarixin düzəldilməsi, Fransada adətə bir təqsir halına gələcəkdir. Tərəfsiz olmayan və güvənliyini itirmiş bir Fransanın beynəlxalq problemlərdə alacağı bir təşəbbüsün şübhə ilə qarşılınması qaçılmaz olacaqdır. TBMM beynəlxalq parlamentlərin bir hakim vəzifəsini öz üzərinə alaraq bir millətin tarixini qaralamalarının öz vəzifələrinə uyğun olmadığı fikrindədir. Tarix millətlərin arasında nifrət hissi yaratmaq üçün istifadə olunmamalıdır.

Beləliklə, Fransa parlamentinin nifrət hissi ilə bəslənmiş şəxslərin türk diplomatlarına qarşı törətdikləri vəhşiliklərin xatirələri hələ təzəliyini qoruyan cinayət kampaniyasını bir kəs daha xatırlamasında fayda görürük. Erməni xalqının faydaları Türkiyə ilə münaqişədən deyil, yaxşı əlaqələr qurmaqdan keçir.”

TBMM bu təklifinə baxmayaraq Fransa Milli Məclisi Xarici Əlaqələr Komitəsi “erməni soyqırımı” qanun layihəsini təsdiq etdi. Fransa parlamenti “Fransa 1915 erməni soyqırımını açıqca tanıyır” cümləsindən ibarət bir maddəlik qanunu qəbul etdi. Fransanın bu qərarına qarşı Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti bu açıqlamanı verdi: “Fransa Milli Məclisi bütün xəbərdarlıqlara baxmayaraq bu gün tarix və insanlığın qarşısına vahiməli bir xata içərisinə düşərək “erməni soyqırımı” qanun təklifini qəbul etmişdir. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti Türkiyəni heç bir zaman törətmədiyi “soyqırım” cinayətilə ittiham edən və tarixi həqiqətləri heçə sayan Fransa parlamentinin bu qərarını şiddətlə qınayır və bu qanunu bütün nəticələrilə rədd edir. Millətimizin narazılıqla qarşıladığı bu qanun Türkiyə-Fransa əlaqələrinə böyük zərər verəcək və əlaqələrimizdə ciddi bir böhrana yol açacaqdır. Bu, bölgəmizdəki sülh və əmin-amanlıq şəraitinin arayışına da mənfi təsir göstərəcəkdir. Bunların məsuliyyəti Fransaya aid olacaqdır. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti Fransa hökumətini bu qanunu təsirsiz hala gətirməyə dəvət edir...”

Beləcə, Fransa parlamentinin “soyqırım” qanununu təsdiq etməsi Türkiyə Böyük Milli Məclisi tərəfindən protest edildi. Fəqət, TBMM-nin bu etirazına baxmayaraq Fransa parlamentinin qəbul etdiyi “erməni soyqırımı” qanunu prezident Şirak tərəfindən təsdiq edildi və Türkiyə ilə Fransa arasında ciddi bir narazılığa səbəb oldu. Fransa bu yanlışlıqla da kifayətlənmədi. Paris yerli idarəçiləri “erməni soy-



qırımı"nı ifadə edən bir abidənin tikilməsini qərara aldı.

Bu yanlış qərarlar adama "bu qədər də olmaz" dedirdir. Heç şübhəsiz, bəzi ölkələr tərəfindən alınan yanlış qərarlarda xristian dininin böyük rolu vardır. Məsələn, din baxımından xristianlardan uzaq olan yəhudilər "soyqırımı" qəbul etməmiş, hətta qarşı çıxmışlar...

Baxın, çox gülünc bir hadisə, özü də bütün dünyaya bir nümunə olaraq göstərilən Avropa parlamentində baş vermişdir. 2002-ci ilin fevral ayında Avropa parlamenti "Ortaqlıq və əməkdaşlıq müqaviləsi çərçivəsində AB-nin Cənubi Qafqaz ilə əlaqələri" başlıqlı bir qərarı qəbul etmişdir. Bu qərarla 1987-ci il 18 iyul tarixli qərarını əsas götürərək Türkiyənin "erməni soyqırımı"nı tanımasını və Ermənistan sərhədlərini açmasını istədi. Bu qərarla Atatürkün 10 aprel 1921-ci ildə TBMM-dəki çıxışında ermənilərə qarşı bir "soyqırım" törədildiyini qəbul etdiyi irəli sürülür. Halbuki Atatürk 10 aprel 1921-ci ildə TBMM hər hansı bir çıxış etməmişdir. Beləliklə, erməni uydurmalarına kor-koranə inanan Avropa parlamenti özünü gülünc vəziyyətə qoymuşdur.

Bir də Türkiyənin Ermənistanla olan sərhədlərini açması Türkiyənin milli mənafeinə tamamilə tərs mütənasibdir. Çünki Ermənistan bugünkü Türkiyə-Ermənistan sərhəddini tanımır, 1921-ci il Qars müqaviləsini keçərsiz sayır, "soyqırım" yalanlarından vaz keçmir, Dağlıq Qarabağı və ətraf vilayətləri işğal altında tutur və türk diplomatlarını vəhşicəsinə qətl edən erməni terroristlərə qanad verir. Yəni, Ermənistan Türkiyənin şərq sərhədlərini tanımadan, "soyqırım" yalanından vaz keçmədən, Dağlıq Qarabağı və ətraf vilayətləri azad etmədən bu ölkə ilə diplomatik əlaqə və sərhədləri açmaq Türkiyənin mənfəətinə deyil və bu, çox böyük məsuliyyət daşıyır!..

Əslində ermənilər Türk hökumətinə "soyqırım"ın baş verdiyini qəbul etdirib, Almaniya ilə İsrail arasında baş ve-

rən hadisələrdə olduğu kimi, Türkiyəni təzminat ödəməyə məcbur etmək istəyirlər. Bu, tamamilə bir xəyaldır. İşlənməmiş bir cinayət üçün dünyada heç bir qüvvə, heç bir terror hadisəsi türkü üzr istəməyə vadar edə bilməz. Bu mövzuda İsrail bir nümunə olmamalıdır və arada qurulmaq istənən paralellik qəbul edilməməlidir. Bu mövzudan ciddiyyətlə bəhs etmək və erməni cəmiyyətini həyata keçirilməsi mümkün olmayan bir rüyaya itələmək, erməni xalqına qarşı düzgün davranış deyildir.

Heç şübhəsiz, bugünkü fransızlar Osmanlı, rus, ingilis, fransız və hətta bəzi erməni rəsmi sənədlərini gözdən keçir-sələr "erməni soyqırımı" və ümumiyyətlə, "erməni məsələsi" haqqında doğru hökmü verər, erməni iddialarının uydurma olduğuna dair qəti qərar alarlar. Qəti qərar alarlar deyirik, çünki 1918-1919-cu illərdə "müstəqil Ermənistanın" ilk Baş Naziri Ovanes Kaçaznuni olmaqla, o dövrün erməni siyasətçiləri, erməni komandanları, erməni tarixçiləri 1920-ci ildən II Dünya müharibəsinin sonlarına qədər yazdıqları rəsmi raportlarda, yazışmalarda və kitablarda eyni fikri müdafiə edirdilər:

a) erməni millətçi və separatçı təşkilatları XX əsrdən başlayaraq böyük dövlətlərin Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq planları çərçivəsində lazımi rol oynamışlar;

b) I Dünya müharibəsi Osmanlı dövlətinin paylaşması müharibəsi olmuşdur. Erməni separatçı hərəkatı hələ müharibədən əvvəl Türkiyənin düşmənləri tərəfindən təşkilatlandırılmış, Çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa Osmanlı ermənilərini silahlandırmış və müharibəyə sürükləmişlər;

c) Türkiyə 1914-cü ildən 1923-cü ilə qədər öz varlığı üçün savaşımaqda idi. Bu savaş haqlı bir müharibə idi və tərəfin ağır itkilər verməsinə gətirib çıxarmışdır.

Heç şübhəsiz, ən ağır itkini verən ölkə yenə Azərbaycan olmuşdur. Bu müharibə ilə heç bir əlaqəsi olmayan Azər-



baycan çox sayda günahsız insanları ilə yanaşı ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığını, Zəngəzuru, Göyçə mahalını, Borçalını, Dərbəndi... itirmişdir. Doğrudur, ermənilər də yaşadıkları yerləri və çox sayda insanlarını itirmişlər, amma onlar bu itkiləri haqq etmişlər, çünki onlar öz ölkələrinə, yəni Osmanlı dövlətinə qarşı satqınlıq və xəyanət etmişlər. Nəticədə, yaşadıkları bölgələrdən köçürülmüşlər. Osmanlı ordularına hücum edən, Osmanlı vətəndaşlarını qətl edən ermənilər bu tragediyadan paylarına düşəni aldılar. Onlar girişdikləri etnik təmizlik hərəkətlərində layiq olduqları cəzayı qazanmışlar. Bu da bir həqiqətdir ki, türklərin ermənilərə qarşı qabaqcadan planlanmış bir qırğın və ya soyqırım niyyətləri olmamışdır. Sadəcə qıtlıqlar, epidemik xəstəliklər və sərt iqlim şəraitində müharibədə ölənlərlə yanaşı yüzminlərlə türk, erməni və digər millətlərə mənsub insanlar da məhv olmuşlar. Türklər də ermənilər kimi, amma sayca qat-qat artıq vətəndaşlarını itirmişlər.

Bizim ciddi araşdırmalarımız nəticəsində əldə etdiyimiz arxiv sənədləri "erməni soyqırımı" iddialarına öldürücü bir zərbə vurur. Hesab edirik ki, Türk dünyası dünya ictimaiyyətini bu rəsmi sənədləri incələməyə zorlamalıdır. Məsələ tarixi həqiqəti bütün insanlığa çatdırmaqdan ibarət olmalıdır. Türkiyəni və Azərbaycanı hədəf alan erməni iftiralarını bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmanın zamanı gəlmişdir: "Bizə inanmırsınız, buyurun, həqiqətləri dürüst erməni tarixçilərindən və ya yuxarıda qeyd etdiyimiz dövlətlərin arxiv sənədlərindən öyrənin," – deməli və bunda təkid etməliyik. Çünki yüzminlərcə səhifəyə sığmayacaq qədər rəsmi sənədlərin olmasına baxmayaraq "erməni məsələsinə" tək tərəfli baxıldığını və "soyqırımı" qəbul etdirmək üçün uydurulmuş məlumatlar göstərildiyini, hətta bəzi xristian ölkələrin bu məsələ üzərində inadla durduğu ortadadır. O zamanlar baş verən hadisələr incələndiyi vaxt məlum olur ki,

ermənilər bəzi sümürgeçi dövlətlər tərəfindən türklərə qarşı istifadə edilmişlər. Bunu rəsmi sənədlər təsdiq edir. Rəsmi sənədləri gizlətmək, tarixi hadisələri azdırmaq isə insanlığa qarşı işlənmiş bir cinayətdir. Ermənilər bunun fərqindədirlər, ancaq onların ortaya qoyduqları bir məqsədləri vardır: əvvəl türk insanının alına qara bir ləkə sürtəcək, sonra isə xəyallarında olan "Böyük Ermənistanı" qurmağa çalışacaqlar.

Hər bir elm adamının müəyyən bir mövzu üzərində tədqiqatlar aparmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Bəli, biz həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdıraraq erməni yalanlarına təslim olan hər kəsi aydınlatmalı, Türkiyəyə qarşı erməni soyqırımı və Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının uydurulmuş olduğunu ortaya qoymalıyıq. Bu həqiqətlər dünya ictimaiyyətinə çatdırıldığı zaman "erməni məsələsi" Türkiyəni, Azərbaycanı və dünya ictimaiyyətini məşğul etməkdən qurtarar. Çünki rəsmi sənədlər erməni çətlərinin 1915-1923-cü illər arasında Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda törətdikləri qırğınları isbat edir. Bu da bir həqiqətdir ki, erməni-müsləman münaqişəsinin baş memarları Çar Rusiyası və qərbli imperialist qüvvələr olmuşlar. Bu imperialist qüvvələr Osmanlı dövlətinin torpaqlarını paylaşmaq məqsədilə fanatik erməni çətlərini təhrik edərək müharibəyə sövq etmişlər. Ermənilər də "Böyük Ermənistan" xülyasıyla Anadoluda çoxluq yaratmaq məqsədilə türk insanına qarşı törətdikləri qeyri-insani vəhşiliklər rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Erməni çətlərindən istifadə edən rus komandanlar belə, ermənilərin törətdikləri vəhşət qarşısında dəhşətə gəlmişlər. Bu səbəblə bir çox erməni zabit və əsgəri Çar Rusiyasının hərbi məhkəmələrində mühakimə olunmuş və edam edilmişlər.

Keçmişdən dərs almayan erməni komitəçiləri bu gün də həm ermənilərə, həm də bütün insanlığa fənalıq etməkdə,



fəlakət gətirməkdədirlər. II Dünya müharibəsindən sonra başlayan və 1915 "soyqırımı" iddiaları ilə 24 aprel günü təşkil edilən nümayişlər və bu məqsədlə tikilən abidələr, zamanın vəziyyətinə görə bəzən azalır, bəzən çoxalır şiddətlənir, lakin bitmir. Özümüzə dost saydığımız dövlətlər belə, öz ölkələrində ermənilərin təbliğat və nümayişlərinə göz yumur, onların dünya ictimaiyyətini təsirləndirən yayımlarını dəstəkləyirlər.

Xarici ölkələrdə yaşayan ermənilər və xarici agentlər Türkiyə və Azərbaycanda yaşayan erməniləri bu çirkin işlərə qarışdırmaq üçün səy göstərirlər. Bu məqsədlə onlar Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan ermənilərə türklər tərəfindən təzyiqlər və qeyri-insani hərəkətlər törədildiyini iddia edib uydurma kitablar, broşuralar və məqalələr yazırlar. Lakin istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda yaşayan ermənilər bu "erməni məsələsi"nin uydurma bir yalan və iftira olduğunu qəbul edir, komitələrin təhriklərinə uymurlar.

Türkiyədən başqa bir çox ölkədə siyasi partiyalar, "elmi tədqiqat" mərkəzləri, vəqflər, sosial yardım dərnəkləri, klublar şəklində təşkilatlanan və olduqları ölkənin verdiyi imkanlardan istifadə edərək o ölkənin siyasətinə paralel bir siyasət izləyən ermənilər hər cür təbliğat apararaq erməni ruhunu və birliyini yaşatmaq və canlı tutmaq üçün türklərə qarşı düşmənçilik mövzusunun ortaya atıb müzakirə mövzusu etməyə davam edirlər. Onların bu mövzu ilə ortaya qoyduqları hədəf isə cürbəcür uydurmalarla ermənilərə aid etdikləri Anadolu və Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismini ələ keçirməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşlar.

Tariximizi tədqiq etdiyimiz zaman millətimizin ən başda gələn məsələlərindən biri olan erməni problemi haqqında gənclərimizə, ümumiyyətlə, millətimizə geniş məlumatın verilmədiyi ilə qarşılaşdıq. Halbuki ermənilər cinsiyyətdən asılı olmayaraq doğulan hər bir uşağın qulağına: "Türk

sənin düşmənidir," – deyə pıçıldaırlar. Biz, tarixi rəsmi sənədlərə əsaslanaraq bir dərslilik hazırlanmalı və gənclərimizə tədris olunmalıdır, düşüncəsindəyik. Yoxsa, ermənilərin güclü görünüşləri altında onların kimliyini, xüsusiyyətlərini, münafiqliklərini anlamaq mümkün deyildir.

1973-cü il yanvar ayının 27-də Türkiyənin Los-Anjeles Baş konsulu Məhməd Baydara qarşı törədilən terror hadisəsi başda olmaqla ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri incələdikdə insan çəşib-qalır. Çünki törədilən hadisələrin səhəri günü oxuduğunuz məqalələr və seyr etdiyiniz TV proqramlarında "erməni soyqırımı," ermənilərə qarşı törədilən "qətl-am" o qədər professionalca hazırlanır ki, törədilən terror hadisəsi rəsmi tarixdən xəbəri olmayan xaricilərdə təbii bir qisas alma kimi qiymətləndirilir. Şübhəsiz, uydurulmuş TV "sənədli" filmlərini izləyən xaricilərin ermənilərə qarşı "soyqırım törədən" türklərə düşmənçə baxmaları və illərdən sonra olsa da onların cəzalandırılmalarının qaçılmaz olduğu hissiyyətinə qapılmaları təbiidir. Fəqət unudulmamalıdır ki, istiqaməti nə olursa-olsun, cəmiyyətin ahəng və hüzurunə pozan hər bir davranış, millətin birlik və bərabərliyini qarışdıran hər bir təşəbbüs, xalqın azadlıq və mədəniyyətini baltalayan hər bir hərəkət – xəyanətdir. Bunların tərtibçi, təşviqçi, tətbiqçi və dəstəkləyicisi də xaindən başqası deyildir.

Bu gün doğma Azərbaycanın başına açılan müsibətlərin kökü çox keçmişə dayanır. Oradan-buradan qovulan ermənilər Qarabağ xanlığına yerləşdirildilər. Onlar Azərbaycanda özlərinə dayaq tapdılar, vəzifə başına keçirildilər, nəticədə Azərbaycanın başına oyunlar açdılar, Şaumyanın açdığı oyunlar kimi. Bu tip ermənilər həm mərkəzdə, həm də mərkəzdən kənardə öz mənfi işlərini hər zaman davam etdirmişlər. Vaxtilə Naxçıvanda Nazirlər Şurası sədrinin I müavini olan Şahnəzərov Bakıya göndərdiyi məktublarda imza



sını Şahnəzərov, İrəvana göndərdiyi məktublarda isə Şahnəzəryan yazırmış. Bizim hər hansı bir insanımız İrəvanda yaşaya bilmədiyini halda biz münafiq erməniləri başımıza tac etmişik!... Daxilən çox həyasız və murdar xislətə malik olan bu insanlar bu gün də öz çirkin uydurmalarını davam etdirirlər. Onlar Ermənistanı ziyarət edən xariciləri, kimliyindən və tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq qurduqları "soyqırım" abidəsini ziyarət etdirir, orada onlara türklərin I Dünya müharibəsi zamanında 1,5 milyon Türkiyə vətəndaşı erməniyə erməni olduğuna görə qətl etdiklərini və s. uydurma düşüncələrini təbliğ edir, dünya miqyasında tanınmış liderlərə rəsmi bildiriş imzaladırlar. Məsələn, 2001-ci il mart ayının 21-də Ermənistanda rəsmi ziyarətdə olan Papa II Johan Pavel "soyqırım" abidəsinə aparılmış, dini ayınlar keçirilmiş və Papaya bir rəsmi bildiriş imzalatmışlar. Bu bildirişdə: "XX əsrin ilk soyqırımında 1,5 milyon insanın qətl edilməsi bugünkü nəslin hafizəsində hələ də canlı bir tragediyadır..." ibarəsi yer almışdır. (753).

Ermənilər Ermənistanı çox qonaq çağırır və onları "soyqırım" abidəsinə aparmağa çox əhəmiyyət verirlər. Bunları yazdıqda insanın ağına belə bir fikir gəlir, "Ermənilər yalnız İrəvanda deyil, dünyanın dörd bir tərəfində uydurulmuş "soyqırım" abidəsi tikərkən, nəyə görə türklər ermənilər tərəfindən bütün dünyanın gözü qarşısında qətl edilən türk diplomatlarının xatirəsinə Ankarada "şəhid diplomatlar" abidəsi tikmirlər? Bu ki uydurma deyil, bütün terror hadisələrini törətdikdən sonra ermənilər özləri bu və ya digər erməni terror təşkilatının adını çəkirlər və hadisəni törətdiklərini öz üzərlərinə götürürlər.

İstanbulda çıxan "Agos" qəzetinin qurucusu Qrant Dink baş verən hadisələrdən avropalını məsul tutmuşdur. O, "...Min il boyunca bir yerdə yaşayan türk və erməni xalqlarının əlaqələrini yox edən Avropanın bədəl ödəməsi lazım-

dır. Çünki avropalıların sayəsində min ildir bir yerdə yaşayan iki xalqın əlaqələri tükəndi..." - demişdir. (754).

Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilər gizli təşkilatlanmağı ustalıqla bacarırlar. Bugünkü Türkiyə və Azərbaycanda ermənilər rahatca çalışır və yaşayırlar. Onların hər hansı bir təşkilatlanmalarının "olmadığı" bildirilir. 2007-ci il yanvar ayının 19-da "Agos" erməni qəzeti mərkəzi binasının qarşısında Qrant Dink bir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Sabahı günü, Ermənistanda bir türkün belə olmamasına baxmayaraq, İstanbulun mərkəzində 200 minə yaxın erməni əllərində "Hamımız erməniyik," "Hamımız Qrant Dinkik" plakatları ilə nümayişə çıxdılar. Gözlərimizin qarşısında keçirilən bu nümayişdə istifadə olunan o qədər plakatları bir gecədə hazırlamaq mümkündürmü?.. Çox güman ki, bu cinayətin arxasında müəyyən qüvvələr olmuş, Türkiyədəki birlik və bərabərliyə bir zərbə vurmaq istəmişlər. Fəqət, Türkiyə göstərdiyi davranışla üzərində oynanmaq istənən oyunu pozmuşdur.

Ermənilərin Aralıq dənizindən Qara dənizə qədər uzanan Şərqi Anadolunun və buradan Xəzər dənizinə qədər uzanan bölgənin, "qədim Ermənistan" olduğu uydurma düşüncələri, dünya ictimaiyyətini doğru yoldan azdırmaq məqsədini daşıyır. Erməni "alimlərinin" dünya tarixində xüsusi yeri olan türkləri inadla və planlı bir şəkildə təhqir etdiklərini görmək üçün bizim istifadə etdiyimiz rəsmi sənədlərə nəzər salmaq kifayətdir. Öz böyükləri haqqında aləmə car çəkmək, biz türklərə isə böhtan atmaq üçün ləyaqətsiz, çirkin silahdan yapışaraq nələrə əl atmamışlar. Erməni gənclərində bizə qarşı kin və nifrət yaratmaq məqsədilə dəridən-qabıqdan çıxır, erməniləri bütün insanlığın başında gələn ən mədəni millət kimi göstərməyə çalışırlar. Beləcə, bizi məzəmmət edib gözümçixdiyə salır, dünya çıxışı olmayan bir qalaya tıxamaq istəyirlər. Biz isə susuruq, ya da ki,



müdafiə olunuruq.

Üzeyir Hacıbəyov "Azərbaycan" qəzetinin 15 dekabr 1918-ci il tarixli sayında "Andranikin məsələsi" adlı məqaləsində bu başıpozuq generalın özbaşınalığını şərh edir, onu quldur adlandırır. Bu tarixi insanımız Qarabağda zülmə məruz qalan azərbaycanlıları tezliklə xilas etməyi, Andranikin hərəkətini necə olursa-olsun dayandıрмаğı tələb edirdi. Yetmiş il boyunca başımıza tac etdiyimiz, dilimizdən heç düşürmədiyimiz, adını bir çox təşkilat və yerlərə verdiyimiz Şaumyan isə Andranikə göndərdiyi 1918-ci il tarixli teleqramında belə yazırdı: "Sizin teleqramı aldım, bütün mətni Moskvaya – Mərkəzi hökumətə bildirdim. Mən şəxsən sizi, həqiqi milli qəhrəmanı təbrik edirəm. Əgər cənab Kaçaznuni və başqaları sizin kimi olsaydılar, indi erməni xalqı belə çətinlikdə yaşamazdı. Sizin bayrağınız altında vuruşan bütün qəhrəman əsgərlərə və bütün zəhmətkeş sakinlərə salam söyləyin. Həmin adamlara ki, onlar istər türk istilasına qarşı, istərsə də milli azadlıq uğrunda əzmkarlıq göstərmişlər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq sizi inqilabın bayrağını aşağı endirməməyə dəvət edirəm. Bakı proletariatu Rusiya hökumətinin köməyi ilə türk bəy-xan bəndalarına qarşı Kürdəmir və Ağsu istiqamətində qəhrəmanlıq mübarizəsi aparır. Əgər türk bəyliyinə və xanlığına, gürcü hakimiyyətinə, erməni burjuaziyasına qalib gəlsək, o zaman bütün Zaqafqaziyanın birliyinə nail olarıq. Bununla da Zaqafqaziya erməni kəndli və fəhlələrinin qurultayı Sovet hakimiyyətini təsdiqləyər və yenidən Rusiya ilə birləşsələr. Mən çox şad olardım ki, bu imkanları reallaşdırmaqda bizə yardımçı olasınız. Mənimlə əlaqə yaratmaq üçün yollar axtarmağınızı rica edirəm." (755).

Bu gün şovinist ermənilər tərəfindən yaradılan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üzərində azərbaycanlılarla ermənilər arasında dərin fikir ayrılıqları vardır, həqiqətlərlə

uydurmalar arasında olan ayrılıqlar kimi. Tərəflərin bu fikir ayrılıqlarını bir-birlərinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə 1995-ci ilin noyabr ayında Bonn şəhərində keçirilən görüşdə Dağlıq Qarabağın statusunu müzakirə etməyə başlamışlar.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Avropa Şurası ilə ortaqlıq və əməkdaşlıq müqavilələrini imzalamaq üçün Lüksemburqda olduqları zaman, 21 aprel 1996-cı il tarixində bir görüş keçirmişlər və bu görüş nəticəsində ortaq bir bildiriş imzalamışlar. Bu bildirişdə atəşkəsin təsdiqi, müzakirələrin davam etdirilməsi və savaşı əsirlərinin sərbəst buraxılması xüsusunda uyğunluq dilə gətirilmişdir.

Beləliklə, tərəflər arasında keçirilən görüşlər yenidən başlanmışdır. Fəqət 1996-cı il may ayının 29-da Parisdə, 14-18 iyun ayında Moskvada, 1-5 iyul ayında Stokqolmda, 27-28 avqust ayında Frankfurtda, 7 oktyabr ayında Amsterdamda keçirilən görüşlərdən hər hansı bir nəticə alınmamışdır. Bundan əlavə, Ermənistan 2-3 dekabr 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon zirvəsində 53 ATƏT üzvünün uyğun gördükləri bu prinsiplərin zirvə bildirişində yer almasına da etiraz etmişdir:

- a) Azərbaycanın torpaq bütünlüyünə hörmət edilməli;
- b) Dağlıq Qarabağa ən geniş avtonomiya verilməli;
- c) Dağlıq Qarabağ üçün lazım olan təhlükəsizlik qarantiyası təmin olunmalı.

Heç şübhəsiz, erməni şovinistlərin bu etirazları, onların "Böyük Ermənistan" planlarına uyğun olmadığına görə baş verirdi. Halbuki, hələ 1992-ci ilin yanvar ayında Praqada keçirilən ATƏT-ə üzv olan ölkələrin Xarici İşlər Nazirlərinin iclasında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında problem təşkil edən Dağlıq Qarabağ gündəmə gətirilmiş, bölgəyə ATƏT-in nəzarətçi heyyyətinin göndərilməsi qərarlaşdırılmışdı. ATƏT-in məmurlar komitəsi 1992-ci il fevral ayının 28-də nəzarətçi heyyyətin hazırladığı raport çərçivəsində mü-



naqişələri sona çatdırmaq, sülhü təmin etmək üçün bir plan hazırlamışdır. ATƏT-in bu plana əsaslanaraq aldığı qərarada:

- a) atəşkəsin elan edilməsi;
- b) Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğu;
- c) sərhədlərin dəyişdirilməyəcəyi;
- d) problemlərin dialoq yolu ilə həll edilməsi

maddələri yer alırdı. Ancaq ATƏT-in aldığı qərarlara baxmayaraq erməni daşnakların hücumları daha da şiddətlənmişdir. Bu mövzu ilə əlaqədar Romada və Minskdə keçirilən iclaslarda da ermənilərin uzlaşmazlıqları səbəbilə heç bir nəticə alınmamışdır. Hətta, Dağlıq Qarabağ xaricində olan Azərbaycan şəhər və rayon mərkəzləri – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Tərtər (13 kənd), Qazax (7 kənd), Gədəbəy (2 kənd), Ağcabədi (1 kənd) kimi yaşayış yerləri ermənilər tərəfindən işğal edilərək yaxılıb-yandırılmışdır. Beləliklə, ermənilərin Dağlıq Qarabağ siyasətlərinin Azərbaycandan torpaq qazanıb yaradılmış problemi davam etdirmək taktikasının varlığı aydın olurdu. Onların Dağlıq Qarabağda törətdikləri hadisələrə paralel olaraq Türkiyəni də gündəmə gətirmələri səbəbsiz deyildi. Əslində ermənilərin məqsədləri I Dünya müharibəsinin sonunda böyük dövlətlərin dəstəyi ilə qurmağa çalışdıqları "Böyük Ermənistanı" yenidən gündəmə gətirməkdir. Yəni, Ermənilərin Dağlıq Qarabağ üzərindəki iddiaları və istəkləri bu məqsədin ilk pilləsini təşkil edir.

Qafqazda yaradılacaq sülh şəraitinin Türkiyə-Ermənistan və Azərbaycan-Ermənistan dostluq əlaqələri ilə yanaşı digər bölgə dövlətləri üçün də sakitlik və inkişaf şəraiti yaradacağı şübhəsizdir. Buna görə də Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ probleminin tərəflər arasında düzgün həll edilməsi son dərəcə önəmlidir. Fəqət 2009-cu ilə qədər qoyduğumuza baxmayaraq Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyət Ermənistan və Azərbaycan üçün istər iq-

tisadi-siyasi, istərsə də beynəlxalq qaydada ağır ödəmələri bərabərində gətirməyə davam edir. 1999-cu ildə liderlərin Moskvada başlayan, daha sonra Vaşinqton və Cenevrədə davam edən görüşlərin ən önəmli xüsusiyyəti erməni daşnakların özləri tərəfindən yaradılmış acınacaqlı vəziyyəti anlamamağa davam etmələridir. Bu görüşlər liderləri bugünə qədər ortaqlar bir nöqtədə birləşdirməsə də problemin həlli üçün gələcəyə yol açmaqdadır.

Ancaq bütün bu hadisələr qarşısında Türkiyənin də planlı, proqramlı və təsirli bir xarici siyasət müəyyən etməsi lazımdır. Çünki ermənilər XIX əsrdə olduğu kimi, bu gün də dünya ictimaiyyətini aldatmaq və türklərin zülmünə, təzyiqinə, soyqırımına uğramış məzlum bir millət olma rolunu oynamağa davam edirlər. Erməni siyasi quruluşlarının və terror təşkilatlarının yayımladıqları xəritələrdə Anadolunun yarısını Ermənistan olaraq təsəvvür etməyə davam etdikləri, Türkiyəyə qonşu olan İran, Azərbaycan və Gürcüstandan da torpaq tələbində olduqları, başqa sözlə desək, ermənilərin "Böyük Ermənistan" xülyası xəritə üzərində çox geniş olduğu görünür. Heç şübhəsiz, bu uydurma düşüncələr xəritə üzərində də qalmağa məhkumdur.

Biz erməni məsələsinə dair Qars Millət Vəkili Sabri Arasın 1990-cı il may ayının 8-də Türkiyə Böyük Milli Məclisinin 110-cu iclasında və 1989-cu il oktyabr ayının 18-də TBMM-nin 18-ci iclasında bəzi dost və müttəfiq ölkələrin Türkiyəyə qarşı davranışları ilə əlaqəli gündəm xaricində etdiyi çıxışından bəzi sətirləri kitabımıza daxil etməyi uyğun gördük:

"Hörmətli millət vəkilləri, dünən olduğu kimi, bu gün də dost və müttəfiq deyə bildiyimiz ölkələrin sayı təəssüflər olsun ki, çox azdır. Türkiyəmizdə stabilliyin təmin olunması, sosial və iqtisadi inkişafın sürətlənməsi düşmənlərimizin sayını artırmaqda, qonşularımız, dost və müttəfiqlərimiz,



müxtəlif oyunlarla aramıza nifaq toxumları əkməyə başlamaqda, sərhədlərimizdə dost tapmağımız çətinləşərkən, çox uzaqlardan qəzəl oxuyanlar artmaqdadır.

ABŞ-ın Senatında 1990-cı ilin 24 aprel günü, acı günlərin xatirəsinə "Erməni soyqırımını günü" olaraq elan edilməsini qanunlaşdırmaq istəyən və ABŞ Senatının ağıllı senatorlarının əngəllədikləri Robert Doleun proyektini hər kəsə məlumdur.

ABŞ Prezidenti Buşun 1915-1923-cü illərdə olduğuna işarət etdiyi 24 aprel 1990-cı il tarixli uğursuz bəyanatı, Uca Türk millətini və dünyamızda yaşayan bütün türkləri dərin-dən üzümüsdür.

Sözdə soyqırımın 75-ci ildönümü münasibətilə erməni dostları ilə azadlıq eşqini paylaşdığını söyləyən və erməniləri öyən Bush, "Buşdan dost olmaz" sözünü iyirminci əsrin sonunda bir daha isbat etmişdir.

Ermənilərin və ermənisevər yalan-yanlış tərəfdarlarının oyunları sadəcə Amerikanın deyil, digər türk düşmənlərinin də dəstəyilə davam edir. Zamanın az olması səbəbilə bəzi ölkələrin, Avropa parlamentinin və Ali Sovetin bu mövzuda bəzi açıqlamalarını sətirbaşları ilə keçmək istəyirəm.

1988-ci ilin iyul ayında, M.Qorbaçovun da iştirak etdiyi Ali Sovetin bir iclasında Ermənistan təmsilçisi Ambarsumyan Azərbaycana bağlı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsini tələb edərkən, "Qars da Ermənistan torpağıdır" – deyib, uydurma bir fikir irəli sürmüşdür. Sülhsevər M.Qorbaçov başda olmaqla iclasda iştirak edən heç bir millət vəkili ermənilərin bu yayılmaçı əməllərinə qarşı çıxmamışdır.

Eyni günlərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşməsi üçün qədim bir türk xanlığı olan İrəvanda nümayişə çıxan ASALA və Daşnak militaristləri üzvlərini Ağrı dağına tərəf

çevirərək, "Araratsız Ermənistan olmaz" – deyə ağızsuyu axıtmışlar.

İrəvan radiosu, "Qars, Ağrı, Van Ermənistan torpağıdır" – deyib bu mövzuda bir proqram yayımlamışdır.

ABŞ-da kök salmış erməni ziyalıları, həqiqətdə terrorist daşnakların M.Qorbaçova təqdim etdikləri 75 min imzalı və bol hədiyyəli istək sənədlərində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə tələb etmişlər.

ABŞ-dakı Erməni Asambleyasının lideri Vartanyan, "Soyqırım maddəsi qəbul edilmiş olsaydı, bu maddəni qanuni bir əsas olaraq istifadə edib Türkiyədən əvvəl təzminat, sonra da Qara dənizə sahili olan Şərqi Anadoluda bir erməni dövlətinin qurulması üçün torpaq tələb edəcəkdik. Torpaq tələbimizə Sovet Ermənistanı da daxildir" – şəkildə bir açıqlama vermişdir.

Avropa parlamenti vəzifəsi olmayan işlərə baş qoşaraq ermənilərin lehinə qərarlar vermək üçün səy göstərmişdir. Fransada Milli Cəbhə Partiyasının rəhbəri, türk düşməni, müsəlman düşməni Le Pyen düşmənçiliyini 1453-cü ilə qədər uzadaraq Fateh Sultan Məhməd xanın İstanbulu fəthini qəbul edə bilmədiyini söyləyib, müsəlmanların Avropanı işğal etdiklərini yana-yana anlatmış, müsəlman istilasının qarşısını almaq üçün Avropadakı müsəlman qürbətçilərin sərhəddən çıxardılmalarını tələb etmişdir.

Erməni könüllülər ordusunu qurmağa çalışan, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi buyruğunda olan, Azərbaycan Qızıl ordunun istilasına uğrayarkən və Bakıdakı türklər vəhşicəsinə öldürülərkən qulaqlarını bağlayıb gözlərini yuman, "Litvada şiddətə müraciət etməyin" – deyə amerikalı və avropalı dostları ilə M.Qorbaçova təhdidvari rica edən, xanım Mitterranddan geri qalmayan, dənəşizliyini isbata çalışan Le Pyen əfəndi, Fransanın Əlcəzair məğlubiyyətini də qəbul edə bilmirdi. Çünki özü Əlcəzairin müstəqil-



lik mübarizəsi zamanı fransız işgəncələrini pullu əsgər olaraq idarə edirdi.

Fələstində İsrailin törətdikləri ortadadır; Yaser Arafata viza verməyən bəllidir; hörmətli Rauf Denктаşın prezident seçkisində tövrünü ortaya qoyanlar bəllidir; yenə qonşumuz müsəlman ölkələrin Türkiyəmizə qarşı davranışları ortadadır.

Möhtərəm millət vəkilləri, 1915-1923-cü illər arasında ermənilərin öldürüldükləri iddialarının yalan olduğunu hamımız bilirik. Amma biz bu iddiaların cahil sahiblərinə vəziyyəti anlatmaqda geri qalmışıq. "O tarixlərdə Anadoluda yaşayan ermənilərin sayı 2,5-3 milyon idi" deyə iddialar vardır. Halbuki o tarixlərdə Anadoluda yaşayan ermənilərin sayı 1,3 milyon olmuşdur və 1915-1923-cü illər arasında soyqırım deyə bir şey olmamışdır. 1915-1916-cı illər arasında bir yerdəyişdirmə, məcburi köçürülmə hadisəsi olmuşdur. Bundan başqa Osmanlı tarixində və Türkiyə dövlətinin 1920-ci ildən sonrakı tarixində nə bir soyqırım, nə də məcburi köçürülmə olmuşdur.

Ermənilər və onların vəkillərindən olan Bush, Türkiyənin torpaq bütünlüyünə hücum etmişlər. "1915-1923-cü illər" deməklə, 3 dekabr 1920-ci il Gümrü, 16 mart 1921-ci il Qars müqavilələri, Türkiyə Böyük Milli Məclisinin siyasi müqavilələrini – ilk müqavilələrini – heçə saymış, "insanlığa qarşı işlənən günah və soyqırım" deyə xarakterizə edərək Türkiyə ilə Sovet İttifaqı arasındakı siyasi müqavilələrə təsir etməyə çalışmışlar.

Hörmətli millət vəkilləri, xəyali ssenariyalar yazaraq tarixin verəcəyi qərarı, siyasi qərarlara bağlamağa çalışmaq, siyasi əxlaq və siyasi mədəniyyətə sahib olan insanlara yaraşmır. İnsan haqları, demokratiya və sülh çempionları dünyamızı hər gün bir az daha atəş dairəsinin içinə çəkməkdədir. Onlar ölkənin torpaq bütünlüyünə hücum edənləri

dəstəkləmişlər.

Atom silahsızlanma görüşlərini keçirmək üçün Maltada bir araya gələn Bush ilə Qorbaçovun görüşməsindən sonra Azərbaycana Qızıl ordu girmiş, insanlar tankların altında əzilmiş, günahsızlar güllələnmişlər.

Yunanistanın Anadolu və Qərbi Trakiyada törətdiyi qətlialmlar, Bolqarıstanın türk azlığına qarşı törətdiyi genosid, İsrailin dəstəkləyənləri tərəfindən görülməmişdir. Halbuki, İsraili dəstəkləyənlərin mərifətilə insanları əziyyətlərlə öldürülən, torpağı işğal edilən Fələstin də bütün dünyanın gözü qarşısındadır. Əfqanıstandakı mücahid ovunu hamımız izləyirik. Fransanın Əlcəzair, İngiltərənin Hindistan, Sovet İttifaqının Polşa, Krım, Gürcüstan, Azərbaycan kimi cümhuriyyətlərdə törətdikləri qətlialmlar göz qabağındadır.

Bütün bunlara baxmayaraq bu günü buraxıb "1915-də siz bunları törətdiniz, bunu qəbul etməlisiniz" – deyərək siyasi təşkilatlar tarixi qərarı vermək ardınca gedirlər.

Biz Osmanlı arxivlərini açdıq, amma bunları kimsəyə anlada bilmədik. Onlar bizim açdığımız arxivləri gəlib burda incələyəcək deyillər. Osmanlı arxivlərini elm adamlarının, Universitetlərin və müxtəlif çevrələrin diqqətinə təqdim etmək məcburiyyətindəyik. Təkcə Osmanlı arxivləri deyil, əgər rus arxivləri də incələnersə, türklərin deyil, ermənilərin Şərqi Anadoluda qətlialmlar törətdikləri ortaya çıxar. Bu gün belə Qarsda, Vanda, Ərzurumda toplu məzarlar və insanların diri-diri basdırıldığı quyular açıldıqda, hər şey ortaya çıxır. Biz bütün bunları dünya ictimaiyyətinə anlatmanın yollarını mütləq araşdırmalıyıq.

Möhtərəm millət vəkilləri, mən hörmətli sədrimizin səbrini daşımaq istəmirəm, amma bir cümlə daha söyləmək istəyirəm. ABŞ və Qərb türk və müsəlmanlara dost deyillər və təəssüflər olsun ki, qonşularımız müsəlman ölkələrdə də, xüsusilə son illərdə terrorizmin dəstəkləndiyini görürük.



Bir tərəfdən atom silahlarının yox edilməsini istəyən M.Qorbaçov, Avropa konvensional silah endirimi toplantısına qatılarkən silah endiriminin tərəfdarı olduğunu bildirməkdə, digər tərəfdən isə terroristlərin böyük qardaşı Suriyanı silahlandırmaqdadır. İraqın "Qiyamət topu" hələ qəzetlərimizin başlıqlarından enmədi. Şərqi Anadoluda, Cənub-Şərqdə məsum xalqımızı qətl edən, kəndlərə, qəsəbələrə təcavüz edən anarxistlərin içərisində erməni daşnak militaristlərin mövcud olduğu da burada Hörmətli Daxili İşlər Nazirimiz tərəfindən açıqlanmışdır.

Görünən odur ki, Türkiyə nə zaman yaxşı bir yerə gəlsə, iqtisadi vəziyyətini düzəltmə, siyasi vəziyyətini yoluna qoysa, bizi istəməyən qonşularımız və sözdə dostlarımız avropalılar dərhal üzərimizə gəlməyə başlayırlar. 1990-cı il may ayının 2-nə qədər ermənilərin oyununa gəlməyən Almaniyada eyni oyuna gəlmişdir. 1990-cı il may ayının 2-də idari bir məhkəmə: 1980-ci ildən sonra Türkiyədə ermənilərə əziyyət verildiyini, buna görə də Almaniya da ermənilərin ilticalarının qəbul edilməsi, orada əsgərlik çağına çatmış, əsgər qaçağı gənclərə əziyyət verilməyini nəzərə alaraq onların Türkiyəyə göndərilməməsini qərara almışdır.

Dünyada bizə dost olan insanların sayı, hər zaman bildirdiyimiz kimi, azdır. Bizi bölmək, parçalamaq istəyənlərin sayı isə çoxdur. Biz ermənilərə düşmən deyilik, keçmişdə onlarla eyni ərazi parçasını paylaşdıq, bəzən savaşıdıq, bəzən barışdıq. Bu gün də, dünən də ermənilər Osmanlı dövlətində ən yüksək məqamları tutmuşdular, millət vəkili olmuşdular, müxtəlif nazirliklərdə nazir müavini vəzifəsi almışdılar. Bu gün də biz onlara düşmən deyilik. Amerikanın və Avropanın etdikləri, ermənilərə qarşı dostluq münasibətini göstərmək deyildir, əksinə, onların əleyhinədir, onları təhrik etməkdir, bölgənin sabitliyini pozmaqdır, Qafqazı qan gölü halına gətirməkdir.

Əgər bunlar insan haqlarını müdafiə edirlərsə, əvvəl öz babalarının hesabını versinlər, Amerika yerlilərə etdiyi zülmün hesabını versin. Osmanlılar bizim babalarımızdır. Biz, babalarımızın günahını daşıyıyıq, amma Osmanlılar qətl-am törətməmişlər, ermənilər isə öz ölkələrində, öz vətəndaşlarına qarşı qətlamlar törətmişlər.

Qızıl ordu Azərbaycanı girdiyi zaman, İnsan Haqlarının Beynəlxalq bəyannaməsini tapdalmışdır. Sadəcə İnsan Haqlarının Beynəlxalq bəyannaməsini tapdalamaqla qalmamış, Sovet İttifaqının Konstitusiyasını da tapdalmışdır, öz vətəndaşına, öz insanına güllə yağdırmışdır.

Bizə, "Gəlin, hadisələri qəbul edin, erməni qətlamı 1915-1923-cü illər arasında olmuşdur" – deyən ABŞ Prezidenti Bush, tarixi bilmədiyi kimi, hər halda cahilin-cahilidir və yaxud da böyük mənfəətlərin sahibidir ki, bu sözləri söyləyir. Çünki Gümrü müqaviləsi, Qars və Moskva müqavilələri, Türkiyə Böyük Milli Məclisinin qəbul etdiyi ilk siyasi müqavilələrdir. Onun torpaq bütövlüyümüzə, bu məclisin aldığı qərara müdaxilə etməyə haqqı yoxdur. O, sadəcə bizim işlərimizə müdaxilə etmir, Sovet İttifaqının da daxili işlərinə müdaxilə edir. Yəni, Azərbaycan məsələsində, Maltada M.Qorbaçovun kürəyini sıgallamış, Litvaya gəldikdə isə, "Aman oraya əsgər göndərmə" – deyərək rica etmişdir.

Möhtərəm millət vəkilləri, mən sözlərimi burada bitirirəm, sözlərimi bitirərkən də bunu söyləmək istəyirəm: Biz etdiyimiz hər şeyin hesabını verməyə hazırıq. İndiyə qədər bizə düşməncə davrananlara gül dəstəsi təqdim etməkdən usandıq. Artıq dişini göstərənlərə, zopanın ucunu göstərmək məcburiyyətindəyik. Yoxsa bunlar hər gün üstümüzdə gəlməyə davam edəcəklər.

Osmanlı bizim babamızdır, biz Osmanlıyı inkar etmirik. Əgər biz keçmişimizə güllə atsaq, gələcək bizi topa tutar. Heç bir zaman türklüyümüzdən, müsəlmanlığımızdan gü-



zəştə getməyəcəyimizi bütün dünyanın, xüsusilə Bushun və Qorbaçovun bilmələrini istəyirəm.

Hamınıza dərin minnətdarlığımı bildirirəm.”

İndi isə Qars Millət Vəkili Sabri Arasın 1989-cu il oktyabr ayının 18-də TBMM-nin 18-ci iclasında sözdə erməni soyqırımı və Ermənistanın Türkiyədən torpaq tələbinə bağlı gündəm xaricində olan çıxışını oxucularımızın nəzərinə çatdırmağa çalışaq:

“Hörmətli sədr, hörmətli millət vəkilləri. ABŞ Kongresi və Təmsilçilər Məclisinin sözdə erməni soyqırımı maddəsi, yəni 1,5 milyon erməninin öldürüldüyü iddiası ilə – ki, bu 1,5 milyon erməni harada və kimlər tərəfindən öldürülmüşlər, bəlli deyildir – bu maddənin qəbul edilməsi söylərinə, 1990-cı il 24 aprel günü soyqırımın 75-ci ildönümü olaraq elan edilməsilə əlaqəli çalışmalara Xarici İşlər Nazirliyimiz, siyasi partiyalarımız lazım olan cavabı keçən həftə vermişlər. Bu da mütləqdir ki, harada olursa-olsun, bütün türklər buna böyük etiraz reaksiyası göstərmişlər və göstərməyə davam edəcəklər.

Mən, Xarici İşlər Nazirliyimizə və siyasi partiyalarımıza bu mövzuya göstərdikləri etiraza görə təşəkkür edərək sözlərimə başlamaq istəyirəm.

Mən, amerikalı dostlarımızın 75 il əvvəl ermənilərin soyqırımı uğradıqlarını iddia etdikləri bölgənin və o günləri yaşayan bir ailənin övladı olaraq qarşınızdayam.

ABŞ və qərblə sözdə dostlarımıza, vicdanı qaralmamış siyasi və digər mənfəətləri üçün məntiqi və vicdanını satmayan insanlara buradan səsəlmək istəyirəm: Amerikan Kongresi və Təmsilçilər Məclisində sözdə erməni soyqırımı məsələni ortaya qoyanlar, tarixə azacıq bir nəzər salsanız, biz türklərin insan haqlarına hörmət etdiyimizi, insanların soylarına, dillərinə, dinlərinə və rənglərinə baxmadan, onlarla bərabər davrandığımızı və türklüyün tarixində soyqırımın

olmadığını görürsünüz.

Ermənilər bizim məmləkətimizdə vətəndaş olduqları və bu dövlətin ən yüksək pillələrində, – millət vəkili, paşa, səfir, Universitet müəllimi və tacir olaraq çalışdıqları və yaşadıkları illərdə, erməni məsələsinə dair iddiada olan ölkələrdə insan haqlarına hörmət göstərilmirdi. Öz vətənlərində yaşayan qızıl-dərililərlə, zəncilərlə ayrı davranış üsulu vardı. Bu insanların ailələri, eyni avtobuslarda səyahət edə bilmir, eyni məhəllədə yaşaya bilmir və uşaqları eyni məktəblərdə təhsil ala bilmirdilər...

Amerikalı senator təqdim etdiyi maddə ilə 1990-cı il 24 aprelin erməni soyqırımı günü olaraq anılmasını istəyir. Bu maddə daha sonra Senatın Ədalət Komissiyasına gəlir. Komissiyanın 14 üzvü vardır. Keçirilən görüşlərdə onlar, “Gəlin, bir ad dəyişikliyi edəyin” – deyirlər. Yəni, “Bunu erməni soyqırımı günü deyil, acı günləri anma günü, I Dünya müharibəsində baş verən insanlıq tragediyası olaraq və ya yüzminlərlə erməninin öldürüldüyü və o illərdə ölənləri anma günü olaraq elan edəyin” – deyirlər. 14 nəfərlik komissiyada səs vermə nəticəsi 7-yə 7 olduğuna görə, həmrəylik alınmur. Lakin daha sonra keçirilən səsvermədə bu maddə 8 nəfər lehinə, 6 nəfər əleyhinə olmaqla Amerika Senatının komissiyasından keçib üst quruluşa doğru yol alır.

Eyni günlərdə bir fransız millət vəkili oktyabr ayında Strasburqda toplanacaq Avropa Parlamentinə Dağlıq Qarabağ məsələsinin ermənilərin lehinə həll olunması üçün bir maddə təqdim edir.

Yenə eyni tarixlərdə Ermənistan Respublikası parlamentinin üzvü, Moskvada, M.Qorbaçovun da olduğu bir iclasda, Dağlıq Qarabağ gərginliyi ilə əlaqəli çıxış etmək üçün söz istəyir. Çıxışının bir yerində o, “Bizim Türkiyədə torpaq haqqımız vardır. Türkiyənin əlində olan Qars, Ermənistan aiddir” – deyir. Bunun ardından da Sovet Ermənistan



Respublikası parlamentində, gənc Türkiyə dövlətinin Birinci Türkiyə Böyük Milli Məclisinin, Sovet İttifaqı ilə bağladığı ilk müqavilə olan 1921-ci il Moskva müqaviləsinin yenidən gündəmə gətirilməsi üçün bir komissiya qurulmasına qərar verilir.

Ermənistan radiosu, Ağrı dağına qəsd edərək "Araratsız Ermənistan düşünülməz" – deyir və bu həyasızlığı hər gün bir az daha artırmağa davam edir.

Şərqi Anadoluda bölücülər arasında erməni millətçilərin də olduğu təsbit edilir. Şərqdəki torpağına, bayrağına bağlı inamlı insanlarımızın arasına erməni terroristlərin sızıb girdikləri və bu məsələni istismar edənlərlə əməkdaşlıq etdikləri görülür.

Ahıska türkləri əsrimizdə iki dəfə soyqırma uğradılar. Bunlar yerlərindən, yurdlarından qovuldular. Yüzminlərlə Ahıska türkü sığınacaq bir yer axtardılar. Bunların böyük bir qismi Azərbaycana sığındı və buradakı çətin şərtlər altında yaşamağa, həyatlarını davam etdirməyə çalışırlar.

Ermənistandan Dağlıq Qarabağ hadisələri səbəbilə Azərbaycana qaçmaq məcburiyyətində qalan insanların sayı 200 mini keçmişdir. Eyni zamanda oradan, "Ey azad dünya! Bizləri eşitmir, görmürsənmü? Türk olduğumuz, müsəlman olduğumuz üçün mü bizlərə qulaqlarınızı tıxamısınız? Bizim səsimizi azad dünyaya eşitdirin" – deyə fəryadlar yüksəlir.

75 il əvvəl ermənilərin Şərqi Anadoluda vəhşicə törətdikləri qırğına məruz qalan türkləri görə, müharibə halında olduğumuz ruslar belə, "Türklərə vəhşicə hücum edirlər, barbarca ölümlərə, yanğınlara səbəb olurlar, qadın, kişi demədən insanları diri-diri quyulara doldururlar, uşaqlara əziyyət verirlər" deyə 1915-1920-ci illərdə erməni könüllüləri, daşnakları geri sıralara çəkirlər. Gəlin, Osmanlı arxivlərini bir yana qoyaq – Osmanlı arxivlərinə dostlarımız bəlkə

də güvənməyəcəklər – amma rus arxivlərində də, rusca yazılı rəsmi sənədlərdə bu vəhşiliklərin törədildiyi sabit olduğu halda, bizim amerikalı və qərblı dostlarımız 75 il əvvəl törədilən hadisələri tərs üzünə çevirib, "Erməni soyqırımı hadisəsi" – deyirlər. Bu gün, XX əsrin sonunda belə türklərə qarşı törədilən zülmərə qulaqlarını tıxayırlar. Bəzən, "Görəsən bunun səbəbi nədir?" – deyə düşünürəm. Bu törədilənlər bizim türk olduğumuza görədirmi, yoxsa, müsəlman olduğumuza görədir?.. Baxıram, bəzi müsəlman ölkələr də bizə dost deyillər. Ətrafımıza nəzər saldıqımda, onlardan da o qədər dostca səslər gəlmədiyini görürəm.

İndi isə icazə verin ürəyi yanan bir ananın, Azərbaycan Qadınlar Şurasının Sədri, professor Əzizə Cəfərzadənin mənə göndərdiyi məktubundan bir neçə sətir oxuyum: "Biz, Şimali Azərbaycanda yaşayan analar olaraq övladlarımızın bugünü və sabahı üçün torpağımızda sülhün, dincliyin qorunması üçün sizlərdən yardım gözləyirik. Xalqımızı dünyaya millətləri nəzərində, vəhşi, soysuz, köksüz olaraq göstərənələr var. Ata yurdumuz olan Dağlıq Qarabağımızı, Naxçıvanımızı əlimizdən almaq istəyənlər var. Hətta Şəki, Bakı kimi şəhərlərimizə belə göz dikənlər var. Xalqımız çox çətin günlər keçirir deməyə dilimiz gəlməsə də, hər bə halındayıq. Yaxılıb-yandırılan ocaqların, yurdundan-yuvasından qoparılıb atılan qardaşlarımızın fəryadı bir çoxlarının qulaqlarına çatmır. İnsani qanunları heçə sayan erməni daşnakları Azərbaycan dövlətinin haqlarını çeynəməkdə, qətliaamlar törətməkdə, Azərbaycan türklərini yox etmə təhrikinə davam etməkdədirlər. Ermənistandan qaçan türklərin sayı indi hardasa 200 minə yaxındır. Digər tərəfdən, bir əsrdə iki dəfə isti ocağından, yuvasından sürgün edilən Ahıska türklərdən, Azərbaycana sığınanlara, iş və isti bir yuva təmin etmək məcburiyyətindəyik. Bütün bunlar Azərbaycanın hər yöndən sıxıntılarla üz-üzə buraxıldığı bir zamanda cəryan



etməkdədir. Bunların heç birindən qorxmuruq, yalnız barıt ambarı kimi bir an partlaya biləcək bir hala gətirilən torpağımız üzərində yaşayan övladlarımız üçün qorxuruq.

Dünyanın bütün anaları, sizlərə səslənirik: Dərdlərimizi, yəni həqiqəti bütün dünyaya bildirin, imdad səsərimizi tıxanmış qulaqlara çatdırın, məruz buraxıldığımız bu qorxunc günləri, müəyyən məqsədlə yumulmuş gözləri açaraq, onlara göstərin. Azərbaycanda bir erməninin burnu qanarsa, buna "soyqırım" deyərək çığır-bağır qoparırlar. Qışın soyuğunda ac və çılpaq dağlara qovulan yüzlərcə övladımızın, onlarca kənddə qətl edilib yandırılan insanlarımızın faciəsi heç bir yerdə "soyqırım" olaraq adlandırılmır. Bu qorxunc haqsızlığa qarşı ədalətlə apardığımız mübarizədə bizə yardımçı olun, lütfən."

Bu hadisələr 1989-cu ilin son aylarında baş verir, fəqət insan haqlarını müdafiədə meydanı heç kimə buraxmayan dostlarımız, üzvlərini çevirib oraya baxmırlar.

1913-cü ildə erməni əsilli Kirkos Zöhrab adlı bir adam (taxma adı Marsel Litdir) Parisdə bir kitab yayımlayır. Bu kitabda o illərin Türkiyəsi belə anladılır: "O illərdə Türkiyədə ithalatçı sayı 168-dir, bunların 142-si ermənidir, 37 bankaçı vardır, bunların 32-si ermənidir, 6.800 tacir və sənətkar vardır, bunların 4.500-ə yaxını ermənidir..." O illərdə onlar ticarətlə məşğul ikən bizim soydaşlarımız vətəni qorumaq, torpaqlarımızı müdafiə etmək üçün döyüşə getmişdilər. Bizim onlara qarşı soyqırım törətdiyimiz yalandır!

Bu çıxışımı tarixə keçsin deyə etmirəm. Bu çıxışımı səsini, əzilən insanların səsini, soydaşlarımızın səsini bütün dünyaya eşitdirək, həqiqəti dostlarımıza anladaq, onlar qərarlarını necə verərlərsə versinlər deyə edirəm.

Bəhs etdiyimiz qərar maddəsi Amerika Senatının Ədalət Komissiyasından keçdiyinə görə, Təmsilçilər Məclisinə gedəcək. İnşallah o günə qədər ağılları başlarına gələr, yumu-

lan gözləri, tıxanan qulaqları açılar, bu qərar maddəsini Təmsilçilər Məclisində səsə qoymazlar, səsə qoyduqları təqdirdə isə bizim onlara "dost və müttəfiq" deməyə gücümüz və zamanımız qalmaz.

Madam ki, türklərə bu qədər zülm, bu qədər işgəncə rəva görüldü, onda biz də bir az aqlımızı başımıza toplamalı, bəzi problemlərin həllini bacarmalıyıq.

Dünyada bu qədər hadisələr baş verərkən, keçən həftə Fransanın paytaxtı Parisdə keçirilən bir iclasa Ana muxalifət partiyasından bəzi millət vəkillərimizin qatılmalarını uca millətimiz necə qarşılayacaqdır? Mən bunu da tarixə bıxıram və deyirəm ki, ətrafımız atəşlə sarılı ikən, gəlin, vətənimiz və millətimiz üçün birlik və bərabərlik içində olaq. Bölgələrimizə görə bizlərə taxılan adları buraxağın. Əgər biz birlik və bərabərlik içərisində olsaq, əgər biz bütün məsələlərə, iqtidarı ilə, müxalifəti ilə, düşüncəsi nə olursa-olsun, bütün insanlarımızla qarşılıq versək, birliyimizə, bütünlüyümüzə uzanan əllər qırılar.

Mən, bugünlərin yaşanacağına və bütün dostlarımızın bu düşüncədə olduqlarına inanaraq Uca Heyyətinizi hörmətlə salamlayıram."

Biz bu çıxışlara çox əhəmiyyət verdiyimizə görə kitabımıza daxil etdik. Fəqət, bu çıxışlardan sonra keçən zaman ərzində nələr baş verdi, nələr!.. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, nəticə çox acıdır. Çünki ermənilərin Azərbaycan türkünə qarşı törətdikləri vəhşiliklər insanlıq tarixinə vurulmuş qara bir ləkədir...

Ermənilər haqqında həqiqətləri ortaya qoymaq hər bir türkün borcudur. Bu gün qondarma Ermənistanda türk adını daşıyan nə bir kənd, nə də bir Azərbaycan türkü vardır. Halbuki erməni Zaven Korkodyanın 1932-ci ildə nəşr etdiyi kitabında adları çəkilən 2310 kənddən 2000-dən çoxunun adı azərbaycan leksikonundadır. O torpağın hər qarı-



sında Azərbaycan tarixinin izləri vardır. Heç şübhəsiz, bugünkü "Ermənistan Respublikası"nın ərazisində qalan və qalmayan mədəniyyət abidələri ciddi bir şəkildə araşdırılmalıdır. Və bu araşdırmalar BMT-nin üzvü olan, lakin nə xristian, nə də islam dininə mənsub olmayan ölkələr tərəfindən aparılmalı, tarixi həqiqətlər ortaya çıxarılmalıdır, düşüncəsindəyik.

Soyqırım kəlməsinin əsl mənası bir millətin, irqin və ya tayfanın kökünün kəsilməsi deməkdir, Azərbaycan türkünün kökü ata-baba yurdundan həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən kəsildi ki, kimi. 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərdəki qanlı qırğınlar nəticəsində, 700 mindən artıq Azərbaycan türkü öz ocaqlarında qətlə yetirilmiş, 3 milyona yaxın azərbaycanlı öz ata-baba yurdundan sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Beləliklə, "Türksüz Ermənistan" siyasəti şovinist ermənilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Fəqət, bütün bunlara baxmayaraq bugünkü "Ermənistan"ın tarixi abidələri sübut edir ki, azərbaycanlılar min illər boyu bu ərazidə yaşamışlar. Yəni bugünkü Ermənistan ərazisi başdan-ayağa Azərbaycan türkünün ata-baba yurduudur.

Bu gün yüzminlərlə erməni Türkiyə Cümhuriyyətində və Azərbaycanda həyatlarını sürdürür, bu ölkələrin nemətlərindən eynilə türklər kimi faydalanır, rifah içərisində yaşayırlar. Onlar bu dövlətlərin qanunlarına riayət etdikləri müddətcə də buralarda yaşamağa davam edəcəklər. Dünyada irq, dil və din fərqi güdmədən bütün erməni kütləsinə hər cür imkanı istər Osmanlı imperatorluğundan, istər Türkiyə Cümhuriyyətindən, istərsə də Azərbaycandan daha artıq vermiş başqa bir məmləkət göstərmək mümkün deyildir. Ancaq ermənilər Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığında qurduqları Ermənistanda bu haqqı türklərə tanımurlar. Yəni qondarma Ermənistan Respublikasında bir türkün sərbəst yaşaması belə mümkün deyildir.

Türklər isə erməniləri bir vətəndaş olaraq qəbul etmiş, yüzillərdir onlarla yan-yanə yaşayırlar. Avropada qanlı məzhəb davaları baş verərkən, Türkiyədəki ermənilərə hər cür sərbəstlik təmin edilmişdir. Osmanlı dövlətinin və Azərbaycanın vətəndaşlığında olan ermənilər dünyanın heç bir yerində görmədikləri güvən içərisində yaşamış, məsul vəzifələrdə belə işləmişlər. Bu gün də istər Türkiyə Cümhuriyyətində, istərsə də Azərbaycanda məsul vəzifələrdə işləyir, güvən içərisində yaşayırlar.

Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmənçiliyin yaradılması "erməni davası"nın mənəvi ünsürüdür. Məqsəd Anadolu və Azərbaycanın böyük bir qismini, İranın, Gürcüstanın bəzi bəlgələrini böyük dövlətlərin yardımı ilə Azərbaycan türkünün ata-baba yurdunda qeyri-qanuni yaradılan "Ermənistan Respublikası"na qatmaq, "Böyük Ermənistan" dövlətini yaratmaqdır. Tarix isə ermənilərin hədəflədiklərinin əksinə, onların böyük dövlətlər tərəfindən istifadə olunduqlarını ortaya qoyur. Yəni heç bir tarixi əsası olmayan müxtəlif uydurmalarla ortaya atılan "erməni problemi"nin beynəlxalq miqyasda, heç bir əsası yoxdur. Ermənilər bilməlidirlər ki, bu "problem" hər hansı bir münaqişəyə yol açarsa, onların oyuncaq rolu oynamaları digər millətlərin mənəfətlərinə xidmət edəcəkdir.

Heç şübhəsiz, xristianların ermənilər tərəfindən türklərə qarşı irəli sürülən soyqırım iddialarını qəbul etməklə öz vəhşətlərinə ortaq axtarıqları ortadadır. Onlar yaxşı bilməlidirlər ki, türk millətinin tarix səhifələri ağ və təmizdir. Türklərə qarşı yönəldilən günahlandırmanın ləkə tutması mümkün deyildir. Xristianların söylərinə baxmayaraq bundan sonra da mümkün olmayacaqdır. Çünki rəsmi sənədlərə əsaslanaraq aparılan tədqiqatlar hər zaman türklərin lehinə nəticələnmiş və nəticələnəcəkdir. Qətl edilən ermənilər axtarırlarkən, ermənilər tərəfindən qətl edilən Anadolu və



Azərbaycan türklərinin toplu məzarları göz qabağındadır. Bu münafiq insanlar bilməlidirlər ki, türkün istər elmi, istər siyasi, istərsə də hərbi baxımdan əli-qolu bağlı deyildir!

Ermənilər yaşadıkları bölgələrdə hər zaman azlıqda olmuşlar. Bir dövlət qurmaq üçün fransız, ingilis və rusların vədlərini nəzərə alaraq Anadoluda və Azərbaycanda yaşadıkları bölgələrdə çoxluq yaratmaq üçün sisteməlik qətləmlər törətmişlər. Etnik təmizliyə girişmənin məqsədi "Böyük Ermənistan" xülyasını gerçəkləşdirmək olmuşdur.

Bu gün erməni lobbisi və diasporası yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərini həyata keçirmək üçün "soyqırım" mövzusunda çox sayda uydurulmuş kitabların nəşr olunmasını, erməni yazıçılar tərəfindən qələmə alınan uydurma məqalələrin tanınmış qəzet və jurnallarda nəşrini təmin edir, konfrans və simpoziumlar keçirir, "sənədli" filmlər çəkib geniş miqyasda təbliğ edir, qətləmə məruz qalan türkləri ermənilər kimi səhnələşdirib kino və televiziya kanallarında nümayiş etdirirlər. Nəticədə, ermənilər Qərbi ölkələrin ictimaiyyətinə təsir edir, onların parlamentlərinə "erməni soyqırımı"nı tanımaları üçün ciddi bir təzyiq ünsürü yaradırlar. Ermənilərin tərəfində olan ölkələr, Fransa və Rusiya başda olmaqla tarixi həqiqətləri görmək məcburiyyətindədirlər. Heç şübhəsiz, onlar həqiqətləri bilirlər, lakin bu həqiqətlərə obyektiv yanaşa, tarix ilə üzləşə bilmirlər. Bu da Türkiyə və Azərbaycana, ümumiyyətlə türk dünyasına qarşı olan şovinist qüvvələrin işlərinə yarayır.

Ermənilərin əsassız iddia və ittihamlarına uzun illər boyu türklərin səssiz qaldıqlarına görə, ermənilərin və türklərə düşmən kəsilən çevrələrin yozumlarına dayanan bu xəyali görüntü müəyyən bir yol almış və həqiqətlərin tərsinə çevrilmələrinə imkan yaratmışdır. Nəticədə, Avropa və ABŞ-dakı insanlar ermənilərin türk-erməni tarixi deyə anladıqlarını dinləmək məcburiyyətində qalmışlar. Biz türk-

lər erməni iddialarının əksinə, Anadolu və Azərbaycan türklərinin qətləmə və zülmə uğradıqlarını dünya ictimaiyyətinə layiqincə çatdırma bilməmişik. Ermənilər isə "soyqırma" uğradıqlarını uydurma məlumatlarla yayımladıqları yüzlərcə kitab və məqalələr vasitəsilə bütün dünyaya yaymışlar. Ermənilərə görə yəhudi soyqırımından sonra ən böyük soyqırım "erməni soyqırımı"dır. Ermənilərin bu söyləri, özlərini tarixdə ilk soyqırımı törədən bir millət olmaqdan qurtarmaq istəyən almanlar və fransızlar tərəfindən də dəstəklənmişdir. Nəticədə, ermənilər tərəfindən uydurulmuş "erməni soyqırımı" yəhudi soyqırımı kimi bir həqiqət olaraq bu ölkələr tərəfindən qəbul edilmişdir.

Təkrar edirik, ermənilərin məqsədi "soyqırım" iddiaları ilə Türkiyəni beynəlxalq miqyasda məhkum etmək, ardından da Türkiyədən təzminat və torpaq sahəsi tələb etməkdir. Ermənistanda yayımlanan "AZG" qəzetinin 29 mart 2005-ci il tarixli sayında Akop Çakıryanın imzasını daşıyan yazı, "Türklər soyqırımı qəbul etsələr belə, ermənilər öz tələblərindən vaz keçməyəcəklər" başlığını daşıyır. Bu ifadə yuxarıdakı təsbit və düşüncələrimizi inkar edilməz bir şəkildə təsdiqləyir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Erməni iddialarının təməlinə azdırılmış bir tarix yatır. Bu azdırılmış tarixin yalan olmasını rəsmi sənədlər işığında dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq hər bir elm adamının borcudur. Əks təqdirdə tarixi yalanlar davam etdiriləcəkdir. Biz, illərdən bəri davam etdirilən bu əslsiz iddialar qarşısında əsl günahkarların, vətəndaşı olduğu dövlətə qarşı xəyanət edən ermənilər olduğunu və tarixin yalan bilməzliyini dünya ictimaiyyətinə, xüsusilə də erməni iddialarına dəstək verən dövlətlərə rəsmi sənədlərlə bildirməliyik. Bizim susqunluğumuz, tarixi azdıraraq bizi günahkar göstərməyə çalışanların "doğruluğunu" ortaya çıxarmışdır. Madam ki, danışımağa məcbur edildik, danışma-



lıyıq, həm də inkarı mümkün olmayan arxiv sənədlərilə!.. Çünki arxiv sənədləri kimin məzlum, kimin cinayətkar olduğunu ortaya qoyur, "soyqırım" iddialarını və ittihamları tarixin yalan bilməzliyi qarşısında çürüdür, erməni komitəçilərin və çətlərin Anadoluda və Azərbaycanda törətdikləri qətliam və qeyri-insani hərəkətlərini rəsmən isbat edir.

Biz bu bölümü insanlığa müraciətlə bitirmək istərdik. Baxın, XX əsrin milli və millətlərarası müharibələrə səhnə olduğu bir həqiqətdir. Qarşımızdakı əsrin fərqli olacağı istiqamətində, çox təəssüflər olsun ki, bir işarə belə yoxdur. Əksinə, 2007-ci ildə bütün dünyada hərbi xərcləmələrə tam 1 trilyon 340 milyard dollar pul xərcləndi. Halbuki aclığa qarşı mübarizədə qida istehsalının artırılması üçün bu rəqəmin bir faizi qədər pul xərclənmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Pan Gi Munun "Aclıq qarşısında güclərimizi birləşdirməliyik..." çağırışı insanlıq üçün var olmaq, yaşayb-yaratmaq çağırışıdır, deyə bilərik. Amma çox təəssüflər olsun ki, insanoğlu üstünlüyü yenə də silah istehsalına verir... İnsanlığın bu mövzu üzərində çox ciddi düşünməsi lazımdır!..

## SON SÖZ

Vətən! Bu kəlmə nə qədər sevimli, ülvi və müqəddəsdir; ömrümüzün mənası, həyatımızın zinətidir. Vətən bizim şərəfimiz, vüqarımız və qeyrətimizdir. Vətən kəlməsi nəsildən-nəslə keçərək ürəklərdə yaşamalılı, həmişə tərəvətli qalmalıdır. Hər gülün, çiçəyin öz rəngi, öz ətri olduğu kimi, vətənin də öz ətri, öz tərəvəti vardır. Təbiətə xas olan bütün gözəl keyfiyyətlər və xüsusiyyətlər vətən kəlməsində birləşir. Bizə qüvvə verən də, torpağa bağlayan da vətəndir. Vətəni sevmək, onun yolunda fədakarlıq etmək hər bir vətəndaşın müqəddəs vəzifəsidir. Arazın bu tayı da, o tayı da mənim vətənimdir!..

Millətimin iradəsinin əksinə rus çarı və İran şahı Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri ilə mənim vətənimizi ikiye bölüb işğal etmişlər. Ancaq mənim millətim bu müqavilələrin şərtləri ilə barışmamış, Rusiya və İranın işğalından qurtulmaq üçün hər zaman mübarizə aparmış, XX əsrin əvvəlindən də vətənimin şimalındakı despotizmə qarşı milli azadlıq mübarizəsini davam etdirmişdir. 1918-ci ildə Çar Rusiyasının zülmündən qurtulan millətim, bu dəfə erməni daşnaklar başda olmaqla digər qüvvələr tərəfindən yaradılan erməni problemi ilə qarşılaşmış, uydurulmuş Ermənistanla mübarizə etməyə başlamış, bu gün də bu mübarizəni davam etdirir.

Tarix boyu təcavüzkar və hiyləgər olan ermənilər özlərini məzlum xalq kimi qələmə verərək dünya ictimaiyyətinin diqqətini çəkmək istəyiblər. Lakin həqiqəti gizlətmək, pərdələmək o qədər də asan deyildir. Kitabımızın başından bəri ürək ağrısı ilə verdiyimiz tarixi məlumatlar göstərir ki, erməni milləti yüzillər boyunca özlərinə hakim olan dövlətlər



tərəfindən siyasi, dini, iqtisadi və mədəniyyət təzyiqi görmüş, əziyyətlər içərisində yaşamışlar. Bu əziyyətlərin başında tez-tez baş verən məcburi köçlər gəlir. Bu da ermənilərin ikiüzlülük, satqınlıq, idarəsi altında olduqları dövlətə qarşı törətdikləri xəyanətlər və onların bir yerdə yerləşib inkişaf edə bilməmələrindən irəli gəlir.

I Dünya müharibəsinin başlaması və Osmanlı dövlətinin ittifaq dövlətlərinə qarşı müharibəyə qatılması ermənilər tərəfindən bir fürsət olaraq dəyərləndirilmişdir. Nəticədə, qurulan könüllü erməni dəstələri körpü və yolları dağıdaraq Osmanlı hərbi hissələrinin hərəkətini əngəlləmiş, türk qüvvələrini arxadan vurmuş, şəhər, qəsəbə və kəndlərdə müdafiəsiz qalan türklərə qarşı qətlialmlar törətmiş, rus işğalını asanlaşdırmışlar.

Osmanlı dövləti məruz qaldığı bu daxili təhdid səbəbilə 1915-ci il may ayının 25-də döyüş bölgələrində yaşayan erməniləri cənubdakı Osmanlı torpaqlarına köçürmə qərarı almışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, bənzər təhlükələrlə qarşılaşan bütün ölkələr belə qərarı almaqda tərəddüt etməmişlər. Osmanlı dövləti aldığı bu qərarla erməniləri əvvəlcədən xəbərdar etmiş, lazım olan hazırlıqlar tamamlandıqdan sonra köçürmə işləmlərini başlatmışdır.

Bir tərəfdən I Dünya müharibəsinin davam etməsi, digər tərəfdən də daxili üsyanlar, kin və intiqam duyğuları nəticəsində erməni qafilələri bəzi hücumlara məruz qalmışlar. Osmanlı hökuməti bu vəziyyəti əngəlləməyə çalışmışdır. Belə ki, erməni qafilələri ilə pis davranan və hökumətin təlimatına uymayan, aralarında vəzifəli şəxslər də olmaqla 1397 adam məhkəməyə sövq edilmişdir. Bunların çoxusu edam daxil olmaqla ciddi bir şəkildə cəzalandırılmışdır. Burada bir sual ortaya çıxır: erməniləri yox etməyə çalışan bir dövlət, erməni qafilələrinə qarşı pis davrandığına görə öz vəzifəli şəxslərini və vətəndaşlarını məhkəməyə sövq edib cəza-

landırarmı?..

Bu da bir həqiqətdir ki, müharibə günlərində minik vasitəsi, yanacaq, qida və digər imkanların kifayət qədər olmaması, ağır iqlim şəraiti və tif kimi epidemik xəstəliklər də o insanların itkisinə səbəb olmuşdur. Əslində o zaman kəsiyi bütün Anadolu xalqının eyni təsəvvürlə paylaşdığı bir dönmə olmuşdur.

İmperialist qüvvələrin I Dünya müharibəsi və Qurtuluş müharibəsi zamanında erməniləri türklərə qarşı təhrik etmə fəaliyyətləri davam etmişdir. Ermənilər də "Böyük Ermənistan" qurmaq xülyası ilə fransızların, ingilislərin və rusların vədlərinə aldanaraq bu ölkələrin hərbi hissələrinə qatılıb 1921-ci ilə qədər Anadoluda qanlı qətlialmlar törətmişlər. Bu qətlialmlar Osmanlı dövlətinin, Türkiyə Cümhuriyyətinin, Türkiyə Genelkurmay Başqanlığının, fransızların, ingilislərin, almanların və rusların dövlət arxivlərindəki rəsmi sənədlərdə saxlanılır. Bütün bu tarixi həqiqətlərin altını-üstünə çevirərək 1915-ci ildə yaşanan hadisələrin dünya ictimaiyyətinə "soyqırım" olaraq təqdim edilməsi hüquqi əsaslardan tamamilə uzaqdır. "Soyqırım" iddiasında olanlar 90 ildir bütün səylərinə baxmayaraq Osmanlının erməniləri yox etmə niyyətlərini ortaya qoyan heç bir sənəd tapa bilməmişlər, "sənəd" dediklərinin də saxtılığı ortaya çıxarılmışdır. Belə ki, I Dünya müharibəsinin sonuna doğru İstanbullu işğal edən ingilislər erməni patriarxanasının raportlarına əsaslanaraq "qətlialm" və müxtəlif "cinayətləri" işləməkdən məsul tutduqları, aralarında nazir və digər rəhbərlərin də olduğu 144 nəfər Osmanlı dövlətinin vəzifəli şəxslərini mühakimə etmək üçün Maltaya sürgün etmişlər. Ancaq arxivlərin araşdırılması nəticəsində ingilislər, bütün səylərinə baxmayaraq həbs etdikləri şəxsləri günahlandıracaq bir dəlil belə tapa bilməmişlər. Nəticədə, Maltaya sürgün etdikləri şəxslərin hamısını azad etmişlər. Beləliklə, hələ o zaman



“erməni soyqırımı” iddialarının keçərsizliyi tam mənası ilə isbat olmuşdur.

Bu nəticə erməniləri qane etməmiş, bəzi erməni komitələri “soyqırım” iddialarını dünya ictimaiyyətinə tanıtmmaq üçün bir vasitə olaraq terroru seçmişlər. Onlar hər zaman olduğu kimi, yeni nəsillərini türklərə qarşı nifrət hissi ilə yetişdirməyə çalışmış, 1973-cü ildən etibarən türk dünyasına, xüsusilə türk diplomatlarına qarşı dəhşətverici terror hadisələri törətmişlər. Beləliklə, 1985-ci ilə qədər dünyanın 21 ölkəsində türklərə qarşı 200-ə yaxın terror hadisələri törədən ermənilər çox sayda türk diplomatlarını, vəzifəli şəxsləri və türk iş adamlarını, onların ailə üzvlərini şəhid etmişlər.

Fəqət terrorla da bir nəticə əldə edə bilməyəcəklərini anlayayan ermənilər, bu dəfə Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı yürütdükləri kampaniyada taktikalarını dəyişdirmiş, “erməni soyqırımı” uydurmalarını müxtəlif ölkələrin parlamentləri tərəfindən tanınmasıyla Türkiyəyə qarşı təzyiq etməyə çalışmış, türk insanını bir barbar olaraq bütün dünyaya təbliğ etməyə başlamışlar. Erməni daşnakların Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığında elan etdikləri Ermənistan “erməni soyqırımı”nı bütün dünyaya qəbul etdirməyə çalışır və bu yalanları dünyaya yaya bilirlər... Bugünə qədər Argentina, Belçika, Fransa, Hollandiya, İsveç, İsveçrə, İtaliya, Kanada, Livan, Rusiya Federasiyası, Slovakiya, Uruqvay, Yunanistan, Polşa, Almaniya, Kipr rum kəsimi və bir çox ölkələrin parlamentləri “erməni soyqırımı” barəsində haqsız bildiriş və ya qərarlar qəbul etmişlər. Heç şübhəsiz, tarixi həqiqətləri heçə sayan, türk millətinə qarşı böyük haqsızlıq və hörmətsizlik təşkil edən bu qərarları yə-nə tarix məhkum etməlidir və edəcəkdir.

Biz yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkələrin parlamentlərinə müraciət etmək istərdik, – parlamentlər uydurma tarixi hadisələr haqqında qərar verəbiləcək quruluşlar deyillər. Tari-

xi ancaq tarixçilər dəyərləndirə bilərlər. Motivlər nə olursa olsun xarici parlamentlərə təqdim edilən “erməni soyqırımı” iddialarına dəstək verən bəzi ölkələrin niyyətləri insanlığa qarşıdır.

Əslində biz, kitabımızın II cildində qeyd aldığımız Ermənistanın ilk Baş Naziri O.Kaçaznuninin Daşnaksütyun komitəsinin Buxarestdə keçirdiyi konfransına təqdim etdiyi raportunu və xüsusilə əldə etdiyimiz ermənilərin rəsmi sənədlərini çox sayda dillərə tərcümə etdirib dünya ictimaiyyətinə təbliğ etməliyik. Bu raportun tərcümələrini ABŞ Təmsilçilər Məclisi Beynəlxalq Əlaqələr Komitəsinə, ingilislərin, fransızların, almanların və “erməni soyqırımı”nı qəbul edən ölkələrin milli məclislərinə təqdim etməliyik. Qoy onlar “erməni soyqırımı” və ya “ermənilərə qarşı törədilən qətliaamları” tarixi həqiqətlərə nə qədər uyğun olduğunu Ermənistanın ilk Baş nazirindən öyrənsinlər!.. Bu da bir həqiqətdir ki, müəyyən məqsədlərlə bilərəkdən uydurulmuş bir “soyqırım” cinayəti ilə günahlandırmanın tarixi hadisələr qarşısında qəbul olunması mümkün deyildir.

Necə olur ki, 1915-ci ildə baş verən hadisələr, tarixi hadisələrin əksinə olaraq bəzi ölkə parlamentləri tərəfindən “soyqırım” olaraq dəyərləndirilib qərara alınır, bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında ermənilər tərəfindən Xocalıda törədilən soyqırımdan isə bəhs edilmir? Bu gün bir milyona yaxın Azərbaycan türkü öz ata-baba yurdundan didərgin salınmışdır. Bu da bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş vermişdir. Bu qədər insan erməniləri “köçə zorlama” hadisəsində belə olmamışdır!.. Ermənilər işğal etdikləri torpaqlarımızda “atəşkəs” müqaviləsinin imzalanmasına baxmayaraq hər gün bu müqaviləni pozur, hətta bəzən 1-2 əsgərimizi və ya sərhəd bölgəsində yaşayan vətəndaşımızı şəhid edirlər... Xatırlayın, Azərbaycanın yarısı qədər olmayan İsrailin 2 əsgərini öldürməmişdilər, qaçırmış-



dılar, onlar isə minlərlə insanı öldürdülər, bir milyona yaxın insanı evsiz-eşiksiz qoydular. Bütün bunların isbatı üçün rəsmi sənədlərə ehtiyac yoxdur, bu faciələr bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında törədilmişdir. Hesab edirik ki, biz ciddi-ciddi düşünüb, öz-özümüzə, "Üsullarımızı dəyişdirmənin vaxtı gəlmədimi?" sormalı və erməniyə, "Otur oturduğun yerdə, iftiralər uydurma," – deyib ciddi bir qərar verməliyik!..

Ermənilər özlərini Dağlıq Qarabağın sahibi sayırlar. Ermənilərə görə Eçmiədzin, İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzur kimi bu yerlər də onların ata-baba yurdudur. Tarixi rəsmi sənədlər incələndikdə isə ermənilərin bu torpaqlara 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra ruslar tərəfindən yavaş-yavaş köçürüldükləri ortaya çıxır. Heç şübhəsiz, erməniləri qeyri-insani davranışlara təhrik edənlər, onların əsilsiz iddialarına arxa çıxanlar tarix qarşısında özlərini məhkum etdiklərini bilməlidirlər. Və heç şübhəsiz, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz millətlər, türklərin ermənilərə qarşı "törətdikləri soyqırımı" görə üzr istəmələrini deyil, əksinə, özləri tarixi həqiqətləri gördükdən sonra yürütdükləri çirkin siyasətlərinə görə, tarix qarşısında türk millətindən üzr istəməlidirlər!..

Biz, üç il boyunca duyğulu hisslər keçirərək yazdığımız "Ermənilər və həqiqətlər" (rəsmi sənədlərlə) adlı kitabımız erməni tarixçi və tədqiqatçıları və onlara dəstək verənləri narahat edəcəkdir, düşüncəsindəyik. Hesab edirik ki, rəsmi sənədsiz tarix yazılmamalıdır! Uydurulmuş erməni məsələsinin arxasındakı həqiqətlər arxiv sənədlərinə əsaslanaraq gün işığına çıxarılmalıdır! Erməni iddialarının əsilsizliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmanın ən doğru yolu budur!

## MƏNBƏLƏR

578. İsgəndərbəy Münşi, "Tarix-i aləm aray-i Abbasi," Tehran, 1971, c.I, s. 476.
579. Hədəi-üs-səyahə, Tehran 1969, s.378.
580. Kamuran Gürün, "Türklər və Türk Devletləri Tarihi," Ankara, 1981, c.I, s.135-138.
581. İslam Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, İstanbul, 1993, c.II, s.97-100.
582. Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu Erməni İlişkileri," s.67.
583. Kamuran Gürün, "Ermeni Dosyası," Ankara, 1983, 2-ci baskı, s.22.
584. Urfalı Mateos, "Vekayi-Namesi" (Ter. H.D.Andreasyan), Ankara, 1962, s.73, 80-82, 111-113.
585. Cemalettin Taşkıran, "Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi," Ankara, 1995, s.57.
586. Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Türkiye," s.18.
587. Həmdullah Qəzvini "Nuzhət əl-qülub," Tehran, 1957, s.103.
588. Rəşidəddin, "Cami-ət-təvarix," Moskva 1957, c.III, s.177.
589. Cemalettin Taşkıran, "Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi," Ankara, 1995, s.58.
590. İslam Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, İstanbul, 1993. c.II, s.104, 105.
591. İslam Ansiklopedisi, "Timur" maddesi, İstanbul, 1993, c.XII, s.341.
592. Səfərnameyə Klavixə, Tehran, 1965, s.305, 306.
593. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan," İstanbul, 1940, s.15.
594. Selim Refik Refioğlu, "Azerbaycan Edebiyyatı," Bursa, 1941.
595. Cemalettin Taşkıran, "Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi," Ankara, 1995, s.61.
596. Mirza Cevanşir Karabaği, "Karabağ Tarihi," s.9.



597. Cemal Gökçe, "Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti," İstanbul, 1979, s.104.
598. Tadeus Svietochovski, "Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)," İstanbul, 1988, s.20.
599. Abdulhaluk Çay, "Azerbaycan Dosyası," "Tercüman" Gazetesi, Ankara, 3 Nisan, 1988.
600. İsgəndərbəy Münşi, "Tarix-i aləm aray-i Abbasi," Tehran, 1971, c.II, s.858.
601. Feyzulla Qasımzadə, "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi," Bakı 1974, s.206.
602. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, c.VI, s.212.
603. Abdulhaluk Çay, "Azerbaycan Dosyası," "Tercüman," Gazetesi, Ankara, 3 Nisan, 1988.
604. İslam Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, İstanbul, 1993, c.II, s.115.
605. Akdes Nimet Kural, "Türkiye ve Rusya," Ankara, 1970, s.57.
606. Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi," Ankara, 1983, c.V, s.120-121.
607. Esat Uras, "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi," İstanbul, 1987, s.624.
608. Tadeus Svietochovski, "Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)," İstanbul, 1988, s.20.
609. Mehmet Saray, "Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri," İstanbul, 2003, s.149.
610. Eyüp Zengin, Vefaettin İbayev, Kültür Varlıklarının Savaş Sırasındaki Korunması: "Ermənistan İşgali Altındaki Azerbaycan Topraklarında Durum," KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, c.II, s.285-297..
611. B.Vahabzade, "Azerbaycan Olaylarının İç Yüzü," Ankara, 1992, s.15.
612. Cemalettin Taşkıran, "Geçmişten Günümüze Karabağ

- Meselesi," Ankara, 1995, s. 80.
613. John Christopher Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s. 96-103.
614. John Christopher Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s.106.
615. John Christopher Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s.109.
616. İlqar Əliyev, "Dağlıq Qarabağ," Bakı 1989, s.98.
617. Gerard Libaridyan, "Le Dossier Karabagh," Paris, 1988, s.34.
618. Gerard Libaridyan, "Le Dossier Karabagh," Paris, 1988, s.38.
619. Andrey L.Altstadt, "The Azerbaijani Turus," s.126.
620. John Christipther Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s.117.
621. John Christipther Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1919, s.118.
622. İlqar Əliyev, "Dağlıq Qarabağ," Bakı 1989, s.99.
623. "История армянского народа," Ереван 1980, стр. 417, 418.
624. Gerard Libaridyan, "Le Dossier Karabagh," Paris, 1988, s.37-39.
625. Газета "Комсомольская правда," 15 апреля 1989 г.
626. John Christopher Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s.119, 120.
627. Gerard Libaridyan, "Le Dossier Karabagh," Paris, 1988, s.41-43.
628. John Christopher Walker, "Armenia and Karabagh," London, 1991, s.121.
629. The Karabagh Syndrome and Azerbaijan, United States Institute of Peace Journal, June 1992, No.3, s.16-18.
630. Gerard Libaridyan, "Le Dossier Karabagh," Paris, 1988, s.43-45.
631. İ.Xəlilov, "Zəngibasər necə dağıldı," "Vətən səsi"



- qəzeti, 10 oktyabr 1991, No.39.
632. "Kommunist" jurnalı, No. 11, Bakı, noyabr 1990, s.54.
633. Ю.Пампеев, "Кровавый омут Карабах," Баку 1992, стр. 51.
634. "Kommunist" qəzeti, Bakı, 27 fevral 1988.
635. Газета "Сельская жизнь," 2 апреля 1988 г.
636. AR MMA, fond 2941, siyahı 1, iş 274, vər. 54.
637. "Трагедия длиною в два года," Баку 1992, стр.33.
638. Yasin Aslan, "Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi," s.196.
639. К.Рзаев, "Правда и ложь о Карабахской войне," Баку 1992, стр.33.
640. А.Аbdullayev, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası," Bakı 1999, s.26-31.
641. Р.Аракелов, "Нагорный Карабах: виновники трагедии известны," Баку 1991, стр.29.
642. Dağlıq Qarabağ: "Qərarlar, sənədlər və materiallar," Bakı 1989.
643. "On Consequences of The Aggression By The Republic of Armenia Against The Azerbaijan Republic," "Information Bulletin," Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Bakı 1994, s.41.
644. "Humanite," qəzeti, 18 noyabr 1987, s.17.
645. А.Аbdullayev, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası," Bakı 1999, s. 53.
646. Салех Бей, "Армянство," Баку 1994, стр.80.
647. "Армянский геноцид: Миф и реальность, сборник фактов и документов," Баку 1992, стр.5.
648. А.Аbdullayev, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası," Bakı 1999, s.54.
649. Газета "Московская правда," 17-19 октября 2002 г.

650. З.Бунядов, "История Азербайджана по документам и публикациям," Баку 1990, стр.350-354.
651. "Azərbaycan tarixi," c.VII, s.261.
652. "On Consequences of The Aggression By The Republic of Armenia Against The Azerbaijan Republic," "Information Bulletin," Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Bakı 1994, s.41, 42.
653. Dursun Yıldırım – Cihat Özönder, "Karabağ Dosyası," Ankara, 1991, s.30.
654. Fahir Armaoğlu, "20.Yüzyılın Siyasi Tarihi," (1980-1990), Ankara, 1991, s.208.
655. Fahrettin Çiloğlu, "Rusiya Federasyonu'nda və Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar," İstanbul, 1989, s.145.
656. Cemalettin Taşkıran, "Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi," Ankara, 1995, s.151.
657. Fahrettin Çiloğlu, "Rusiya Fedrasyonu'nda və Transkafkasya'da Etnik Çatışmaları," İstanbul, 1989, s.147.
658. Mark Saroyan, Problems of Commubisme "The Karabagh Syndrome and Azerbaijani politiks," September – Oktober 1990, s. 14-19.
659. Facts on File, 1990, s.26.
660. Газета "Бакинский рабочий," 4 мая 1990 г.
661. "Xalq" qəzeti, 14 sentyabr 1996.
662. "On Consequenses of The Aggression By The Republic of Armenia Against The Azerbaijan Republic," "Information Bulletin," Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Bakı 1994, s.32.
663. Fahrettin Çiloğlu, "Rusya Federasyonu'nda və Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar," İstanbul, 1989, s.148.
664. Azərbaycan tarixi, c.VII, s.266.
665. "Xalq" qəzeti, No.219, 7 oktyabr 1991.
666. Azərbaycan tarixi, c.VII, s.318.
667. AR MMA, fond 2941, siyahı 1, iş 274, vər. 50-52.
668. "Hürriyet" Gazetesi, 24 Eylül, 1991.



669. M.Süleymanov, "Azərbaycan ordusu 1991-1993," Bakı 1994, s.70-86.
670. "Hürriyyət" Gazetesi, 4 Mart, 1992.
671. "Milliyyət" Gazetesi, 29 Şubat, 1992.
672. "Azərbaycan" qəzeti, 28 aprel 1996.
673. Şəfəq Akifqızı, "ABŞ konqresində Xocalı soyqırımını qeyd edildi," "Azərbaycan" qəzeti, 24 fevral 2002.
674. "Milliyyət" Gazetesi, 29 Şubat, 1992.
675. Tahirzadə, "Elçibəy," s.72.
676. Sultanov, "80-li illərin sonu," s.178.
677. Sultanov, "80-li illərin sonu," s.188.
678. "Tercuman" Gazetesi, 22 Mart, 1992.
679. Tahirzadə, "Elçibəy," s.42.
680. M.Gasımov, "Uluslararası İlişkiler Sistemində Azərbaycan (1991-1995)," s.101.
681. "Hürriyyət," Gazetesi, 11 Mayıs, 1992.
682. Kamuran Gürün, "Hürriyyət" Gazetesi, 10 Eylül, 1993, s.16.
683. M.Gasımov, "Uluslararası İlişkiler Sistemində Azərbaycan (1991-1995)," s.101.
684. "Azərbaycan" qəzeti, 2 aprel 1993.
685. Tahirzadə, "Elçibəy," s.226.
686. "Azərbaycan" qəzeti, 6 aprel 1993.
687. "Azərbaycan" qəzeti, 13 aprel 1993.
688. "Azərbaycan" qəzeti, 19 aprel 1993.
689. Tahirzadə, "Elçibəy," s.227.
690. "Azərbaycan" qəzeti, 8 aprel 1993.
691. "Azərbaycan" qəzeti, 20 aprel 1993.
692. "Azərbaycan" qəzeti, 21 aprel 1993.
693. "Azərbaycan" qəzeti, 10 aprel 1993.
694. "Azərbaycan" qəzeti, 21 aprel 1993.
695. "Azadlıq" qəzeti, 23 aprel 1993.
696. TİKA Avrasya dosyası, c.III, sayı 4, 1996/97, s.12.
697. "Azadlıq" qəzeti, 7 may 1993.
698. M.Gasımov, "Uluslararası İlişkiler Sistemində Azərbaycan

- (1991-1995)," s.107.
699. M.Kengerli, "Karabağ Azərbaycan Topraqıdır," Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, sayı 330, s.16.
700. T.Qolts, "Letter from Eurasia: "The Hidden Russian Hand," Political Science, 1993.
701. J.Maresca, "Agony of İndifferece-Nagorno-Karabakh," The Christian Science Monitor, 27 Haziran, 1994.
702. "Le Monde" Gazetesi, 16 Ekim, 1997.
703. Batı Avrupa Birliğı Asamblesi Raporu, 43. oturum. 19 Kasım, 1997.
704. F.Armaoğlu, "20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, c.I (1980-1990)," Ankara, 1989, s.43, 44.
705. H. Köni, Avrasya Dosyası "Günümüzde Rus Milliyetçiliği ve Sonuçları," Ankara, 1994, c.I, sayı 1, s.11.
706. Z.Avşar, F.Solak, "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri," Ankara, 1994, s.9.
707. "Milliyyət" Gazetesi, 7 Kasım, 1989.
708. "Hürriyyət" Gazetesi, 20 Şubat, 1990.
709. "Cumhuriyyət" Gazetesi, 9 Ocak, 1990.
710. "Hürriyyət" Gazetesi, 22 Ocak, 1990.
711. Azerbaijan Crisis, Turkey Confidential, No.30, 8.
712. Azerbaijan Crisis, Turkey Confidential, No.30, 8.
713. Turkey Walks A.Tightrope, EIU Country Report, No.2, 1992, s.3.
714. Entretien Avec Levon Ter Petrossian, Politique Internationale, Paris, Automne, 1992, s.329.
715. "TRT Televiziya Kuruluşu," 17 Mayıs, 1992.
716. "Yılmaz Hükümeti Karabağ Politikasına Çattı," Anatoliya, 14 Mayıs, 1992.
717. "Demirel Rejects Military Action," Paris, AFR, 20 Mayıs, 1992.
718. "Demirel Barışçıl Çözümde İsrarlı," Anatolia, 19 Mayıs, 1992.
719. Entretien Avec Levon Ter Petrossian, Politique Inter-



- nationale, Paris, Automne, 1992, s.329.
720. "Petrosyan Darbesi," "Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ekim, 1992.
721. "Milliyet," Gazetesi, 19 Kasım, 1992.
722. "Azeri Ağlıyor," "Zaman" Gazetesi, 30 Aralık, 1992.
723. "Enerji Protokolu Askıya Alındı," "Milliyet" Gazetesi, 11 Aralık, 1992.
724. Z.Korkodyan, "Sovet Ermənistanının əhalisi," Yerevan, 1932, s.162.
725. M.Kengerli, "Karabağ Azərbaycan Topraqıdır," Azərbaycan Türk Kültür Derneği, sayı: 330, 1999, s.16.
726. "Ülfət" qəzeti, 22 fevral 1992.
727. Конвенция о статусе беженцев, ООН, 1951.
728. Avrupa Şurası Parlament Assambleyasının materialları. "Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda olan hərbi əsirlər və girovlar haqqında," Strasburq, 2001.
729. В.Колосов, А.Трейвени, "Политические исследования," No.2, 1998.
730. "Независимая газета," 1997.
731. "K.Marks və F.Engelsin Seçilmiş əsərləri" c.III, s.275.
732. Qaloyan-Xudavendiyan, "Dağlıq Qarabağ," s.15-18.
733. Evliya Çelebi, "Seyahetname," 3.kitap, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1977, s.231-236.
734. Z.Abidin Makas, "Azərbaycanın Tarihi ve Kültürel Coğrafiyası," Ankara, 1990, s.11.
735. Mirza Cevanşir Karabaği, "Karabağ Tarihi," s.138.
736. İslam Ansiklopedisi, "Karabağ" maddesi, İstanbul, 1993, c.IV, s.217.
737. "Hər gün" qəzeti, 2 yanvar 1997.
738. "Karabağ" Azərbaycanın Dış Haberler Servisi, "Türkiye" Gazetesi, 15 Ekim, 1997.
739. C.Kırca, "Ermenistana Karşı Temel Yanlışlıklar." Azərbaycan Türk Kültür Dergisi. 42/291, Ankara, 1991, s.24.
740. Asker Kartal, "Azərbaycan-Ermenistan Savaşı," Avrasya

- Dosyası, c.II, sayı 4, 1995/96, s.101.
741. M.Kengerli, "Dağlıq Karabağ Hadiseleri ve Olaylar Karşısında Sovyetler Birliğinin Tutumu," Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, sayı 270, s.38.
742. Paul Henze, "Türkiye ve Ermenistan Eski Sorunlar, Yeni Beklentiler," Avrasya Etütleri, c.III, sayı 1, 1996, s.50.
743. Asker Kartal, "Azərbaycan-Ermənistan Savaşı," Avrasya Dosyası, c.II, sayı 4, 1995/96, s.106.
744. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Azərbaycan-Ermenistan İlişkileri," Türk Dünyası Kültür ve Tarih Dergisi, sayı 158, s.25.
745. N.Zürcher "Zeitung," 2 Juli 1993.
746. S.Gömeç, "Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi," Ankara, 1999, s.49.
747. Asker Kartal, "Azərbaycan-Ermenistan Savaşı," Avrasya Dosyası, c.II, sayı 4, 1995/96, s.104.
748. "Şeyrur" Jurnalı, No. 8, 7 dekabr 1918.
749. A.Lalayan, "İсторические записки," c.II, 1938, s.80.
750. "Dağlıq Karabağ Self Determinasyon," "Radikal," Gazetesi, 2 Ekim, 1997.
751. M.T.Özfatura, "Rusya, Kafkasyada Güç Kaybediyor," "Türkiye" Gazetesi, 17 Ekim, 1997.
752. K.Papazyan, "Patriotizm perverted." Boston, 1934.
753. "Erməni araşdırmaları" jurnalı, Ankara, 2001, s.10-11.
754. "Milliyet" Gazetesi, 11 Nisan, 2005, s.16.
755. "Бакинский рабочий" qəzeti, 20 iyul 1918.



**Prof. Fazil QARAOĞLU**

**ERMƏNİLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR**  
**(RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)**

**Nəşriyyat redaktoru: Suğra OSMANOVA**  
**Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV**  
**Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV**  
**Səhifələyici: Pervin MƏHƏRRƏMOV**

**Yığılmağa verilmişdir: 15.07.2009.**

**Çapa imzalanmışdır: 29.07.2009.**

**Nəşrin ölçüsü: 84x108 1/32.**

**Fiziki çap vərəqi: 21,5.**

**Sifariş: 122. Sayı: 1000 ədəd.**

**Müqavilə qiyməti ilə.**



**NURLAR**

**Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021**  
**Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com**



Professor Fazil  
Qaraoğlunun bu  
kitabında zəngin arxiv  
sənədləri və ilkin  
mənbələr əsasında  
ermənilərin tarixindən,  
sosial-iqtisadi  
həyatından,  
mədəniyyətindən,  
dinindən, yaşadıqları  
bölgələrdə ətrafa olan  
münasibətlərindən və  
türklərə qarşı  
törətdikləri  
məzalimlərdən  
bəhs edilir.  
Bu kitab xalqımızın  
bilmək  
məcəburiyyətində olduğu  
tarixin bəzi qaranlıq  
səhifələrini oxuculara  
təqdim edir.